

Informations- og kommunikationsteknologi i familiens hverdag

Christensen, Toke Haunstrup

Publication date:
2008

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link back to DTU Orbit](#)

Citation (APA):
Christensen, T. H. (2008). *Informations- og kommunikationsteknologi i familiens hverdag*.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

PH.D. AFHANDLING

Informations- og kommunikations- teknologi i familiens hverdag

Toke Haunstrup Christensen

Institut for Planlægning, Innovation og Ledelse
Danmarks Tekniske Universitet

Informations- og kommunikationsteknologi i familiens hverdag

Ph.d.-afhandling

© Toke Haunstrup Christensen 2008

ISBN 978-87-90855-20-8

Institut for Planlægning, Innovation og Ledelse

Danmarks Tekniske Universitet

Produktionstorvet, bygning 424

2800 Kgs. Lyngby

Tlf.: +45 4525 4800

E-mail: info@ipl.dtu.dk

Tryk: Vester Kopi, Virum

Indhold

Forord	5
Kapitel 1: Indledning	7
1.1 Hvorfor studere IKT og hverdags- og familieliv?	9
1.2 Projektets problemstilling og afgrænsning	15
1.3 Tilgang til analysen af teknologi i hverdagslivet	19
1.4 Afhandlingens indhold og opbygning	31
Kapitel 2: Undersøgelsens design	35
2.1 Undersøgelsens videnskabsteoretiske position	35
2.2 Det konkrete design	42
Kapitel 3: Moderne familieliv	67
3.1 Fremkomsten af den moderne kernefamilie	68
3.2 Den demografiske udvikling siden 1960'erne	71
3.3 Familiens relationer	78
3.4 Familiens tidsanvendelse	83
3.5 Den moderne aftalefamilie	95
Kapitel 4: Præsentation af familierne	99
4.1 Familiepræsentationer	102
Kapitel 5: Hverdagens tidskabale	125
5.1 Hverdags- og familielivet i fem familier	126
5.2 Udgør hverdagens tidskabale et problem?	152
5.3 Tidsstrategier	166
Kapitel 6: Distribuerede familieliv og IKT	169
6.1 Hverdagslivets fragmentering	169
6.2 Domænekonflikter som kilde til tidspres	175
6.3 Distribuerede familieliv og brugen af IKT	178

Kapitel 7: Koordinering og planlægning	183
7.1 Arbejdsdelingen inden for familien	183
7.2 Brug af IKT til løbende koordinering og planlægning	192
7.3 Praksisserne "udfylde huller" og "rekoordinering"	219
Kapitel 8: Moderne arbejdsliv og IKT	223
8.1 Moderne arbejdsliv og -identitet	223
8.2 Kilde til tidspres og ændret arbejde-familie balance?	237
8.3 Moderne arbejdsliv og brugen af IKT	241
Kapitel 9: Mellem arbejde og familie	247
9.1 Arbejdet flytter med	251
9.2 Det private i arbejdstiden	274
9.3 Ændrede relationer mellem arbejde og familie?	282
Kapitel 10: Telemedieret nærhed	287
10.1 Telemedieret nærhed	288
10.2 Telemedieret nærhed og moderne familieliv	303
10.3 Refleksion over IKT og moderne familieliv	310
Kapitel 11: Sammenfatning	313
Litteraturliste	323
Resumé	333
English Summary	339
Bilag 1: Dagbog over brug af IKT	345
Bilag 2: Første interviewguide	347
Bilag 3: Anden interviewguide	349
Bilag 4: Tredje interviewguide	351

Forord

Denne afhandling er resultatet af et ph.d.-projekt gennemført ved *Institut for Planlægning, Innovation og Ledelse* (tidligere *Institut for Produktion og Ledelse*) på *Danmarks Tekniske Universitet* og finansieret af DTU. Drivkraften bag arbejdet med afhandlingen har været ønsket om at undersøge, hvordan informations- og kommunikationsteknologi (IKT) medvirker til at skabe og forandre vilkårene for familiers hverdagsliv, og hvordan brugen af disse teknologier formes gennem menneskers aktive bestræbelse på at indrette hverdags- og familielivet.

Fra dagligdagen har de fleste sikkert en fornemmelse af, at IKT spiller en afgørende rolle. Men hvori består denne rolle mere præcist? Og på hvilke måder vekselvirker brugen af IKT med andre sider af det moderne hverdags- og familieliv? Dette er i kort form de spørgsmål, som afhandlingen kredser om.

I fokus for afhandlingen er forældres og familiers brug af IKT, men gennem analysen har jeg også – som en slags ”sidegevinst” – fået et indblik i det moderne hverdags- og familieliv. Afhandlingen handler derfor om andet og mere end IKT alene, hvilket samtidig understreger behovet for at anskue brugen af teknologi i en bredere kontekst.

Arbejdet med projektet og afhandlingen har naturligvis ikke været uden ”udfordringer”. Således har det ikke altid fremstået klart for mig, hvor jeg var på vej hen med min analyse eller hvad mine interviews ”fortalte mig”. Vejen ud af disse ”kriser” er gået gennem et stædigt arbejde med at læse, bearbejde, tolke og genfortolke mit materiale og via diskussioner med ikke mindst min vejleder, Inge Røpke, som skal have en stor tak for sit udstrakte engagement i projektet. Gennem talrige – og ofte timelange – diskussioner af mine analyse-ideer og problemerne med at få bragt hoved og hale i arbejdet, har hun været afgørende for at bibringe projektet fremdrift og retning.

Bestræbelsen på at tæmme det store og udefinerbare uhyre, som et ph.d.-projekt på mange måder udgør, har også kaldt på en udstrakt grad af selvdisciplin og ”selv

ledelse". Ikke mindst arbejdet med at skrive afhandlingen har trukket veksler på det personlige plan såvel som de nærmeste relationer. Derfor en særlig tak til Christian for at have udstået de perioder, hvor jeg har været mentalt fraværende eller endog let at gøre irriteret – og derfor ikke altid lige let at leve sammen.

En stor tak går desuden til informanterne, som velvilligt har afsat adskillige timer af deres tid til at besvare mine mange spørgsmål. Gennem interviewene har de givet mig et indblik i deres hverdags- og familieliv, som har været af ganske uvurderlig betydning for afhandlingens analyse. Endelig skal lyde en varm tak til kollegaerne på instituttet, som gennem årene har fulgt mit arbejde med interesse og dannet ramme for et socialt og fagligt samvær.

Toke Haunstrup Christensen
August 2008

Kapitel 1: Indledning

*Vor Tid staar i Kommunikationens Himmeltegn. Alt, hvad der kan lette Menneskers
Forbindelse med hinanden har Fremtiden for sig.*

Omtale af opstillingen i 1898 af telefonautomater i København¹

- Selv naar De er ude, er De ved Deres Hjem, husker Pigen paa at slukke Lyset,
hører om Elses Hoste er bedre.*
 - Telefonen besørger Deres Indkøb, skaffer Dem billetter til Teatret, sparer Ulejlighed,
Tid og Penge.*
 - Fremfor alt Sparer den Dem det kostbareste – nemlig Tid.*
- Reklametryksag udgivet af KTAS i 1910²

Connecting People
Reklameslogan, Nokia

Moderne informations- og kommunikationsteknologi (IKT) tillægges i dag afgørende betydning for det moderne samfund. I adskillige år er der blevet talt om det nye informations- og netværkssamfund, hvor ikke mindst mulighederne for digital og allestedsnærværende kommunikation fremstilles som en drivkraft bag gennemgribende forandringer af samfundet, økonomien og det sociale. Inden for samme boldgade møder man også betegnelser som "den globale landsby" og forestillingen om, at IKT nedbryder rummets og tidens betydning for den sociale interaktion.³

Det er ingen nyhed, at ny teknologi omgærdes med stor interesse og tillægges et "revolutionært potentiale" for samfundsudviklingen. Tilsvarende fortællinger

¹ Ugemagasinet *Hver 8. dag* 1897-98, s. 559-60 (her citeret fra Wistoft 2007: 88)

² Her citeret fra Wistoft 2007: 153-155.

³ Af forfattere, der ser IKT som en vigtig drivkraft bag gennemgribende forandringer af samfundet og det sociale liv – omend med meget forskellige perspektiver på udviklingen – kan nævnes Paul Virilio (Virilio 1998), Manuel Castells (fx Castells 1996), Kenneth J. Gergen (Gergen 1991) og – i en dansk sammenhæng – Tor Nørretranders (Nørretranders 2007).

kendetegnede også tidligere tiders teknologiske nybrud såsom jernbanen og dampmaskinen, telegrafen, elektrificeringen, automobilen, atomteknologien og computeren. Af eksempler fra nyere tid kan – foruden IKT – nævnes nanoteknologi og bioteknologi.

Ved introduktionen af nye teknologier følger ofte intense diskussioner med enten et utopisk eller dystopisk udgangspunkt. Disse diskussioner overdriver gerne teknologiens revolutionerende potentiale og overser derved, at den nye teknologi i reglen bygger videre på allerede etablerede teknologier og dermed i mindre grad udgør et "revolutionerende nybrud" end en videreudbygning eller nyorientering af eksisterende teknologier. Samtidig har diskussionerne ofte et teknologideterministisk tilsnit, hvor den teknologiske udvikling fremstilles som autonom og styrende for det sociale. (Löfgren & Wikdahl 1999)

Med henblik på at udfordre og dekonstruere den aura af "mystik" og menneskelig "urørlighed", som tillægges teknologien gennem dens revolutionære italesættelse, kan det være nyttigt at vende blikket tilbage i historien og søge tidligere tiders beskrivelser af samtidens nye teknologi (nutidens "gamle" teknologi). Her genfinder man mange af nutidens temaer og motiver i diskussionen af den tids nye teknologi (ibid.). På dette punkt udgør kommunikationsteknologier ingen undtagelse, som det fremgår af kapitlets indledende citater.

I takt med (fastnet-)telefonens gradvise udbredelse i Danmark i årtierne omkring forrige århundredeskifte opstod mange af de forestillinger, idealer og visioner, som fortsat kendetegner diskussionen af IKT. Ved opstillingen af de første telefonautomater i København erklæredes det således højstømt, at samtiden stod i "Kommunikationens Himmeltegn", og i reklamer fremhævedes telefonen som praktisk, tidsbesparende og velegnet til at holde sig i løbende kontakt med familien derhjemme, mens man selv var i byen. Samme motiver genfindes i store træk i nutidens italesættelse af nye IKT-teknologier som internettet og mobiltelefonen. Ikke mindst mobiltelefonens potentiale for at bringe mennesker nærmere hinanden, skabe tryghed og lette dagligdagens gøremål fremhæves ofte.

Arbejdet, som ligger til grund for denne afhandling, er først og fremmest drevet af min nysgerrighed efter at nå om bag den til tider dramatiske retorik omkring IKT. Med fokus på familiers brug af IKT ønsker jeg at undersøge, hvordan brugen af IKT spiller sammen med indholdet og karakteren af et moderne hverdags- og familieliv.

Tilgangen er eksplorativ. Det empiriske udgangspunkt er kvalitative interview med forældrene i ni familier, og mit analytiske fokus er styret af ønsket om at *beskrive og forstå* familiers brug af IKT i tilknytning til den daglige reproduktion af familien som praktisk, social og symbolsk enhed.

1.1 Hvorfor studere IKT og hverdags- og familieliv?

Inden jeg mere detaljeret præsenterer projektets problemstillinger, afgrænsninger og teoretiske udgangspunkt, vil jeg knytte nogle uddybende bemærkninger til baggrunden og motivationen for mit studie.

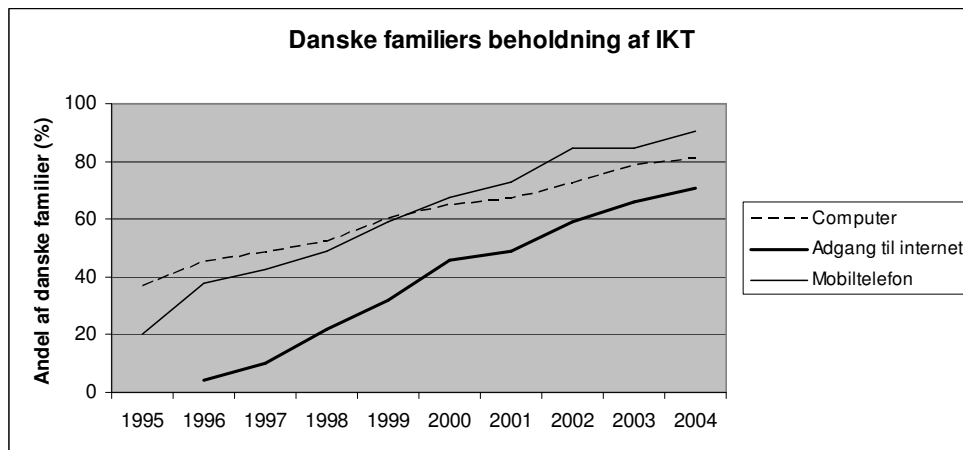
Væksten i forbruget af IKT Da jeg voksede op i 1980'ernes Danmark, udgjorde telefonen og postvæsenet de kommunikationsteknologier, jeg og min familie havde adgang til i hverdagen. Derudover havde vi også de gængse medieteknologier som fjernsyn, radio og – fra slutningen af årtiet – endog video. Sammenlignet med nutidens "gennemsnittsfamilie" var mulighederne for at kommunikere sammen i dagtimerne ganske andre. Skulle jeg eksempelvis ringe til mine forældre i arbejdstiden, måtte dette foregå via et opkald til sekretæren hos *Park og Vej*, som – i bedste fald – kunne oprette forbindelse til min fars bilradio. Den slags opkald var imidlertid forbeholdt "nødsituationer" – fx hvis jeg var kommet til skade – og hørte derfor til sjældenhederne.

Nu var vi på ingen måde "teknologiske analfabeter" i min familie, og vi havde da også hørt om den nye tids vidunder, computeren, som i de år gjorde sit indtog i bl.a. erhvervslivet og den offentlige forvaltning. Holdningen var dog præget af nogen skepsis over for den nye opfindelse. Eksempelvis var det blandt de voksne ikke ualmindeligt at henføre fejl i den kommunale forvaltning – fx i forbindelse med skatteberegningen – til at "nu havde de også fået computere på rådhuset". Dette var ofte forklaring nok!

Holdningen til de nye teknologier var imidlertid ambivalent. Var den generelle skepsis udbredt, var nysgerrigheden tilsvarende stor, når venner og bekendte for et anseeligt beløb anskaffede sig en personlig computer. I sådanne tilfælde måtte nyanskaffelsen nødvendigvis besigtiges ved førstkomende besøg.

Kun to årtier adskiller slut-1980'erne fra situationen i dag. Alligevel er der næsten en verden til forskel. I dag det almindeligt, at en husstand er udstyret med op til flere hjemme-pc'er med internetadgang og et større udvalg af kommunikationsmedier installeret (fx e-mail, IP-telefoni og instant messaging). Derudover hører mobiltelefoner, dvd-afspillere, Playstation o.lign. til "standardudstyret" i de fleste familier. Disse nye teknologier lever side om side med gamle teknologier som fastnettelefon, fjernsyn, video og radio og er blevet en integreret del af familiemedlemmernes hverdagspraksis. E-mail og sms indgår i den løbende kommunikation med venner og bekendte og internt i familien, mobiltelefonen benyttes til at koordinere familiens praktiske hverdagsliv, og internettet benyttes til at søge information, underholdning og foretage indkøb mv. For nu blot at nævne nogle af de aktiviteter, hvor IKT finder anvendelse.

Ikke kun den personlige erindring bærer vidnesbyrd om den næsten eksplosive vækst i forbruget af moderne IKT. Statistikken viser samme tendens:

Figur 1: Udviklingen i danske familiers ejerskab af IKT i perioden 1995-2004 (for adgang til internettet dog først fra 1996). Baseret på: Danmarks Statistik 2004 og Danmarks Statistik 2005.

I 2005 sendte danskerne 8.419 millioner sms-beskeder, hvilket svarer til et gennemsnit på omtrent 1500 sms-beskeder pr. dansker (IT- og Telestyrelsen & Danmarks Statistik 2006). Til sammenligning blev der i 2000 sendt i alt 752 millioner beskeder, svarende til knap 150 beskeder pr. dansker (IT- og Telestyrelsen 2007). Antallet af sms-beskeder er således 10-doblet over perioden 2000-2005. Den samme stigningsrate ses dog endnu ikke for brugen af billedbeskeder (MMS), som ligger væsentligt lavere end antallet af sendte sms-beskeder. I 2005 blev der sendt 24,2 millioner MMS-beskeder (mindre end 5 beskeder pr. dansker i gennemsnit).

Hvad angår brugen af internettet, benyttede 65% af danskerne internettet dagligt i 2006, mens 13% benyttede internettet ugentligt, 3% månedligt og 23% endnu sjældnere eller aldrig.⁴ Ser man på, hvilke private formål internettet benyttes til, viser statistikken, at 74% af danskerne benytter internettet til privat kommunikation (hovedsagelig at sende og modtage e-mail), 80% benytter internettet til informations-søgning og online-service (især at søge oplysninger om varer og tjenester, søge adresseoplysninger og telefonnumre samt services relateret til rejser og ferieovernatninger eller til at læse nyheder på internettet), 61% handler på internettet og/eller

⁴ Tallene dækker over brug af internettet til arbejdsmæssige og/eller private formål.

foretager bankforretninger og 19% benytter internettet i forbindelse med kurser og uddannelse.⁵ (IT- og Telestyrelsen & Danmarks Statistik 2006)

Alene på baggrund af den næsten eksplosive vækst i brugen af IKT er det interessant at undersøge, på hvilke måder – og i hvilket omfang – IKT indgår i de praksisser, som knytter sig til moderne hverdags- og familieliv. Stigningen i forbruget af IKT rejser en række spørgsmål, herunder: På hvilke måder påvirker de nye teknologier familielivet og relationerne mellem familiens medlemmer? Har teknologierne gjort det nemmere for forældre at få hverdagens tidskabale til at gå op og skabe sammenhæng mellem arbejde og familie? Eller er det blevet vanskeligere? Hvordan påvirkes den konkrete brug af IKT af temaer og problematikker knyttet til familie- og hverdagslivet?

Det er spørgsmål som disse, som danner baggrund for dette studie af familiers brug af IKT. Men mit valg af emne og tilgang har også været motiveret af andre forhold, som jeg kort skal skitsere i det følgende.

Miljø- og ressourceproblemer Til forbruget af IKT knytter sig en række miljø- og ressourceproblemer. Ud over energiforbruget ved selve fremstillingen og brugen af IKT, omfatter disse også lokale miljø- og sundhedsproblemer knyttet til udvindingen og forarbejdningen af de metaller, der anvendes i IKT (herunder kobber, guld og kviksølv). Nogle af disse – fx kobber, tin og nikkel – udgør endvidere sjældne metaller truet af udtømming. Derudover knytter der sig en række problemer til håndteringen af det sammensatte, elektroniske affald, som indeholder en række miljø- og sundhedsskadelige stoffer, som det er vanskeligt at isolere og genanvende (fx kviksølv og bromerede flammehæmmere). (Legarth et al. 2001; Regeringen 2003)

Herhjemme har især det stigende energiforbrug knyttet til det voksende antal elektroniske apparater i husholdningerne haft en vis bevågenhed blandt forskere og i offentligheden. Dette gælder ikke mindst apparaternes standby forbrug, hvor under-

⁵ Tallene for danskernes brug af internet og mobiltelefon dækker naturligvis over variationer mellem kønnene og på tværs af alder og beskæftigelse mv.

søgelse indikerer, at omkring 9% af de danske husholdningers elektricitetsforbrug kan henføres til standby. Det samlede energiforbrug knyttet til fjernsyn, videooptagere, hi-fi anlæg og IT udgør 15-20% af de danske husholdningers samlede elektricitetsforbrug. (Gram-Hanssen 2005; Gudbjerg & Gram-Hanssen 2006)

I takt med stigende anskaffelse og brug af IKT-produkter må man forvente, at såvel det direkte som det indirekte energi- og ressourceforbrug, med hertil hørende miljø- og sundhedseffekter, vil vokse. I et vist omfang kan denne vækst modvirkes gennem en optimering af energi- og ressourceforbruget ved teknologiernes fremstilling og brug. Spørgsmålet er dog, om ikke den generelle vækst i forbruget af IKT i det lange løb vil overgå effekten af disse optimeringer.

Med IKT står vi altså over for en ny miljø- og ressourcemæssig udfordring, som skal håndteres, hvis målsætningen om at nedbringe de højtindustrialiserede samfunds ressourceforbrug skal indfries. I den sammenhæng er det relevant at opbygge en viden om de dynamikker og årsager, som ligger bag væksten i forbruget af IKT. En sådan viden kan danne grundlag for en mere velfunderet diskussion af, hvordan væksten i forbruget af IKT kan dæmpes gennem eksempelvis politiske tiltag ovenfra eller fra neden via ændrede måder at indrette og leve et moderne hverdags- og familieliv.

I forhold til sidstnævnte kan diskussionen med fordel knyttes sammen med en problematisering af, hvilke utilsigtede konsekvenser familiers brug af moderne IKT potentielt kan have for familiernes hverdag. Jeg vil i denne afhandling pege på flere sådanne "dobbeltheder" i forbindelse med brugen af IKT; dvs. eksempler på, at brugen af IKT kan have "kontraproduktive" effekter, som bidrager til at forstærke de vilkår i hverdags- og familielivet, som søges håndteret vha. IKT.

Miljø- og ressource-diskussionen udgør en del af baggrunden for min undersøgelse, men indgår ikke direkte som et tema i mine interview og analyser. Her er fokus udelukkende på brugen af IKT, og hvordan denne spiller sammen med familiers

hverdagsliv. Men det er mit håb, at resultaterne kan bidrage til en bedre forståelse af drivkræfterne bag væksten i forbruget af IKT.⁶

Teoretiske bidrag til sociologien Min analytiske tilgang placerer sig mellem sociologiens analyse af hverdags- og familieliv og teknologisociologiens studier af teknologiske artefakters domesticering i hverdagslivet.⁷ Dermed kan undersøgelsen hverken karakteriseres som en egentlig sociologisk analyse eller en egentlig domesticerings-analyse. Denne mellemposition er imidlertid tilstræbt, da jeg ønsker at trække på elementer fra begge traditioner.

Domesticerings-tilgangen bidrager til at skærpe mit analytiske blik for interaktionen mellem det sociale og det teknologiske – dvs. det gensidigt formende samspil mellem mennesker og teknologiske artefakter. Dermed inspirerer domesticerings-tilgangen (og i bredere forstand den konstruktivistiske teknologisociologi) min analytiske tilgang. Derudover trækker jeg i vid udstrækning på sociologiske studier af moderne hverdagsliv (herunder familie- og arbejdslivssociologi), som derved indgår i min analyse og fortolkning af de interviewedes brug af IKT. Men til forskel fra hovedparten af de sociologiske studier, spiller teknologien en langt mere fremtrædende rolle i denne analyse, som dermed indirekte kan bidrage til en videreudvikling af den sociologiske beskrivelse af familie- og hverdagsliv.

Den sociologiske analyse synes generelt at "under-teorisere" sammenhængene mellem det materielle og det sociale. I bedste fald beskrives det materielle som en del af konteksten for det sociale, uden at man i øvrigt forsøger at begrebsliggøre samspillet mellem det sociale og det teknologiske – eller på anden vis åbner den "sorte boks", som teknologien derved kommer til at fremstå som. Dette kommer bl.a.

⁶ Sammenhængene mellem IKT, forbrugsvækst og miljø berøres i artiklen *Greening the Danes? Experience with consumption and environment policies* (Christensen et al. 2007), som bl.a. bygger på resultaterne af denne undersøgelse.

⁷ Domesticerings-tilgangen, som udgør en del af den konstruktivistiske teknologisociologi, præsenteres senere i kapitlet (se s. 22).

til udtryk ved at sociologiske analyser af sociale praksisser kun i ringe omfang inddrager det materielles betydning (Shove & Pantzar 2005: 44).

På det mere analyse-teoretiske plan er denne undersøgelse derfor også motiveret af ønsket om at bidrage til en "materialisering" af sociologiens analyse og beskrivelse af moderne hverdags- og familieliv. Ligesom jeg i min egen analyse har draget stor nytte af viden fra traditionelle, sociologiske discipliner, håber jeg, at mit arbejde kan bidrage til at skærpe den sociologiske interesse for det materielles selvstændige betydning.

1.2 Projektets problemstilling og afgrænsning

Med baggrund i mine indledende betragtninger over motivationen bag dette studie af familiers brug af IKT, vil jeg i dette afsnit præsentere undersøgelsens problemstilling og afgrænsninger.

Projektets problemstilling Ph.d.-projektet har to hovedproblemstillinger, hvoraf den ene udgjorde det oprindelige udgangspunkt for projektet, mens den anden gradvist voksede frem i takt med at jeg gennemførte interviewene og de indledende analyser.

Ved projektets begyndelse rettede min interesse sig især mod IKT's betydning for *organiseringen af hverdags- og familielivets aktiviteter*, dvs. forældrenes praktiske organisering af individuelle og fælles aktiviteter og opgaver – eksempelvis arbejde, indkøb, madlavning, hente/bringe børn, læse lektier med børnene, foreningsarbejde, fritidssysler mv. – inden for hverdagens tid og rum. Bente Halkier omtaler denne side af hverdagslivet som hverdagens "tidspuslespil", og beskriver netop de "daglige praktiske vilkår for og organisering af arbejde og aktiviteter" som den ene af tre dimensioner i det hverdagslivsanalytiske perspektiv (Halkier 1999: 49). De øvrige dimensioner, som hun finder beskrevet i den hverdagslivssociologiske litteratur, er "daglige subjektive og kulturelle dannelser af erfaring og mening" og "daglige sociale samhandlinger og relationer" (ibid.).

Som et konkret fokuspunkt ønskede jeg at undersøge, hvilken betydning IKT havde for forældres *oplevelse og håndtering af relationen mellem arbejde og familieliv*.

Baggrunden var den dengang intense diskussion af stress, travlhed og tidspres. En diskussion, som stadig pågår, og som især kredser om arbejdslivets betydning for forældres oplevelse af manglende tid og overskud til familielivet. Som en del af dette tema ønskede jeg endvidere at undersøge, *på hvilke måder brugen af IKT kunne have betydning for forældres oplevelse og håndtering af stress og tidspres i hverdagslivet*.

Selvom jeg fra projektets begyndelse også forsøgte at anlægge et bredere perspektiv på årsagerne til travlhed og tidspres, som ikke kun omfattede arbejdslivet, men også andre dimensioner af hverdagslivet, endte mine første interview med at fokusere kraftigt på informanternes arbejdsliv. I erkendelse af dette nedtonede jeg derfor dette tema og forsøgte at rette større opmærksomhed mod andre sider af informanternes hverdagsliv, som kunne have betydning for deres oplevelse af hverdagens tid. Disse var først og fremmest forventningerne til forælderrollen, karakteren af familiens dagligliv – herunder de hjemlige opgavers fordeling mellem forældrene og familielivets geografiske spredning – samt hvilken betydning IKT kunne have i sig selv og i forhold til de nævnte aspekter. Hverdagslivets spredning og arbejdsdelingen mellem forældrene havde især relevans i forhold til analysen af den daglige koordinering og planlægning af familiemedlemmernes individuelle og fælles aktiviteter, mens spørgsmålet om forælderrollen indgik som en del af konteksten for min analyse af kommunikationen mellem forældre og børn og forældrenes håndtering af relationen mellem arbejde og familie. Desuden havde spørgsmålet om arbejdslivets betydning for forældrenes oplevelse af travlhed og tidspres fortsat min interesse.

På baggrund af disse indledende justeringer endte projektets første hovedproblemstilling med at lyde:

Hovedproblemstilling 1

Hvordan indgår brugen af IKT i forældres organisering af hverdagslivets aktiviteter og håndtering af hverdagens "tidskabale"?

Til denne problemstilling knytter sig følgende underspørgsmål:

1) Hvilken rolle spiller IKT for forældres håndtering af relationen mellem arbejde og familieliv?

2) I hvilket omfang oplever de interviewede forældre tidspres i hverdagen? Og på hvilke måder indgår brugen af IKT i forældrenes håndtering heraf?

På baggrund af interviewene med de første familier stod det efterhånden klart for mig, at familiemedlemmernes indbyrdes kommunikation via IKT også burde ses i lyset af deres øvrige interaktion og daglige bestræbelse på at skabe og genskabe familien som social og symbolsk enhed. Hermed rettedes min opmærksomhed mod de telemedierede interaktioners betydning for den løbende reproduktion af familiens nære relationer, hvilket førte til projektets anden hovedproblemstilling:

Hovedproblemstilling 2

Hvilken betydning har familiens kommunikation via IKT for den løbende reproduktion af familiemedlemmernes nære og betydningsmættede relationer og for familiens reproduktion som social og symbolsk enhed?

Dermed kom også den symbolske dimension af den telemedierede kommunikation mellem familiemedlemmerne i fokus.

Afgrænsninger Min undersøgelse af familiers brug af IKT var i udgangspunktet eksplorativ, men forudsatte naturligvis også flere afgrænsninger, som skulle sikre en rimelig fokusering af interviewene og den efterfølgende analyse.

Selvom jeg, som allerede nævnt, forsøgte at anlægge en relativt åben tilgang til spørgsmålet om stress og tidspres, lå mit hovedfokus gennem hele projektet på relationen mellem arbejde og familieliv. I forhold til mulige sammenhænge mellem

brugen af IKT og tidspres og stress, afgrænsede jeg mig til hovedsageligt at beskæftige mig med spørgsmålet om, hvordan IKT indgik i forældrenes håndtering af hverdagens tidskabale (herunder situationer karakteriseret ved travlhed).

En anden afgrænsning, som er fremgået mere indirekte af de tidligere afsnit, er mit valg af at lade interviewene og analysen tage udgangspunkt i forældrenes perspektiv på temaet "familiers brug af IKT". Interviewene omfattede således primært *forældre med hjemmeboende børn*. Kun i det omfang det viste sig muligt, deltog også forældrenes børn ved det andet af de to interview, jeg gennemførte for hver familie (se kapitel 2 for nærmere om interviewdesignet). Analysen bygger derfor hovedsageligt på forældrenes beskrivelser af den telemedierede kommunikation mellem familiemedlemmerne og deres egen brug af IKT. Heraf følger naturligvis en "skævhed" i empirien; et interviewdesign, hvor familiernes (større) børn blev inddraget mere systematisk, ville utvivlsomt have bragt flere detaljer og andre perspektiver frem. Eksempelvis fremgik det af de interview, hvor også børn deltog, at teenagebørn kan opleve forældrenes daglige mobiltelefonopkald som generende og i enkelte tilfælde endda forbinde disse med "overvågning" eller "kontrol".

Valget af forældrenes perspektiv indebærer endvidere, at jeg dels ikke kan udtale mig om, i hvilket omfang – og med hvilket indhold – søskende kommunikerer *indbyrdes* via IKT, dels ikke har dækkende beskrivelser af børnenes individuelle brug af IKT (fx brug af computeren og internettet til at kommunikere med jævnaldrende venner, spille spil, søge informationer på internettet mv.). Dette bør imidlertid vejes mod de muligheder denne afgrænsning giver i form af mere detaljerede og dybdegående beskrivelser af forældrenes eget hverdagsliv og brug af IKT.

I forhold til udvælgelsen af informanter afgrænsede jeg mig til forældre med mindst ét hjemmeboende barn under 18 år. Denne afgrænsning havde flere årsager. Dels antog jeg, at forældre med hjemmeboende børn ville opleve et større behov for løbende koordinering, planlægning og kommunikation via IKT end tilfældet er for forældre uden hjemmeboende børn. Dels forekom det særligt relevant at studere forældre med hjemmeboende børn, idet jeg antog, at disse ville opleve konflikten mellem arbejde og familieliv som mere nærværende end andre.

Mht. hvilke konkrete IKT-teknologier, som står i centrum for denne undersøgelse, har jeg på samme tid søgt at afgrænse og udvide mit fokus. Da projektet retter sig mod familiemedlemmers – og især forældres – brug af IKT ved organiseringen af hverdagslivets opgaver og aktiviteter og familiemedlemmers indbyrdes kommunikation, var det først og fremmest teknologier, som indgik i disse sammenhænge, der havde min interesse. Dermed udelukkede jeg helt fra starten en lang række medie- og underholdningsteknologier, som typisk også henregnes til kategorien IKT (fx fjernsyn, dvd-afspiller og mobile lydafspillere). Men samtidig hermed ønskede jeg at bevare en åben tilgang til, hvilke teknologier der konkret kunne vise sig at have betydning for projektets hovedproblemstillinger. Dvs. IKT-teknologier, som på den ene eller anden måde indgik i forældrenes håndtering af hverdagens tidskabale og den løbende reproduktion af familien som social og symbolsk enhed. Foruden de mest oplagte teknologier såsom fastnettelefonen, mobiltelefonen og internettet, kunne eksempelvis også håndholdte computere (pda'er) og internetbaserede kalendere tænkes at være relevante. Interviewene viste imidlertid, at informanterne næsten udelukkende refererede til brugen af fastnettelefon, mobiltelefon, hjemmecomputer og e-mail/internet. Interviewene og den efterfølgende analyse fokuserede derfor primært på disse teknologier.

1.3 Tilgang til analysen af teknologi i hverdagslivet

I dette afsnit præsenteres de teoretiske bidrag og traditioner, som har udgjort vigtige inspirationskilder for mit overordnede perspektiv på teknologi og hverdagsliv. Præsentationen indledes med nogle generelle betragtninger over *teknologiens betydning og rolle* i moderne samfund. Derefter følger en kort omtale af *domesticerings-tilgangen*, som retter den analytiske opmærksomhed mod teknologiers integrering i hverdagslivet og interaktionen mellem teknologi og mennesker. Dernæst følger en introduktion til studiet af *sociale praksisser* (praksisteori), som inspirerer til at forstå teknologi som en indlejret del af hverdagens sociale praksisser. Set fra de sociale aktørers eget perspektiv, giver det sjældent mening at tale om brugen af teknologi som en selvstændig aktivitet – snarere er det de praksisser, hvori brugen af teknologi indgår, som har betydning. Til sidst knyttes nogle overordnede betragtninger til

hverdagslivs-begrebet. Hverdagslivet danner ramme for og formes af menneskers hverdagspraksisser – og dermed også brugen af teknologi – og det er således hensigtsmæssigt at introducere nogle analytiske begreber, som kan indgå i analysen af IKT og moderne hverdags- og familieliv.

Teknologiens rolle i moderne samfund

Moderne samfund og moderne hverdagsliv karakteriseres, om noget, ved en gennemgribende ”teknologisering”. Snart sagt alle dagligdagens aktiviteter er betinget af teknologi og teknologiske systemer såsom vejanlæg, biler, kloaksystemer, elektricitetsværker, eldistributions-net, computerteknologi og -software, informationsteknologi i bred forstand etc. Teknologi forstået som både konkrete artefakter vi omgås i dagligdagen og som egentlige sociotekniske systemer, hvori disse enkelt-artefakter indgår som delkomponenter, spiller dermed en vigtig rolle for menneskers hverdagsliv.

Teknologi muliggør og begrænser Teknologi på samme tid *udvider og indskrænker* rummet for hverdagslivets sociale praksisser. Med bilen fulgte eksempelvis en udvidelse af bilistens individuelle mobilitet og fleksibilitet, samtidig med at mulighederne for at praktisere andre transportformer, fx cykling og gang, indskrænkedes i takt med at bilismen normaliseredes og bilerne i bogstaveligste forstand overtog vejene og byrummet. Tilsvarende tilbød bilen muligheden for at skabe sig et ”privat rum” under transport, men afskar dermed også bilisten fra interaktionen med byens fremmede. Sidstnævnte kan, i lighed med indskrænkningen af mulighederne for at benytte andre transportformer, betegnes som bilens/bilismens utilsigtede konsekvenser. Af andre eksempler kan nævnes luft- og støjforurening, beslaglæggelse af landareal til vejanlæg, trafikulykker og -drab, manglende motion mv.

Uintenderede effekter Til brugen af teknologi knytter sig således ofte en række *uintenderede effekter*. Disse er ikke nødvendigvis negative, men kan også retrospektivt være ønskelige. Den normative vurdering af teknologiers intenderede og uintenderede effekter afhænger i det hele taget af, hvilket perspektiv man

anlægger, og med hvilken styrke effekterne rammer den enkelte person eller sociale gruppe.

Teknologiers uintenderede effekter for hverdagslivet er ofte resultatet af en langstrakt forandringsproces, hvor teknologiens udvikling og brug – i samspil med sociale og kulturelle forandringer – bidrager til en transformation af hverdagslivets sociale praksisser. I et nu klassisk, teknologihistorisk studie af husholdningsarbejds udvikling op igennem moderniteten, viser den amerikanske historiker Ruth Schwartz Cowan, hvordan "hjemmets industrialisering" gik hånd i hånd med stigende standarder for husholdningsarbejdet, ændrede kønsroller og en ændret arbejdsdeling i hjemmet (Cowan 1983). Disse ændringer indebar, at kvinden/husmoderen – modsat fortællingen om de nye husholdningsteknologiers arbejdsbesparende potentiale – i realiteten ikke nedbragte tiden brugt på husholdningsarbejdet. Teknologiernes tidsbesparende potentiale blev så at sige "spist op" af stigende standarder for bl.a. rengøring og madlavning. Samtidig frigjorde de nye teknologier, og den gradvise overgang fra hjemmelavede til industrielt fremstillede produkter, især mændene fra deres deltagelse i husholdningsarbejdet. Teknologiu udviklingens "politiske" dimension kom endvidere til udtryk i idealet om individuelle og private løsninger, som drev udviklingen af husholdningsteknologier og underminerede grundlaget for tidligere tiders kollektive organisering af dele af husholdningsarbejdet (fx tøjvask). Dette, i kombination med at familiens mandlige medlemmer uddefineredes fra husholdningsarbejdet, indebar en stigende isolation af husmoderen i hjemmet.

Mit eget forskningsarbejde er i vid udstrækning drevet af ambitionen om at kaste lys over det komplekse samspil mellem det teknologiske, sociale og kulturelle, hvorigennem den konkrete brug af nye teknologier etableres. I forlængelse heraf, ønsker jeg også at undersøge, hvilke tilsigtede og utilsigtede effekter brugen af teknologi kan have for hverdagslivets sociale praksisser – *såvel* de praksisser, der direkte inkorporerer teknologien som et integreret element, *som* dem, der kun indirekte bliver berørt af ændringerne i førstnævnte praksisser. På dette punkt udgør studier som Cowans en vigtig inspirationskilde, der skærper blikket for det "uventede".

Co-evolution En anden inspirationskilde er den engelske sociolog Elizabeth Shoves analyser af det komplekse og dynamiske samspil mellem sociale, materielle og sociotekniske systemer, som ligger bag dannelsen og forandringen af hverdagslivets "normale" praksisser og det forbrug, som knytter sig hertil. I bogen *Comfort, Cleanliness and Convenience* (Shove 2003) beskriver Shove eksempelvis, hvordan aircondition i mange egne af verden er blevet en integreret og normaliseret del af den indendørs komfort via et samspil mellem ændringer i de *sociotekniske systemer* (fx udviklingen af globale standarder for indendørs komfort og fremkomsten af nye bygningstyper, som forudsætter mekanisk afkøling), ændrede *symbolske og materielle kvaliteter af sociotekniske objekter* (fx skiftet fra at betragte aircondition som unødvendig luksus eller et statussymbol til en opfattelse af aircondition som "ordinært") samt ændrede *vaner, praksisser og forventninger* (fx bortfaldet af middagspausen – siestaen – som en del af hverdagspraksissen). Den teknologiske udvikling og ændringerne i forbruget og de sociale praksisser sker således ofte gennem et dynamisk "samvirke" mellem forskellige systemer, som Shove omtaler som "co-evolution" ("sam-udvikling").

Inspireret af Shoves analyser af teknologiudviklingens og forbrugets komplekse og dynamiske natur, forsøger jeg i denne afhandling at "bygge bro" mellem danske familiers fortællinger om deres konkrete brug af IKT og – på den anden side – en hovedsageligt litteraturbaseret beskrivelse af de sociale, sociotekniske og kulturelle forandringer i samtiden (fx ændringerne i arbejdslivet, ændrede betydninger af forældreskabet, hverdagslivets geografiske spredning o.lign.). Jeg forsøger med andre ord at tolke informanternes beskrivelser af hverdagspraksisser, som involverer brugen af IKT, på baggrund af strukturelle og samfundsmæssige forandringer.

Teknologiers domesticering i hverdagslivet

Inden for studiet af teknologi finder man forskellige traditioner og retninger. En af disse er domesticerings-tilgangen, som udgør en del af den "konstruktivistiske vending" inden for teknologisociologien, og som har bidraget til en fornyelse af den teknologisociologiske analyse ved at bringe de processer, hvorigennem teknologier "integreres" i hverdagslivet, i fokus (Lie & Sørensen 1996). Ifølge denne tilgang er

teknologiers (artefakters) konkrete brug og de betydninger, der tilskrives dem, et resultat af en gensidig formningsproces, hvor brugere såvel som teknologier indgår som aktive deltagere: "Metaphorically speaking, we tame the technologies that surround us in our everyday life. [And] This process of taming is characterized by reciprocal change" (ibid.: 8). Dermed betegner domesticering, ifølge Margrethe Aune, en proces, som "både beskriver innholdet i forhandlingene, og den gjensidige konstruksjonen av materiell og kultur som samtidig blir resultatet" (Aune 1998: 41).

I mit eget arbejde gennemfører jeg ikke en egentlig analyse af konkrete teknologiers domesticering i hverdagslivet. Domesticerings-tilgangen indgår derfor snarere som en del af min *overordnede* forståelse af teknologiens betydning og rolle i menneskers hverdagsliv. Domesticerings-begrebet inspirerer således til at forstå det sociale og det teknologiske som sammenvævede og teknologiers konkrete brug og betydning som resultatet af forhandlinger mellem individer og teknologi. Dermed åbner domesticerings-tilgangen op for en mere dynamisk forståelse af relationen mellem teknologi og hverdagsliv.

Fokus på hverdagspraksisser

Teknologi, som ikke finder konkret anvendelse eller på anden vis integreres i hverdagslivets sociale praksisser, har kun begrænset interesse, når hensigten er at undersøge sammenhængene mellem teknologi og hverdagsliv.⁸ Først når teknologi – eller i en bredere forståelse materielle objekter – bringes i spil gennem hverdagslivets praksisser, får teknologien konkret betydning og indhold. Dermed kommer sociale praksisser til at spille en central rolle for analysen af menneskers omgang med og brug af teknologi i hverdagslivet.

Som bemærket af Andreas Reckwitz (2002), finder man inden for litteraturen forskellige udlægninger af praksisbegrebet. Reckwitz selv henter især inspiration fra

⁸ Ved analyser af *teknologiudvikling* kan det dog i sig selv være interessant at studere teknologier, som ikke "blev til noget", da disse "roads not taken" kan danne baggrund for en beskrivelse af de dynamikker og processer, som ligger bag teknologiudviklingen generelt (se fx Cowan 1983 for eksempler).

Theodore Schatzkis overvejende abstrakt-filosofiske analyse af praksisbegrebet i bogen *Social Practices, A Wittgensteinian Approach to Human Activity and the Social* fra 1996, og han definerer begrebet således:

A 'practice' (...) is a routinized type of behaviour which consists of several elements, interconnected to one another: forms of bodily activities, forms of mental activities, 'things' and their use, a background knowledge in the form of understanding, know-how, states of emotion and motivational knowledge. A practice – a way of cooking, of consuming, of working, of investigating, of taking care of oneself or of others, etc. – forms so to speak a 'block' whose existence necessarily depends on the existence and specific interconnectedness of these elements, and which cannot be reduced to any one of these single elements. (Reckwitz 2002: 249-50)

Det fremgår af citatet, at det materielle – "things" – indgår som et konstituerende element af sociale praksisser på linje med en lang række andre elementer såsom kropslig aktivitet, mental aktivitet, baggrundsviden, følelser mv. Hver især kendetegnes hverdagslivets praksisser af en unik konfiguration af disse elementer, hvorigennem praksissen skabes og opretholdes.

Ifølge Schatzki udgør praksisser "over-individuelle handlemønstre", som genfindes på tværs af enkeltindivider og dermed ikke kan betragtes som idiosynkratiske handlemåder. En praksis udgør en "koordineret entitet" (eng. *coordinated entity*), dvs.:

a temporally unfolding and spatially dispersed nexus of doings and sayings. (...) To say that the doings and sayings forming a practice constitute a nexus is to say that they are linked in certain ways. Three major linkages are involved: (1) through understandings, for example, of what to say and do; (2) through explicit rules, principles, precepts and instructions; and (3) through what I will call 'teleoaffective' structures embracing ends, projects, tasks, purposes, beliefs, emotions and moods. (Citat fra Schatzkis bog *Social Practices, A Wittgensteinian Approach to Human Activity and the Social*, 1996 (s. 89); her citeret fra Warde 2005: 133-34)

Alan Warde (2005) opsummerer Schatzkis tre komponenter, som sammenbinder dette neksus af "doings and sayings", som forståelsesformer (eng. *understandings*),

procedurer/fremgangsmåder (eng. *procedures*) og engagement (eng. *engagements*). Lige så vel som praksisser, i deres egenskab af at være koordinerede entiteter, virker strukturerende for menneskers konkrete handlinger, lige så vel eksisterer praksisser *alene* i kraft af, at mennesker udfører dem: "Practices are thus coordinated entities but also require performance for their existence. A performance presupposes a practice". (Warde 2005: 134). Der hersker således en dialektik, hvor praksisser på den ene side betinger menneskelig handling, men samtidig er betingede af, at mennesker udfører dem.

Som det allerede er fremgået, finder man inden for praksisteorien forskellige udlægninger og systematiseringer af, hvilke elementer der er konstituerende for praksisser. Jeg vil ikke gå ind i en nærmere diskussion af disse, men vil i stedet knytte an til den udlægning, Elizabeth Shove og Mika Pantzar præsenterer i artiklen *Consumers, producers and practices* (Shove & Pantzar 2005). Til forskel fra de tidligere omtalte studier, som i høj grad er abstrakte og empirifjerne, bringer Shove og Pantzar praksisbegrebet i anvendelse i deres eget, empiriske studie af "stavgang" (eng. *Nordic walking*). Shove og Pantzar, som er inspireret af teoretikere som Reckwitz og Schatzki, operationaliserer det abstrakte praksisbegreb ved at udpege tre grupper af konstituerende elementer: Det materielle, forståelsesformer (forestillinger) og kompetencer: "(...) we work with the notion that practices involve the active integration of materials, meanings and forms of competence" (ibid.: 45).⁹

På baggrund af deres empiriske studie viser Shove og Pantzar, at stavgang – snarere end at være en ganske ny og unik praksis – i udpræget grad trækker på allerede eksisterende elementer, som tidligere var integreret i *andre* praksisser:

(...) the only really new feature is the way in which already familiar elements (sticks, social and physical skills and the idea of walking for fun) are linked

⁹ Shove og Pantzar omtaler de konstituerende elementer som både "materials, meanings and forms of competence" og "equipment, images and skills". Jeg vil i det følgende benytte begreberne det materielle (nogle gange omtalt som teknologi), forestillinger og kompetencer.

together. The idea of walking for pleasure is already well established, but not with sticks. Similarly, walking sticks have a long history, but not one that is associated with fun. (...) Nordic walking emerges from and through the novel integration of competence, image and equipment. This process is one in which new links (between sticks and enjoyment) are made and old ones (between sticks and infirmity) challenged. More abstractly, we work with the notion that innovations in practice depend upon the active integration of elements, some new, some already well established, that together constitute what we might think of as innovations-in-waiting or proto-practices. (Ibid.: 48)

Et eksempel på en hverdagspraksis, som involverer brugen af IKT, er planlægning og koordinering af familiens daglige aktiviteter (jf. kapitel 7). Før mobiltelefonens udbredelse bestod denne praksis først og fremmest af daglige episoder (fx ved morgenmaden eller aftensmaden), hvor familiens medlemmer indbyrdes koordinerede deres individuelle og fælles planer for den nærmeste fremtid. Men i takt med at brugen af mobiltelefon integreredes i den daglige kommunikation mellem familiens medlemmer, synes denne praksis at have ændret karakter, således at planlægning og koordinering i stigende grad finder sted gennem løbende forhandling og genforhandling mellem familiemedlemmerne. Dermed har integrationen af et nyt materielt element (mobiltelefonen) bidraget til en rekonstituering af praksissen "at planlægge og koordinere hverdagslivets aktiviteter". Ydermere kan denne rekonstituering indebære, at forestillingerne knyttet til praksissen er under forandring fra tidligere tiders ide om planlægning/koordinering som en "mekanisk" skemalægning af den kommende tids aktiviteter til forestillingen om en mere "flydende" og "åben" proces med løbende justeringer. Tilsvarende kan der også spores ændringer i de kompetencer, som knytter sig til dagligdagens planlægning og koordinering – fx i forhold til at håndtere "simultan" planlægning af flere individers individuelle planer via mobiltelefonopkald og sms-beskeder.

Eksemplerne med stavgang og planlægning og koordinering illustrerer, hvorledes den praksisteoriske tilgang fremhæver det dynamiske samspil mellem de elementer, som konstituerer hverdagslivets praksisser og integrerer brugen af teknologi. Dermed supplerer den praksisteoretiske tilgang også Shoves analyser af "co-evolution".

Ingen af hverdagslivets praksisser står alene. Hver især indgår hverdagspraksisserne i et dynamisk med- og modspil med hverdagslivets øvrige praksisser og aktiviteter, og danner derved det kompleks af indbyrdes orkestrerede praksisser, som udgør menneskers levede hverdagsliv. Hverdagspraksisser kan analyseres enkeltvis – hvilket ofte er både nyttigt og nødvendigt med henblik på at fokusere den empiriske analyse – men bør aldrig betragtes som isolerede. Ændringer i én praksis vil ofte have implikationer for andre af hverdagslivets praksisser. Et eksempel på dette, som beskrives i kapitel 8-9, er ændringerne i den moderne arbejdsidentitet, som medvirker til en rekonstituering af praksissen "at arbejde", men derved også – indirekte – forandrer betingelserne for praksissen "at forene arbejde og familieliv". I denne rekonstituering og re-orkestrering af hverdagslivets praksisser kommer IKT til at spille en vigtig rolle, bl.a. ved at gøre det muligt for forældre at arbejde hjemme (distance-arbejde) eller at være "tilgængelige" for deres børn via telefon og mobiltelefon, mens de er på arbejdspladsen.

Hverdagsliv

Med dette projekt ønsker jeg at studere, hvorledes IKT indgår i de sociale praksisser, som udfolder sig i familiers konkrete hverdagsliv. Dermed kommer hverdagslivsbegrebet til at spille en vigtig rolle for min forståelse af konteksten for informanternes brug af IKT.

Hverdagslivet er det liv, vi lever dag ud og dag ind. Hverdagslivet rummer praktiske gøremål, opgaver, omsorg og ansvar, samvær med andre og tid "for os selv", skænderier, bekymringer, glæder og sorger, selvudfoldelse og bindinger. Med andre ord: Hverdagslivet er det levede liv. Paradoksalt nok er hverdagslivet på samme tid så velkendt en størrelse for os alle og alligevel så uendelig vanskeligt at indfange og definere gennem den sociologiske analyse. Det nærmeste man synes at komme sidstnævnte er forskellige forsøg på at udpege hverdagslivets "dimensioner". Jeg har allerede tidligere nævnt, at Halkier, med baggrund i den hverdagslivssociologiske litteratur, udpeger tre dimensioner af det hverdagslivsanalytiske perspektiv:

De daglige praktiske vilkår for og organisering af arbejde og aktiviteter. De daglige subjektive og kulturelle dannelser af erfaring og mening. De daglige sociale samhandlinger og relationer. (Halkier 1999: 49)

Et lignende forsøg finder man hos Marianne Gullestad, som fremhæver, at hverdagslivet er et diffust begreb med mange dimensioner, men at man blandt disse kan identificere to, som begge er lige vigtige: "Den ene dimensionen er *den daglige organisering av oppgaver og virksomheter*, den andre dimensionen er *hverdagslivet som erfaring og livsverden*" (Gullestad 1989: 18 – forfatterens egen fremhævelse). Gullestad skelner således mellem hverdagslivets praktiske og meningsgivende dimension. En skelnen, som synes at give god mening og fungere som en frugtbar tilgang til analysen af menneskers hverdagsliv. Førstnævnte, den daglige organisering af opgaver og aktiviteter, knytter direkte an til min første hovedproblemstilling (se s. 17). Sidstnævnte, hverdagslivet som erfaring og livsverden, forbinder hverdagslivet med kultur i bred forstand, idet erfaringsdimensionen af Gullestad forstås som fortolket virkelighed, holdninger og symboler (ibid.).

I denne undersøgelse trækker jeg især på Birte Bech-Jørgensens (1994) analytiske forståelse af hverdagslivet. I lighed med ovennævnte forfattere afstår Bech-Jørgensen fra forsøget på at beskrive hverdagslivets mange facetter og betydninger gennem sociologiske begreber. Derimod retter hun sin sociologiske analyse mod det, hun kalder *hverdagslivets betingelser og håndteringerne* af disse:

Hverdagslivet er det liv, vi lever, opretholder og fornyer, genskaber og omskaber hver dag. Dette liv kan ikke defineres, - i det mindste ikke med sociologiske begreber. Det, der kan defineres, er dels hverdagslivets betingelser, dels de måder, disse betingelser håndteres på. En analyse af hverdagslivet tager udgangspunkt i de aktiviteter, hvormed hverdagslivets betingelser genskabes og omskabes. Store dele af disse aktiviteter er upåagtede. (Bech-Jørgensen 1994:17)

Bech-Jørgensen tillægger de upåagtede aktiviteter en vigtig betydning for analysen af hverdagslivet. At størstedelen af hverdagslivets aktiviteter er upåagtede betyder ikke, at disse ligger uden for rækkevidden af vor erkendelse; upåagtede aktiviteter er ikke (nødvendigvis) ubevidste eller psykologisk fortrængte fra bevidstheden. Bech-

Jørgensen definerer slet og ret de upåagtede aktiviteter som "(...) alt det vi gør, som vi ikke lægger mærke til, at vi gør" (ibid.: 17). Det er de upåagtede aktiviteter, som genskaber og omskaber det, hun betegner som *hverdagslivets selvfølgeligheder*. Hverdagslivets selvfølgeligheder konstituerer en orden, som gør hverdagslivet muligt.

Ved hverdagslivets betingelser skelner Bech-Jørgensen analytisk mellem tre "klynger af betingelser": Samfundsskabte institutioner, meningsuniverser og selvfølgelighedens symbolske orden. Samfundsskabte institutioner beskrives som de "(...) sociale, økonomiske, politiske og juridisk-administrative struktureringer af mellem-menneskelige aktiviteter og positioner, relationer og processer" (ibid.: 176). Meningsuniverser er verdensbilleder, som bibringer hverdagslivet mening eller forklarer meningsløsheden i tilværelsen. Verdensbillederne kan, i lighed med de samfundsskabte institutioner, over tid gennemgå forandringer (et eksempel på dette kunne være de ændrede kønsforestillinger), hvilket også vil betyde ændringer i såvel de samfundsskabte institutioner som selvfølgelighedens symbolske orden. Dermed peger Bech-Jørgensen på hverdagslivets betingelser som gensidigt determinerende.

Selvølgelighedens symbolske orden betegnes af Bech-Jørgensen som hverdagslivets *grundlæggende betingelse*. Den symbolske orden af selvfølgeligheder struktureres dels af normer og regler for de upåagtede aktiviteter (vaner, kommunikation og håndteringer af objekter), dels af de betydninger, de upåagtede aktiviteter tillægges (ibid.: 188). Den symbolske orden af selvfølgeligheder er ikke nogen statisk orden, men forandrer sig hele tiden gennem forskydninger, skred eller brud. Disse kan være *eksternt betingede* gennem forandringer inden for hverdagslivets øvrige betingelser (meningsuniverser og de samfundsskabte institutioner) eller gennem "katastrofale hændelser" (fx krig, ulykker, sygdom el.lign.) – men kan også være *internt betingede* gennem utilsigtede konsekvenser af de upåagtede aktiviteter eller ved at selvfølgelighedens orden aktivt søges overskredet (fx når vi arbejder målrettet på at ændre vort liv). (Ibid.: 178)

Bech-Jørgensens arbejde trækker i høj grad på den fænomenologiske tradition, og hendes begreber lader sig ikke umiddelbart oversætte til praksisteoriens begrebs-

univers eller – for såvidt – den konstruktivistiske teknologisociologi, ud fra hvilken domesticerings-tilgangen er vokset. Imidlertid giver hendes teoretiske beskrivelse af hverdagslivet et indblik i den dynamik, som kendetegner hverdagslivet og dets løbende skabelse og genskabelse. Således anfører hun, som nævnt, at hverdagslivet ikke udgør en statisk størrelse, men gennemgår en løbende forandring, som kan være både eksternt og internt betinget.

Førstnævnte – de eksternt betingede forandringer – peger på vigtigheden af at inddrage også de bredere, samfundsmæssige forandringer i analysen af ændringerne i moderne hverdagsliv og de hverdagspraksisser, som knytter sig hertil. Ud over at disse forandringer kan bestå af ændrede meningsuniverser (kulturelle forestillinger) eller ændringer i de samfundsskabte institutioner, kan også forandringer i teknologien og de sociotekniske systemer tilføjes.

Sidstnævnte – de internt betingede forandringer – henleder opmærksomheden på, at der til hverdagslivets upåagtede aktiviteter (hverdagslivets praksisser) kan være knyttet utilsigtede konsekvenser, som bærer et potentiale for at forandre hverdagslivets symbolske orden af selvfølgeligheder. Endelig skaber Bech-Jørgensen også rum for, at det enkelte individ aktivt kan tilstræbe at omdefinere hverdagslivet gennem at overskride den symbolske orden af selvfølgeligheder.

Hvad der især har virket inspirerende for min analyse er Bech-Jørgensens sondring mellem hverdagslivets betingelser og de måder, hvorpå individer håndterer disse betingelser. Denne analytiske skelnen har været frugtbar under såvel mine interview som ved mine efterfølgende analyser af interviewene. Det er i den forbindelse vigtigt at fremhæve, at Bech-Jørgensen beskriver relationen mellem hverdagslivets betingelser og håndteringerne af disse som en *dialektisk relation*. Hverdagslivets betingelser håndteres (som oftest) gennem hverdagens upåagtede aktiviteter, som på samme tid genskaber og omskaber de selvsamme betingelser. Dette betyder, at hverdagslivets elementer – fx objekter eller forestillinger – på samme tid kan indgå som et element i hverdagslivets betingelser *såvel som* udgøre en aktiv del af individets konkrete håndtering af disse betingelser. Et eksempel, der inddrager IKT, kan illustrere dette: Brugen af internettet til at foretage bankforretninger via netbank kan, som enkeltstående aktivitet, tolkes som et forsøg på at håndtere hverdagslivets

betingelser – i dette tilfælde hverdagslivets tidsmæssige og rumlige bindinger i form af eksempelvis uoverensstemmelsen mellem bankernes åbningstider og ens egen arbejdstid. Men samtidig – og i det omfang at denne praksis vinder udbredelse – kan brugen af netbank indebære, at eksempelvis bankernes åbningstider og service indrettes efter, at kunderne i udstrakt grad klarer bankforretningerne via internettet. Dermed institutionaliseres ”netbanking” som praksis, og bliver en integreret del af de samfundsskabte institutioner og hverdagslivets betingelser.

1.4 Afhandlingens indhold og opbygning

Det følgende kapitel, *kapitel 2*, præsenterer undersøgelsens design gennem en beskrivelse af dels undersøgelsens videnskabsteoretiske position, dels det konkrete design i form af kvalitative interview, udarbejdelse af interviewguide, udvælgelse af informanter mv. Formålet med kapitlet er at give et indblik i overvejelserne, som ligger bag undersøgelsesdesignet og at fremlægge de metoder, hvormed jeg har ”frembragt” mit empiriske materiale og grebet analysen an.

I *kapitel 3* beskriver jeg, med afsæt i litteraturen, indholdet og formen af det moderne familieliv. Kapitlet indledes med en skitsering af familiens udvikling gennem det 20. århundrede. Formålet med denne er at fremhæve familien og familielivet som en dynamisk størrelse, der gennem tiden har antaget mange former og udtryk. Når jeg har valgt at lade en litteraturbaseret beskrivelse af familien gå forud for afhandlingens egentlige analyse, skyldes dette, at familien som social institution spiller en central rolle for undersøgelsen, der netop fokuserer på familiers brug af IKT. Kapitel 3 danner dermed baggrund for diskussionen i de efterfølgende kapitler.

De interviewede familier præsenteres gennem korte sammenfatninger i *kapitel 4*. Med kapitlet ønsker jeg at tegne et overordnet billede af familierne og deres hverdagsliv (herunder kommunikationen mellem familiemedlemmerne, som foregår via IKT). Dermed præsenterer kapitlet en del af konteksten for den senere analyse af informanternes konkrete brug af IKT.

Derefter følger fire kapitler, som på forskellig vis belyser undersøgelsens første hovedproblemstilling (jf. afsnit 1.2). I *Kapitel 5* diskuteres det, i hvilket omfang "hverdagens tidskabale" udgør et problem for de interviewede forældre. Diskussionen tager afsæt i en detaljeret præsentation af hverdagslivet i fem af de interviewede familier. Disse præsentationer supplerer dermed præsentationerne i kapitel 4, og jeg vil i resten af afhandlingen løbende referere til disse. I kapitel 5 danner præsentationerne grundlag for en diskussion af tidspres og stress i hverdagen samt af de forskellige "strategier", som forældrene anvender i forsøget på at håndtere et "travlt" hverdagsliv. Kapitlet har ikke særskilt fokus på IKT, men beskrivelsen af informanternes brug af IKT indgår som en integreret del af de detaljerede familiepræsentationer og den efterfølgende diskussion.

I forhold til forældrenes organisering af hverdagslivets aktiviteter og håndtering af hverdagens tidskabale spiller familiemedlemmernes "spredte hverdagsliv" en central rolle som vilkår for det moderne familieliv. Jeg beskriver derfor i *kapitel 6* indholdet og karakteren af det "distribuerede familieliv" med afsæt i både sociologiske analyser og mine egne interview. Kapitlet afsluttes med en diskussion af IKT som teknologisk forudsætning for familiernes måde at indrette hverdagslivet under de vilkår, som det distribuerede familieliv sætter.

Centralt for familiernes daglige bestræbelse på at organisere hverdagens aktiviteter i det distribuerede familieliv står brugen af IKT (først og fremmest mobiltelefon) til indbyrdes koordinering og planlægning. Denne praksis analyseres i *kapitel 7*, som dels beskriver informanternes konkrete brug af IKT til løbende planlægning og rekoordinering, dels tolker denne praksis i sammenhæng med arbejdsdelingen inden for familierne og familiernes overordnede måde at planlægge hverdags- og familielivet.

Arbejde og familie fylder meget i de fleste voksnes hverdagsliv. Dermed kommer forholdet mellem arbejde og familie – og hvordan dette håndteres – til at spille en afgørende rolle for analysen af forældres daglige bestræbelse på at løse hverdagens tidskabale. Dette analyseres i kapitel 8 og 9. I *kapitel 8* indkredsnes, med baggrund i litteraturen og mine egne interview, indholdet og karakteren af det moderne arbejdsliv. I den sammenhæng fremhæves det, at brugen af IKT til at udføre hjemmearbejde kan forstås både som en individualiseret strategi til at løse tidskonflikten mellem

familie og arbejde og en praksis, der muliggør fortsat stigende forventninger på arbejdsmarkedet til medarbejderes arbejdsindsats og tidsfleksibilitet.

Hjemmearbejdets forskellige roller i forældrenes hverdags- og familieliv analyseres mere detaljeret i *kapitel 9*, hvor det overordnede fokus er på, hvorledes IKT dels udfordrer grænsedragningen mellem arbejde og familieliv, dels indgår i forældrenes håndtering af relationen mellem disse domæner. Foruden at belyse dette gennem de interviewede forældres måde at praktisere og indrette hjemmearbejdet inden for hjemmets og familiens tid og rum, analyseres også forældrenes håndtering af arbejdsrelaterede opkald uden for arbejdstiden og forældrenes kommunikation med familien i arbejdstiden samt øvrige private, IKT-baserede aktiviteter på arbejdet.

Analysen afsluttes med *kapitel 10*, som tager udgangspunkt i projektets anden hovedproblemstilling. Fokus er dermed på de fænomenologiske og mikro-sociale implikationer af den telemedierede kommunikation mellem familiemedlemmer, og hvilken betydning denne har for den løbende skabelse og genskabelse af de nære relationer i familien.

Afhandlingens sidste kapitel, *kapitel 11*, sammenfatter projektets hovedresultater. Derudover indeholder kapitlet også nogle mere overordnede og tværgående betragtninger over, hvorvidt brugen af IKT kan tolkes som et resultat af en co-evolutionær udvikling.

Kapitel 2: Undersøgelsens design

I dette kapitel præsenteres først nogle overordnede betragtninger over undersøgelsens videnskabsteoretiske position, hvorefter undersøgelsens konkrete design beskrives. Kapitlet har til formål at vise, hvordan jeg har grebet interviewene og analysen an, og dermed sætte læseren i stand til at vurdere karakteren og kvaliteten af de fortolkninger og resultater, som præsenteres i de følgende kapitler.

2.1 Undersøgelsens videnskabsteoretiske position

Jeg trækker på flere forskningstraditioner, som ikke almindeligvis kobles sammen. Herved kan min videnskabsteoretiske tilgang forekomme mere "heterogen" end vanligt, ligesom udfordringen med at skabe sammenhæng i undersøgelsens overordnede design – eller i det mindste at reflektere over de forskellige tilganges betydning for analysen – er større.

Valget af tilgang har primært været styret af undersøgelsens hensigt og genstandsfeltets sammensatte natur. Dermed antager projektets tilgang karakter af det, Bente Halkier omtaler som *analytisk pragmatisme* (Halkier 2001), hvor valget af perspektiv og metode i højere grad betinges af formålet med undersøgelsen end af ønsket om at opnå videnskabsteoretisk og metodologisk stringens. Valget er således bestemt af, hvilken viden der ønskes "produceret", hvilke spørgsmål der ønskes belyst og hvilken karakter genstandsfeltet har. Halkier fremhæver desuden, at de forskellige tilgange ofte er mindre modstridende på det metodologiske plan end på det ontologiske.

Videnskabsteoretiske inspirationer Udgangspunktet for min undersøgelse var ønsket om at blive klogere på, hvilken rolle IKT spiller i moderne familie- og hverdagsliv. Heri lå også et ønske om at anlægge en åben og eksplorativ tilgang, hvor det analytiske fokus i videst muligt omfang styredes af de konkrete praksisser og betydninger, som knyttede sig til forældres og familiers brug af IKT i hverdagen. Det forekom derfor allerede fra starten af projektet oplagt at vælge det kvalitative forskningsinterview

som empirisk metode. Samtidig ønskede jeg at forstå IKT's brug og betydning på baggrund af informanternes øvrige hverdagsliv – dvs. i sammenhæng med deres daglige handlinger og de betydninger som de tilskrev disse. Store dele af interviewene kom derfor til at omhandle informanternes livsverden, og herved kom den *fænomenologiske tradition* til at spille en vigtig rolle for min undersøgelse. Ud fra et fænomenologisk perspektiv analyseres sociale fænomener med udgangspunkt i menneskers egne perspektiver på og beskrivelser af, hvordan disse fænomener tager sig ud for dem i deres egen livsverden. Om fænomenologien skriver Steinar Kvale, at:

Fænomenologien er interesseret i både at belyse, hvad der fremtræder, og hvorledes det fremtræder. Den udforsker menneskenes perspektiver på deres verden; den forsøger at give en detaljeret beskrivelse af indholdet og strukturen i menneskers bevidsthed, gribe deres oplevelsers kvalitative forskellighed og udlægge deres essentielle betydninger. (Kvale 1997: 62)

Opfattelsen af det kvalitative forskningsinterview som en "indgang" til at forstå informanternes levede og oplevede hverdagsliv er således inspireret af den fænomenologiske tradition. Men samtidig hermed forstår jeg også interviewene som en indgang til at blive klogere på den fælles kultur, som informanterne er en del af. På den ene side har hver enkelt familie og individ sin egen unikke historie og livssituation, som adskiller familien og individet fra alle andre. Gennem det kvalitative interview produceres således en viden, som i mange henseender har en partikulær karakter og derfor ikke uden videre kan løsrives fra sin lokale kontekst og generaliseres. På den anden side er informanterne alle deltagere i en fælles kultur, og er dermed *også* bærere af kulturelle betydninger og sociale praksisser, som genfindes på tværs af enkeltindivider og enkelt-familier. Disse betydninger og praksisser udgør så at sige et kulturelt og socialt fællesgods, som dog kommer til udtryk på forskellig måde hos det enkelte individ og i de konkrete sociale relationer, som det kvalitative interview belyser. Via mine interview får jeg derfor ikke kun indsigt i en række "lokale" fortællinger om det levede hverdagsliv og dets betydninger. Jeg får også adgang til mere almene beskrivelser af kulturelle kategorier og sociale praksisser.

Gullestad (1989) bemærker, at studiet af hverdagsliv også er et studie af kultur. Ved kultur forstår Gullestad det meningsaspekt, der knytter sig til social handling. Kultur er således de begreber, symboler og tankemønstre, som "preger de fortolkninger vi gør av hva som er virkelig, hva som er viktig, og hva som er rigtig" (Gullestad 1989: 14). Dette system af betydninger (kulturelle kategorier) virker strukturerende for de handlinger og valg, vi foretager os i hverdagen, og via det kvalitative interview får forskeren en indsigt i kulturen gennem informanternes beskrivelser af deres hverdagsliv og handlinger. Den amerikanske etnograf James P. Spradley, som også anlægger en *kulturanalytisk tilgang*, fremhæver, at genstanden for interviewet netop er den fælles kultur, som informanten deler med andre (Christensen 1994). Gennem interviewet beskrives kulturen således med udgangspunkt i *deltagernes* synsvinkel, og det er interviewerens opgave at motivere informanten til at "bruge" sin kulturelle viden, som dermed gøres tilgængelig for analysen.

På lignende vis åbner den *praksisteoretiske tilgang* (se kapitel 1) op for, at informanternes beskrivelser af deres egne hverdagspraksisser også kan tolkes som beskrivelser af mere alment udbredte sociale praksisser. I sin mest radikale udlægning reducerer det praksisteoretiske perspektiv individet til en slags viljeløs "reproducent" af over-individuelle praksisser. Min egen forståelse og brug af praksisteorien antager imidlertid en mindre strukturalistisk karakter, idet jeg ganske vist opfatter sociale praksisser som over-individuelle og strukturerende i den forstand, at man på tværs af enkelt-individer genfinder samme, overordnede handlingsmønstre. Men bag disse ligheder møder man individuelle variationer, som afspejler den lokale kontekst, som informantens livshistorie, hverdagsliv og sociale relationer repræsenterer.

Informanternes beskrivelser af deres eget hverdagsliv og egne hverdagspraksisser opfattes således som variationer over mere generelle kulturelle betydninger og sociale praksisser. Dermed har den viden, der produceres gennem interviewene, ikke kun karakter af lokal og partikulær viden, men danner også grundlag for mere generelle udsagn om de kulturelle forestillinger og sociale praksisser, som former menneskers hverdagsliv og brug af IKT. Udfordringen består da i at tilrettelægge analysen på en sådan måde, at jeg kan skelne mellem det partikulære og det

generelle med henblik på at kunne formulere iagttagelser af en mere almen gyldig natur. Konkret har dette fundet sted dels gennem sammenligninger på tværs af interviewene med særligt fokus på ligheder og forskelle mellem informanternes beskrivelser, dels ved løbende at relatere mine egne empiriske iagttagelser til resultaterne af andre undersøgelser.¹⁰ På denne måde har jeg søgt at nå til en forståelse af, hvorledes informanternes hverdagsliv og hverdagspraksisser på samme tid er formet af fælles kulturelle kategorier og sociale praksisser såvel som af de mere specifikke forhold, som kendetegner de interviewedes hverdagsliv.

Fænomenologiske, kulturanalytiske og praksisteoretiske studier af hverdagslivet og det sociale er almindeligvis karakteriseret ved, at teknologiens og det materielles selvstændige betydning underbetones eller er helt fraværende. I et projekt som dette, hvor fokus er på sammenhængene mellem IKT og moderne hverdags- og familieliv, er jeg derfor nødt til at hente inspiration andetsteds i forhold til analysen af relationen mellem teknologien og det sociale. En sådan inspirationskilde finder jeg hos den *konstruktivistiske teknologisociologi*, som beskriver den teknologiske udvikling som en dynamisk proces, der bygger på forhandling og interaktion mellem en lang række aktører:

Perspektiver innenfor konstruktivistisk teknologisociologi (...) har lagt stor vekt på teknologisk *utvikling* med spesiell vekt på hvordan teknologi *forhandles* fram på aktørnivå. Dermed kan man ikke uten videre forutse teknologiens form eller konsekvenser. Teknologi former og blir formet. Det foregår forhandlinger på mange plan; mellom individer, mellom grupper, mellom individer og teknologi. (Aune 1998: 10)

Den konstruktivistiske teknologisociologi afviser således opfattelsen af relationen mellem teknologien og det sociale som en simpel årsag-virkning sammenhæng. I stedet anskues den teknologiske udvikling som resultatet en gensidig vekselvirkning mellem teknologiske og sociale elementer. En forståelse, som med domesticerings-tilgangen (omtalt i kapitel 1) overføres til studiet af teknologiers brug i hverdagslivet.

¹⁰ Se i øvrigt afsnit 2.2 for en nærmere diskussion af spørgsmålet om generaliserbarhed.

Den konstruktivistiske teknologisociologi bidrager på denne måde til at orientere min analytiske opmærksomhed mod samspillet mellem det teknologiske og det sociale, idet teknologien tildeles en rolle som aktiv "deltager" i formningen af menneskers hverdagsliv. Konkret forsøger jeg gennem mine interview og min analyse at "holde ud" efter "uventede" effekter af samspillet mellem hverdagsliv og IKT – herunder tilfælde, hvor teknologiske artefakter eller systemer virker strukturerende for sociale praksisser og menneskelig samhandling.

Mit studie af familiers brug af IKT udgør et "mid-range" studie, hvor jeg placerer mig imellem på den ene side at skabe viden om rent partikulære og lokale foreteelser og på den anden side at udvikle egentlig samfundsteori. Jeg tilstræber at blive klogere på samspillet mellem det sociale og teknologien og inddrager i den forbindelse litteratur om ikke kun teknologibrug, men også – som nævnt i kapitel 1 – om moderne arbejds-, familie- og hverdagsliv. Herved informeres analysen af bredere samfundsteori, som indgår i min fortolkning af informanternes egne beskrivelser af deres og deres familiers konkrete brug af IKT. Implicit i denne måde at sammenstille min egen "lokale" empiri med de bredere samfundsanalyser og -teorier ligger antagelsen om, at der findes "en verden derude", som nok er åben for fortolkning og kan udlægges forskelligt, men som ikke desto mindre har en "reel eksistens". En verden, hvor der kan herske forskellige former for sociale dynamikker, sammenhænge og transformationer, som kan virke strukturerende for det sociale liv, sådan som dette udfolder sig gennem hverdagslivet. Dermed trækker min analytiske tilgang også på elementer af *kritisk realisme*, hvorom Bente Halkier bl.a. skriver:

Fænomenernes virkelighed skabes gennem sociale historiske processer, men produktet – den samfundsmæssige virkelighed – eksisterer reelt og materielt samtidig med vores sanselige og sproglige erkendelse af den. Fænomenerne eksisterer dermed på denne historisk skabte virkeligheds forskellige modsætningsfyldte betingelser og muligheder. Derfor kan forskeren give forklaringer på fænomener, der ligger dybere end eller bagved det umiddelbart empiriske og beskrivende niveau, for eksempel sociale dynamikker og samfundsmæssige strukturer (...). (Halkier 2001: 46-47)

Ifølge den kritiske realisme kan erkendelsen af et fænomen ikke adskilles fra den samfundsmæssige (og materielle) kontekst, som fænomenet indgår i. Samfundsmæssigt strukturerende dynamikker og sammenhænge forstås dog ikke af den kritiske realisme som autonome eller uafhængige af menneskets kontrol og indflydelse. Eksistensen af sådanne dynamikker og sammenhænge skal snarere forstås som et resultat af komplekse samspil, eksempelvis mellem det sociale og det teknologiske. De tidligere omtalte "co-evolutionære" effekter knyttet til teknologiudvikling kan tolkes som et eksempel på en sådan dynamik, der både har en "reel" eksistens og bidrager til at skabe og forandre det sociale. I min analyse indgår flere steder litteraturbaserede beskrivelser af sociale dynamikker – fx arbejdslivets tiltagende opgaveorientering – som elementer i min fortolkning af informanternes hverdagspraksisser og brug af IKT.

Jeg har ovenfor valgt at fokusere på, hvorledes de forskellige videnskabsteoretiske tilgange og traditioner kan *supplere* hinanden i forhold til etableringen af et overordnet perspektiv på IKT og hverdagsliv. Dermed har jeg tegnet et lettere forsimplet billede, idet der naturligvis også hersker *konflikter* og *uenigheder* mellem de forskellige tilgange – ikke mindst på det ontologiske plan. Jeg har allerede berørt konflikten mellem den fænomenologiske udlægning af informanternes beskrivelser af deres livsverden som en lokal og partikulær viden og den kulturanalytiske og praksisteoretiske forståelse af interviewene som repræsentationer af mere generelle fænomener.

En anden, og på mange måder lignende, konflikt består mellem den konstruktivistiske teknologisociologis beskrivelse af teknologiudviklingen som resultatet af konkrete forhandlinger og interaktioner mellem specifikke aktører (humane som non-humane) og – på den anden side – den kritiske realismes fremhævelse af eksistensen af mere overordnede, samfunds-strukturerende dynamikker og strukturer. Den konstruktivistiske teknologisociologi voksede netop ud af bl.a. en kritik af tidligere teknologistudiers tendens til at fremstille den teknologiske udvikling som en autonom drivkraft, der var urørlig for menneskelig indblanding og påvirkning (Lie & Sørensen 1996: 5-6). Den konstruktivistiske teknologisociologis generelle afvisning af overordnet strukturerende dynamikker og strukturer forekommer derfor i skarp

kontrast til den kritiske realisme. Uenigheden synes dog ikke større, end at man i nogen grad kan udvikle "oversættelser" mellem den konstruktivistiske og den realistiske begrebsverden. Således kan eksempelvis de sociale dynamikker i den kritiske realisme med god mening anskues som resultatet af komplekse samspil mellem konkrete aktører. Eksempelvis kommer forestillinger og diskurser – fx om moderne arbejdsidentitet – ikke ud af ingenting, men har en "tilblivelses-historie", som kan afdækkes gennem historisk og sociologisk analyse, der netop kan udpege forskellige aktørers betydning for udviklingen af disse forestillinger og diskurser. Disse kulturelle konstruktioner er således resultatet af konkrete aktørers interaktion – men har ikke desto mindre samfundsstrukturerende effekter, som *også* kan spores på hverdagslivs-niveau.

Med disse overvejelser ønsker jeg ikke at fremstille de forskellige tilgange, som jeg trækker på, som principielt identiske eller syntetiserbare. De *er* forskellige, i og med at de lægger vægt på forskellige dimensioner af det sociale og samfundsmæssige. Blot har jeg ønsket at vise, hvorledes de på det konkrete plan med rimelighed kan bringes tættere på hinanden, således at jeg ved at trække på forskellige elementer fra disse traditioner kan belyse mit genstandsfelts komplekse og sammensatte natur.

Undersøgelsens analytiske tilgang Et kernepunkt i empirisk baseret forskning er spørgsmålet om relationen mellem empiri og teori, og hvorledes disse bringes i spil gennem den konkrete analyse. I dette projekt knytter jeg an til den *abduktive tilgang*. Denne er kendetegnet ved, at udgangspunktet for analysen er informanternes egne ord og beskrivelser. På baggrund af disse udvikles en analytisk forståelse af informanternes hverdagsliv, som dernæst danner grundlag for udviklingen af mere abstrakte, samfundsvidenskabelige teorier eller fortolkes på baggrund af de eksisterende teorier (Blaikie 1993). Ifølge Norman Blaikie betegner abduktion således "the process of moving from lay descriptions of social life, to technical descriptions of that social life" (ibid.: 177). Til forskel fra den induktive tilgang indebærer den abduktive tilgang imidlertid også en løbende "pendling" mellem empiri og teori, idet "abduktion konstant veksler mellem empirisk arbejde og teoretisk arbejde i en løbende proces, hvor de to elementer informerer hinanden i en søgen efter empirisk baseret og

teoretisk informeret analytisk viden" (Halkier 2001: 44). På denne måde er både teori og empiri i spil i det analytiske arbejde, og det er gennem den gensidige vekselvirkning, at nye ideer og iagttagelser opstår og videreudvikles. Den abduktive tilgang levner således også plads til at forskerens forudgående viden og opfattelser kan spille en "legitim" rolle som strukturerende for undersøgelsens indledende fokus og perspektiv. Dette udgør ikke i sig selv et problem, så længe forskeren blot er sig dette bevidst og gennem det konkrete interviewdesign skaber plads for at han/hun – i mødet med empirien – kan "blive klogere" gennem at opdage nye og uventede sider af genstandsfeltet.

Jeg vil sidst i kapitlet beskrive, hvordan jeg mere konkret har grebet min analyse an og søgt at fremme vekselvirkningen mellem empiri og teori gennem brugen af det, jeg har kaldt "analyseideer".

2.2 Det konkrete design

I det følgende beskrives først baggrunden for mit valg af kvalitative forskningsinterview som metode til produktionen af undersøgelsens empiriske data. Derefter præsenteres det konkrete interviewdesign og fremgangsmåden ved udvælgelsen af informanter, transskriberingen af interviewene og gennemførelsen af analysen.

Hvorfor kvalitative interview?

Med ønsket om at gennemføre et eksplorativt studie af familiers brug af IKT i hverdagslivet, forekom det fra starten nærliggende at benytte kvalitative forskningsinterview som metode. Til forskel fra survey-undersøgelsernes standardiserede spørgeskemaer, rummer det kvalitative interview netop mulighed for at være afsøgende i forhold til hvilke betydninger og praksisser, der knytter sig til familiernes brug af IKT. Projektets åbne problemstilling lægger op til et "intensivt forskningsdesign", som ifølge Halkier er kendetegnet ved at:

man ikke præcist på forhånd [ved], hvordan det man undersøger, optræder og erkendes i forskellige verdener. (...) Derfor er man nød til at bruge åbne begreber og metoder, som drejer erkendelsen i en retning, der er bred nok til at rumme uforudsigelige variationer, fordi det er umuligt på forhånd at lægge sig fast på,

hvordan præcist den sociale verden er inddelt, og hvad nøjagtigt forskeren skal kigge efter. (Halkier 2001: 44)

Indsigt i brugen af IKT kunne også have været skabt gennem deltagerobservation. Denne mulighed indgik da også i mine indledende overvejelser over undersøgelsens metodedesign, hvor jeg overvejede at "følge" hver enkelt informant fra morgen til aften på en almindelig hverdag. På denne måde ville jeg kunne identificere og beskrive praksisser og handlinger, som informanten ikke nødvendigvis selv var sig bevidst eller tillagde større betydning, og som det derfor kunne være vanskeligt at få frem gennem kvalitative interview. Eksempler på sådanne handlinger og praksisser kunne være de upåagtede aktiviteter, som Bech-Jørgensen tillægger en central betydning for analysen af menneskers hverdagsliv.

Jeg vurderede imidlertid, at det kunne være vanskeligt at følge en informant over en dag, uden at jeg – som "forsker" og "fremmed" – ville påvirke informantens og hans/hendes families hverdagspraksisser afgørende. Dermed kunne jeg risikere, at mine observationer ikke afspejlede en "almindelig dag" i informantens hverdagsliv. Jeg gik derfor bort fra ideen om deltagerobservation – omend mine iagttagelser i forbindelse med interviewene naturligvis indgik i min samlede oplevelse af informanterne og i enkelte tilfælde også i min konkrete analyse.

Dagbog over brug af IKT Med henblik på at synliggøre upåagtede aktiviteter knyttet til anvendelsen af IKT, udstyrede jeg informanterne med et skema, som de skulle benytte til at "føre dagbog" over deres brug af telefon, mobiltelefon/sms, internet og tilsvarende teknologier. Skemaet – eller "dagbogen" – var opbygget således, at for hver gang disse teknologier benyttedes, skulle informanten notere valget af teknologi, hvem han/hun ringede/sms'ede til (eller modtog opkald fra), tidspunkt og varighed samt hvor informanten befandt sig og hvad "opkaldet" angik (se skemaet i bilag 1).

Ud over at dagbogen gav et indtryk af omfanget og karakteren af informanternes brug af IKT, var informanternes optegnelser især velegnede til at konkretisere interviewets samtale om brugen af IKT. For hver af optegnelserne knyttede der sig således ofte detaljerede beskrivelser af konteksten for den konkrete brug af IKT, som

det sikkert ville have været vanskeligt at få frem gennem mere generelle spørgsmål. Anvendelsen af dagbøgerne var derfor først og fremmest rettet mod selve interview-situationen.

Spørgsmålet om generaliserbarhed Kvalitative interview giver en detaljeret indsigt i et antal informanternes levede og oplevede hverdagsliv. Heri ligger det kvalitative interviews metodemæssige styrke. Derimod giver interviewene ikke mulighed for at lave generaliseringer i en traditionel, kvantitativ forstand. Dertil er udvalget af informanter for lille, ligesom udvælgelsen af deltagere kan følge andre kriterier end survey-undersøgelsernes målsætning om repræsentativitet.

Formålet med kvalitative interview er imidlertid ikke at producere viden om den statistiske udbredelse af eksempelvis bestemte hverdagspraksisser eller betydninger, men derimod at skabe indsigt i de komplekse dynamikker og sammenhænge, som kendetegner menneskers hverdagsliv, og som indgår i konstitueringen af disse praksisser eller betydninger. Kvalitative forskningsresultater kan dog danne grundlag for *analytiske* generaliseringer (Halkier 2001: 56). Disse består i at generalisere fra konkrete iagttagelser af betydninger, sammenhænge og dynamikker i informanternes hverdagsliv til idealtyper for disse, som efterfølgende kan indgå i forskernes og offentlighedens videre diskussion af disse fænomener. I forbindelse med den analytiske generalisering kan teori og andre empiriske studier indgå i arbejdet med at underbygge og udvikle ens egne iagttagelser. Ved på denne måde at konstruere nuancerede, kvalificerede og "holdbare" forståelser af fænomeners indhold og sammenhæng med andre fænomener, frembringes analytiske udsagn af også almen gyldighed.

Semistrukturerede interview – hvorfor og hvordan

Kvalitative forskningsinterview kan tilrettelægges forskelligt afhængigt af undersøgelsens formål og tilgang. Mine vigtigste inspirationskilder i forhold til tilrettelæggelsen og gennemførelsen af interviewene har været Steinar Kvale (1997) og Bolette M. Christensen (1994). Kvalets udgangspunkt er den fænomenologiske tradition, hvor interviewets formål er at indhente "kvalitative beskrivelser af interviewpersonens

livsverden med henblik på fortolkning af deres betydning" (Kvale 1997: 129). I denne udlægning fokuserer det kvalitative interview således på livsverdenen. Til forskel herfra fremhæver Christensen, med udgangspunkt i James P. Spradleys etnografiske tilgang, at genstanden for kvalitative interview er den "fælles *kultur*, som interviewpersonen deler med andre" (Christensen 1994: 19 – forfatterens egen fremhævelse). Som allerede antydnet i afsnit 2.1, ønsker jeg at kombinere disse to perspektiver ved at forstå interviewene som *både* en indgang til at lære noget om informanternes konkrete, levede hverdagsliv *og* en kilde til viden om de fælles kulturelle kategorier og sociale praksisser.

Interviewets asymmetrier Christensen beskriver det kvalitative interview som en "asymmetrisk dialog". Hun udpeger to asymmetrier. De ene følger af interviewets "rollefordeling", hvor det er interviewerens, som spørger og den interviewede, der svarer. Herved får interviewerens den initiativtagende og styrende rolle og bliver en vigtig *medproducent* af interviewets fortælling. Den anden asymmetri består i informantens eksklusive adgang til de erfaringer, som interviewerens ønsker indsigt i. Det er så at sige informanten, som er "eksperten". Pga. disse asymmetrier er det afgørende, at interviewerens viser ydmyghed og åben interesse for det, som informanten kan fortælle. Christensen anbefaler derfor det åbne og ustrukturerede interview og tager dermed afstand fra brugen af interviewguide ("spørge-ramme"). Om brugen af interviewguide skriver Christensen, at man begrænser informanten til "kun at udtale sig om det, man på forhånd forventede at vedkommende kunne fortælle en. Og man bliver nervøs for ikke at nå hele interview-guiden igennem, med *afbrydelser* og *umotiverede emneskift* til følge" (ibid.: 10 – forfatterens egen fremhævelse). Endvidere kan interviewerens forsøg på løbende at "følge med" i interviewguiden, ifølge Christensen, virke forstyrrende for oplevelsen af gensidigt nærvær og opmærksomhed i interviewsituationen.

Valget af semistrukturerede interviews Disse forbehold til trods, har jeg i dette projekt valgt at benytte semistrukturerede interview. Udgangspunktet for interviewene har således været en interviewguide med en række overordnede temaer, hvor der til hvert tema var knyttet konkrete spørgsmål. Hensigten hermed var ikke at sikre

konsistens på tværs af interviewene mht. spørgsmålenes konkrete formulering eller rækkefølge. Derimod fungerede interviewguiden først og fremmest som en "tjekliste", der sikrede, at jeg fik belyst undersøgelsens centrale temaer og problemstillinger i løbet af interviewene, og som jeg kunne "ty til", hvis jeg undervejs i interviewet mistede orienteringen. Som oftest gled interviewene dog nærmest helt af sig selv med "naturlige" overgange mellem de forskellige temaer.

En anden af fordelene ved at benytte interviewguide er af en mere indirekte karakter og knytter sig til selve udarbejdelsen af guiden: Opgaven med at opstille relevante temaer for interviewet og udtænke spørgsmål, som lægger op til konkrete og beskrivende svar, tvinger forskeren til at gennemtænke interviewene grundigt på forhånd. Dette gælder ikke mindst i forhold til øvelsen med at "oversætte" undersøgelsens overordnede problemstillinger og analytiske spørgsmål til konkrete og "hverdagsnære" spørgsmål. Arbejdet med at udarbejde en interviewguide kan således fungere som en nyttig mental og praktisk forberedelse på selve interview-situationen.

Jeg har ikke oplevet brugen af interviewguide som nær så begrænsende og styrende for interviewsituationen, som Christensen beskriver det. Dette kan hænge sammen med, at jeg – som nævnt – ikke tænkte interviewguidens temaer og spørgsmål som en stringent "rettesnor" for interviewets tematiske forløb. Ofte indledtes interviewene med åbne spørgsmål, hvor jeg eksempelvis bad informanten om at beskrive begivenhederne den forudgående dag. Derefter faldt det i reglen naturligt, med afsæt i informantens beskrivelse, at bringe forskellige af interviewguidens temaer og spørgsmål på bane. Derudover lod jeg mig ikke begrænse til interviewguidens temaer og spørgsmål, hvis informanten bragte nye emner på banen, som jeg fornemmede kunne belyse projektets problemstilling og analytiske spørgsmål. Et eksempel på dette er en moder, som fortalte, hvorledes hun oplevede at hendes datter "trak" sig fra familiens sociale liv, når hun skrev med veninderne over internettet. Dette aspekt af børnenes brug af IKT var på ingen måde foregrebet af min interviewguide eller de analytiske ideer, jeg havde formuleret forud for interviewet. Imidlertid forekom oplevelsen at være væsentlig i forhold til analysen af IKT's betydning for reproduktionen af kønsroller.

tionen af familiemedlemmernes nære relationer, og jeg opfordrede derfor moderen til at give en detaljeret beskrivelse af, *hvordan* datteren trak sig fra familiens fælles liv.

I min tilrettelæggelse og gennemførelse af interviewene har jeg forsøgt at skabe en balance mellem det åbne og afsøgende interview og ønsket om at sikre, at interviewene belyste undersøgelsens centrale temaer. Denne balancegang svarer til det, Erik Maaløe betegner som det semistrukturerede interviews *dobbelt bevægelse*. Herved forstår Maaløe, at interviewerens dels skal stille spørgsmål, som det er vigtigt at få informanten til at hjælpe intervieweren til at få større indsigt i, dels skal lade informanten vurdere væsentligheden af disse spørgsmål og hjælpe intervieweren til at søge videre:

- Intervieweren beder informanten oplyse om, uddybe, tage stilling til og vurdere emneområder, intervieweren selv på forhånd antager kunne være væsentlige.
- Intervieweren søger samtidig at lede informanten til at bevæge sig hen imod områder, hvis væsentlighed først hermed begynder at dæmre for hende. (Maaløe 1996:183)

Jeg forlader nu den overordnede diskussion af interviewdesignet til fordel for en mere detaljeret præsentation af min måde at stille spørgsmål på, brugen af dobbeltinterview samt interviewguiden.

Spørgsmålenes formulering I den konkrete udførelse af interviewene har jeg især været inspireret af den etnografiske tilgang, sådan som den præsenteres af Christensen (1994), der selv trækker på Spradleys anbefalinger. Et ledende princip er her at spørge til brugen – og *ikke* meningen – af symboler og kulturelle kategorier. Christensen formulerer det således:

At spørge 'hvorfor' giver (...) sjældent materiale til at *forstå* hvorfor. For svaret på 'hvorfor' ligger i de processer, der fører frem til resultatet [den faktiske situation, praksis eller hændelse /thc]. Forståelse og forklaring af kompleks social forandring forudsætter detaljeret kendskab til og beskrivelse af de processer hvorigennem forandringen sker, og af den kontekst, den sker indenfor.

Interviewets formål er at bidrage til sådan en detaljeret og nuanceret forståelse.
(Christensen 1994: 8-9)

Spradley opstiller en række forskellige typer af "beskrivende spørgsmål", som kan anvendes under interviewet. Af disse har jeg især benyttet typerne grand tour, mini tour og spørgsmål om eksempler. *Grand tour spørgsmål* består i at bede informanten om at beskrive sine egne handlinger i detaljer, eksempelvis hvad han/hun har gjort – eller plejer at gøre – i en given tidsperiode (fx i løbet af en arbejdsdag) eller på en bestemt lokalitet. Spørgsmålene kan også vedrøre aktiviteter, som knytter sig til en bestemt begivenhed eller objekt. *Mini tour spørgsmål*, som af form minder om grand tour, udgør en "fokusering" eller "forstørrelse" af en enkelt begivenhed, genstand el.lign., som informanten har nævnt tidligere i interviewet. Mini tour spørgsmål er bl.a. velegnede som opfølgning på informantens besvarelse af et grand tour spørgsmål. *Spørgsmål om eksempler* benyttes til at få informanten til at konkretisere udsagn og kan dermed fastholde informantens – såvel som interviewerens – fokus på den konkrete erfaringsverden og modvirke, at interviewet antager en abstrakt karakter.

Min interviewguide inkluderede flere grand tour spørgsmål – ofte som indledningen til et tema. Eksempelvis indledte jeg mit tema om informantens hverdagsliv med at bede denne om at beskrive, hvad der var sket den seneste arbejdsdag fra han/hun stod op om morgenen og til han/hun gik i seng om aftenen. Informantens fortælling fulgtes efterfølgende op med opfordringer til uddybning af konkrete hændelser eller aktiviteter (mini tour) eller ved at søge en konkretisering af "uklare" udsagn gennem at spørge om konkrete eksempler.

Dobbeltinterview For hver af de deltagende familier gennemførte jeg to interview. Ved det første – interview 1 – deltog kun én forælder ("hovedinformanten"). Ved det andet interview – interview 2 – deltog desuden hovedinformantens eventuelle samlever og i enkelte tilfælde også familiens teenagebørn (hvis de havde tid, lyst og mulighed).¹¹

¹¹ I to tilfælde fraveg interviewene dog dette design, idet hovedinformantens samlever ikke deltog i interview 2. I det ene tilfælde (familien Bang) gik det samlevende par fra hinanden i

Der lå flere overvejelser bag valget af dobbeltinterview: Dels ønskede jeg at nå i dybden med analysen af informanternes og deres familiers brug af IKT i hverdagslivet. I den sammenhæng forekom det utilstrækkeligt med kun ét interview. Dels ønskede jeg at lade min undersøgelse tage udgangspunkt i både et individ- og familiebaseret perspektiv, hvor brugen af IKT kunne analyseres på baggrund af viden om såvel den *enkelte forælders hverdagsliv* med arbejde, familie, fritidsinteresser mv. som *familiens fælles liv*. Interview 1 fokuserede derfor på hverdagslivet set fra hovedinformantens perspektiv, mens interview 2 især bragte familiens fælles liv og relationerne indbyrdes i familien i fokus.

At interviewe flere personer på samme tid åbner mulighed for at de interviewede kan gøre hinanden opmærksomme på handlinger og praksisser, som de gør hver især, men måske ikke tænker over til dagligt. Derudover gav interview 2 også ved flere lejligheder et indblik i forældrenes indbyrdes forhandlinger omkring brugen af IKT og indretningen af familielivet. Dette tilføjede interviewene større dynamik og flere betydningslag, end hvis jeg havde interviewet hovedinformanten alene.

Det var oprindeligt min tanke, at det første interview skulle gennemføres på hovedinformantens arbejdsplads, mens det andet skulle finde sted i informantens hjem. Dette svarede overens med "arbejdsdelingen" mellem interviewene, hvor interview 1 fokuserede på hovedinformantens hverdagsliv – især arbejdslivet – mens familielivet og familiemedlemmernes brug af IKT til indbyrdes kommunikation var i fokus for interview 2. Med dette design ville det endvidere være muligt for mig at opleve begge disse domæner i hovedinformantens liv, hvorved mine observationer kunne indgå som elementer i en samlet forståelse af informantens hverdagsliv og relationen mellem arbejde og familieliv.

ugerne mellem første og andet interview. I det andet tilfælde (familien Jørgensen) ønskede manden ikke at deltage i interviewet. Da hovedinformanten (Jane Jørgensen) desuden havde været på barsel gennem en længere periode, fandt jeg det ikke relevant at interviewe hende i detaljer om hendes arbejdsliv og valgte derfor at samle de to interview til ét. Dermed endte jeg med at gennemføre i alt 17 interview med ni familier.

Det skulle imidlertid vise sig vanskeligt at realisere denne del af interviewdesignet. Allerede den første hovedinformant (Patrick Hansen) fandt det af sikkerhedshensyn problematisk at lade sig interviewe på sin arbejdsplads (en udviklingsafdeling i en større international virksomhed). Begge interview gennemførtes derfor i informantens hjem. Derefter fulgte to familier, hvor det lykkedes at følge interviewdesignet, men ved den fjerde familie fandt hovedinformanten (Diana Bondesen), at tiden på hendes arbejde var for presset. Da den femte hovedinformant (Jane Jørgensen) endvidere var på barsel og stod uden arbejde på interviewtidspunktet, opgav jeg helt ideen om at gennemføre interview 1 på arbejdspladsen.

Interviewene varede i reglen mellem 1½ og 2 timer.¹² Dette oplevede jeg som meget passende; dels var det vanskeligt at nå omkring de mange detaljer i informantens fortælling, når interviewet varede betydeligt mindre end halvanden time, dels var det svært at fastholde overblikket og koncentrationen, når det varede betydeligt mere end to timer.

Interviewguide Interviewguiden har gennemgået flere revisioner i takt med at jeg gennemførte interviewene og derigennem dels fik større indsigt i genstandsfeltet, dels gjorde mig erfaringer med, hvilke spørgsmål der fungerede godt, og hvilke som ikke inspirerede informanterne til at give detaljerede beskrivelser af deres hverdagsliv og brugen af IKT. Førstnævnte – at tilrette undersøgelsens design i takt med at man bliver ”klogere” på undersøgelsens genstand – er i overensstemmelse med den abduktive metode, hvor analytiske ideer udvikles parallelt med at empirien fortolkes og sættes i relation til teorien.

¹² To interview varede dog kun omkring 1 time (interview 1 med Therese Poulsen og interview 2 med Alberte Bang), mens to interview varede betragteligt mere end 2 timer (interview 1 med Alberte Bang og interview 2 med Rie Bach).

Følgende temaer var gennemgående for alle interviewene:

- Hovedinformantens hverdagsliv (herunder dennes arbejdsliv og håndtering af relationen mellem arbejde og familieliv).
- Familiens beholdning af IKT.
- Informanternes brug af IKT på arbejdet såvel som uden for arbejdet (herunder kommunikationen med familiemedlemmerne).
- Familiens fælles samvær og hverdagsliv.
- Organiseringen og planlægningen af hverdagens opgaver og aktiviteter (herunder arbejdsdelingen mellem forældrene og deres oplevelse af hverdagens tid).

Min første interviewguide, vedlagt som bilag 2, blev anvendt ved interviewene med familien Hansen og Poulsen, som jeg gennemførte i februar 2004 (se oversigt over de interviewede familier på s. 58). I denne guide var interview 1 tilrettelagt således, at interviewguidens temaer næsten udelukkende fokuserede på hovedinformantens arbejdsdag. Beskrivelsen af informantens arbejdsliv blev således prioriteret højt på bekostning af andre sider af hans/hendes hverdagsliv. Dette indebar, at det efterfølgende interview blev meget "presset", idet interviewet skulle belyse både hovedinformantens øvrige hverdagsliv (ud over arbejdslivet) og familiens fælles liv til hverdag og i weekenden. Dette var uhensigtsmæssigt. Jeg gennemførte derfor en *første revision* af interviewguiden (den reviderede interviewguide er vedlagt som bilag 3). I den nye version nedtonede jeg arbejdslivs-temaet i interview 1 og flyttede temaet om hovedinformantens hverdagsliv og håndtering af relationen mellem arbejde og familie fra interview 2 til interview 1. Dermed fik interview 1 et bredere fokus, mens der blev bedre tid i interview 2 til at informanterne kunne fortælle om familiens hverdagsliv og brug af IKT.

Foruden ovennævnte ændring indføjede jeg i interviewguiden for interview 2 en række spørgsmål, som søgte at belyse familiens brug af IKT ved "ekstraordinære" situationer såsom ferier, uventede hændelser, hvis den ene af forældrene skulle arbejde over o.lign. Dermed forsøgte jeg at motivere forældrene til at beskrive variationerne i hverdagslivet, ligesom jeg ønskede at undersøge bredden i anvendelsen af IKT. Dette tema indgik endvidere som en del af mit forsøg på at

indkredse IKT's mulige betydning for situationer karakteriseret ved tidspres og stress. Det skulle imidlertid vise sig, at informanterne havde vanskeligt ved at forholde sig til det noget abstrakte spørgsmål om "ekstraordinære" situationer. Jeg opgav derfor senere dette tema og valgte at flytte nogle af spørgsmålene under andre temaer (fx tilføjede jeg et spørgsmål om forældrenes håndtering af "uventede hændelser" under temaet om hverdagslivet organisering og planlægning).

En tredje ændring bestod i, at jeg nu udleverede to dagbøger i stedet for kun én. Ved interviewene med de første familier udleverede jeg først skemaet over brugen af IKT ved afslutningen af interview 1. Derefter udfyldte hovedinformanten dagbogen for en almindelig arbejdsdag, hvorefter jeg sammen med hovedinformanten gennemgik hans/hendes "optegnelser" ved interview 2. Da der imidlertid deltog andre medlemmer af familien ved det andet interview, virkede det lidt kunstigt at gennemgå hovedinformantens personlige optegnelser i de øvriges påhør. Dertil kom, at den oprindelige dagbog kun omfattede en almindelig hverdag, hvorfor brugen af IKT i weekenden ikke blev belyst i samme udstrækning. Jeg ændrede derfor designet, så jeg forud for interview 1 sendte dagbogs-skemaet til hovedinformanten, som så skulle udfylde den for den seneste arbejdsdag før interviewet. Derefter gennemgik jeg under interview 1 dagbogen sammen med informanten. Ved afslutningen af interviewet udleverede jeg så et nyt skema til hovedinformanten såvel som dennes eventuelle samlever, som de skulle udfylde for weekenden, der lå forud for det næste interview. Forældrenes dagbøger indgik så som en del af samtalen i interview 2 om forældrenes forudgående weekend.

Med udgangspunkt i den reviderede udgave af interviewguiden gennemførte jeg i løbet af vinteren og foråret 2005 interview med yderligere tre familier (Bach, Bondesen og Jørgensen). På baggrund af erfaringerne fra disse interview foretog jeg min *anden revision* af interviewguiden, hvor jeg bl.a. nedtonede temaet om hovedinformantens arbejdsliv yderligere (den reviderede interviewguide er vedlagt som bilag 4). Spørgsmålene om informantens oplevelse og håndtering af relationen mellem arbejde og familieliv bibeholdte jeg dog som et vigtigt undertema til beskrivelsen af hverdagen. Samtidig ændrede jeg lidt i arbejdsdelingen mellem interviewene, således at beskrivelsen af hovedinformantens og familiens hverdagsliv

samledes i det første interview. Helt konkret skete dette ved at jeg bad hovedinformanten om at beskrive, hvad der skete i weekenden op til interviewet og i løbet af en hverdag i umiddelbar forbindelse hermed (fredag eller mandag). Med denne ændring blev der bedre tid i interview 2 til at hovedinformantens eventuelle samlever kunne fortælle om sit eget arbejdsliv og brug af IKT. Desuden opprioriterede jeg i samme interview temaet om familiens daglige samvær og familiemedlemmernes indbyrdes kommunikation. Dette var et resultat af, at der i mine tidligere interview havde tegnet sig et billede af, at IKT spillede en vigtig rolle for den daglige reproduktion af de nære relationer mellem familiemedlemmerne. Ved at indføje familiens samvær og kommunikation som et selvstændigt tema i interviewguiden, ønskede jeg at sikre, at interview 2 gav en detaljeret indsigt i mulige sammenhænge mellem karakteren af familiens daglige samvær og brugen af IKT.

Endvidere ændrede jeg endnu en gang dagbogens rolle i interviewene. Det havde vist sig ganske tidskrævende at gennemgå begge forældres dagbøger. Jeg valgte derfor i mine sidste interview at vende tilbage til den oprindelige model, hvor det kun var hovedinformanten, som udfyldte dagbogen. I det ændrede design bad jeg hovedinformanten om at udfylde dagbogen for tre sammenhængende dage (en weekend og en hverdag) forud for det første interview. Hovedinformantens optegnelser indgik derefter som en del af temaet om informantens hverdag og weekend. Derudover splittede jeg dagbogen op i to skemaer: Det ene målrettedes hovedinformantens brug af IKT til kommunikation (via telefon, mobiltelefon, sms, e-mail, instant messaging mv.), mens det andet gjaldt hans/hendes brug af internettet til at besøge hjemmesider, søge information o.lign., dvs. den ikke-kommunikative anvendelse af internettet. Der var flere begrundelser for denne opsplitning: Dels havde det vist sig uhensigtsmæssigt at notere både den kommunikative og ikke-kommunikative anvendelse af IKT i ét og samme skema (fx giver det ikke mening at tale om "afsender" og "modtager" i forbindelse med hjemmesidebesøg). Dels ønskede jeg at fremhæve brugen af internettet, som syntes underbelyst i mine tidligere interview. Af samme grund indføjede jeg også en gennemgang af hovedinformantens brug af internettet som et selvstændigt tema i interviewguiden.

Med dette nye design gennemførte jeg interview med de sidste fire familier (Thomsen, Nørgård, Højer og Bang).

Udvælgelsen af informanter

Ved udvælgelsen af informanter afgrænsede jeg mig, som tidligere nævnt (s. 18), til forældre med mindst ét hjemmeboende barn under 18 år. Desuden opstillede jeg som kriterium, at hovedinformanten skulle benytte mobiltelefon og have adgang til computer med internetforbindelse i hjemmet. Sidstnævnte fulgte af undersøgelsens fokus på forældre og familiers brug af IKT, hvor det ville være uhensigtsmæssigt at interviewe personer, som ikke havde adgang til (og benyttede) de mest udbredte teknologier.

Inden for rammerne af disse afgrænsninger søgte jeg at opnå stor variation i udvalget af informanter i forhold til områder, som kunne tænkes at have afgørende betydning for familiers konkrete brug af IKT. Først og fremmest tilstræbte jeg at få forskellige *familieformer* repræsenteret i mit materiale – både ”traditionelle” kernefamilier såvel som mere ”utraditionelle” familieformer som enlige forældre og ”sammenbragte” familier, hvor en forælder lever sammen med en ny partner med børn fra tidligere forhold (”dine-mine” eller ”dine-mine-vores” børn familier). Derudover antydede mine første interview, at *børnenes alder* havde stor betydning for omfanget og karakteren af kommunikationen mellem forældre og børn samt de vilkår, hvorunder familiens hverdagsliv formede sig. Jeg forsøgte derfor at opnå en stor spredning mht. de hjemmeboende børns alder (fra små over mellemstore børn til teenagere). Endelig tilstræbte jeg en nogenlunde *ligelig kønsfordeling* mellem hovedinformanterne.

Hertil kommer andre betydende variable, som principielt kunne udgøre væsentlige kriterier for udvælgelsen af informanter – fx forældrenes uddannelse og karakteren af deres arbejde, om de er i beskæftigelse eller ej og om familien bor i byen eller på landet. Valget af et intensivt undersøgelsesdesign med få informanter sætter imidlertid en grænse for, hvor mange variable der rent praktisk kan indgå i udvælgelsen. På nær *uddannelse og beskæftigelse*, hvor jeg tilstræbte en rimelig variation,

udgjorde disse øvrige variable i stedet mulige "forklarings-variable" i analysen af informanternes brug af IKT.

Rekruttering Helt konkret fandt rekrutteringen af informanter sted ved at jeg benyttede mig af mit "uformelle netværk". Via telefon og e-mail kontaktede jeg venner og bekendte og spurgte, om de kendte personer fra deres egen omgangskreds, som faldt inden for de nævnte kriterier. Udelukket var personer, som jeg på forhånd kendte eller havde mødt. Dermed ønskede jeg at sikre, at jeg gik til interviewene uden en forhåndsviden om informanterne (eller de om mig), som kunne stille sig i vejen for en åben og fordomsfri samtale om deres hverdagspraksisser.

Brugen af uformelle netværk har både fordele og ulemper. Vigtigste ulempe er nok, at man risikerer at få et udvalg af informanter, som i store træk deler samme baggrund, sociale status og livsform som én selv og ens venner. Dette forsøgte jeg at tage højde for ved løbende at målrette min søgning efter de familier og personer, som var dårligst repræsenteret i mit udvalg. Eksempelvis indså jeg, efter at have interviewet de første fem familier, at "sammenbragte" familier og familier med enlige forældre var "underrepræsenterede" i mit materiale. Efterfølgende søgte jeg derfor mere målrettet efter informanter, som indgik i sådanne familier.¹³ Tilsvarende havde jeg en betydelig overvægt af kvindelige hovedinformanter (fire mod en), hvorfor jeg herefter primært søgte mandlige informanter.

Især på ét punkt havde jeg vanskeligt ved at "styre" udvælgelsen, idet jeg i mit endelige udvalg af informanter havde en kraftig overvægt af personer med et kontorlignende arbejde. Blandt de ni hovedinformanter var der således kun to, som arbejdsmæssigt adskilte sig markant fra de øvrige: en pædagog på et fritidshjem (Diana Bondesen) og en social- og sundhedshjælper (Jane Jørgensen). Undervejs i forløbet havde jeg ellers forsøgt at målrette søgningen mod personer uden et

¹³ Det skulle imidlertid vise sig at være forbundet med en del vanskeligheder at finde især "sammenbragte" familier. Dette kan umiddelbart undre, idet især medierne ofte tegner et billede af denne familieform som meget udbredt. Statistiske opgørelser viser dog, at mindre end en femtedel af danske børn bor i denne familieform (se kapitel 3).

kontorlignende arbejde, men altså uden held. Årsagerne til den skæve fordeling kan være flere. Oplagt er det naturligvis at se det som en effekt af fremgangsmåden med at rekruttere informanter via min egen bekendtskabskreds. Derudover er det muligt, at netop social baggrund og uddannelse kan have betydning for, i hvilket omfang personer føler sig trygge ved – og har lyst til – at deltage i et forskningsinterview. Om sidstnævnte har haft betydning er dog vanskeligt at vurdere.

Der er imidlertid også fordele knyttet til at rekruttere informanter via personlige netværk. For det første kan den fælles bekendte, som formidler kontakt mellem forskeren og informanten, virke som et "filter" for udvælgelsen af informanter. Via den fælles bekendte kan forskeren få oplysninger om den mulige informant (fx alder, beskæftigelse, familiestatus o.lign.), som kan indgå i forskerens overvejelser over, hvorvidt det er relevant at interviewe vedkommende. Dette spillede en vigtig rolle i mit forsøg på at "styre" udvælgelsen af informanter i forhold til kriterierne om familieform, alderen på hjemmeboende børn og hovedinformantens uddannelse og beskæftigelse. For det andet kan en personligt formidlet kontakt virke "betryggende" for informanten, hvorved der skabes en mindre anstrengt og mere fortrolig atmosfære omkring interviewet. I flere tilfælde oplevede jeg ved mit første møde med hovedinformanten, at det næsten forekom, som om vi "kendte hinanden" i forvejen.

Kontakten til informanten etableredes først efter at denne, via den fælles bekendte, havde sagt god for at ville deltage. Derefter ringede jeg til informanten og gav en kort præsentation af undersøgelsen og mine interview. Var informanten fortsat interesseret i at deltage, aftalte vi så tidspunktet for det første interview.

Samlet interviewede jeg ni hovedinformanter.¹⁴ Hvad der kan regnes som et passende antal informanter ved kvalitative forskningsinterview er et omdiskuteret spørgsmål i metodelitteraturen (se fx Kvale 1997: 108 ff. og Halkier 2001: 49). Ud fra et pragmatisk synspunkt må det "rette" antal afhænge af formålet med undersøgelsen

¹⁴ Medregnes også hovedinformantens samlever og større børn, nåede antallet af informanter op på 18 i alt.

sen. Dette projekt er først og fremmest et eksplorativt studie, hvor jeg ønsker at få indsigt i, hvordan brugen af IKT hænger sammen med familiemedlemmernes øvrige aktiviteter, hverdagsliv og personlige relationer. Dermed lægger formålet op til at gå i dybden med få informanter frem for at gå i bredden med mange. På den anden side ville jeg med et for lille udvalg af informanter risikere ikke at få tilstrækkeligt indblik i variationerne på tværs af familier.

Jeg har fundet antallet af informanter passende. Det havde sikkert været hensigtsmæssigt at interviewe måske yderligere 3-4 familier, da dette utvivlsomt ville have tilføjet flere lag til min forståelse af genstandsfeltets kompleksitet. Men de flere interview ville samtidig have indebåret mindre tid til den efterfølgende analyse.

En oversigt over de interviewede familier fremgår af tabel 1. I kapitel 4 præsenteres familierne mere detaljeret via korte "familiepræsentationer".

Forældre (alder)	Hjemmeboende børn (alder)	Familieform	Forældrenes beskæftigelse	Bopæl
Patrick og Helen Hansen (begge 42 år)	Albert (10) og Oscar (13)	Kernefamilie	Begge ledende stillinger i det private erhvervsliv	Hus på landet. Vestsjælland
Therese og Jørgen Poulsen (49 hhv. 48 år)	Louise (13) og Maria (16)	Kernefamilie (Therese har voksen datter fra tidligere forhold)	Journalist, direktør	Parcelhus. Storkøbenhavn
Rie Bach (50 år)	Lars (15)	Enlig moder	Laborant, sagsmedarbejder ved amtet	Lejlighed. Jysk storby
Diana og Nikolaj Bondesen (38 hhv. 40 år)	Kristian (4), Simon (11) og Philipa (13)	Kernefamilie	Pædagog, socialrådgiver	Lejlighed. København.
Jane og Flemming Jørgensen (30 hhv. 40 år)	Peter (1), Sebastian (9) og Dennis (10)	Dine-mine-vores børn	Social- og sundhedshjælper (på barsel), pladesmed	Rækkehus. Mindre sjællandsk by
Carsten og Bente Thomsen (34 hhv. 41 år)	Tvillingedrenge (7), Clara (10), Olivia (17). Alle Bentes børn.	”Dine-børn” (Carsten har fra tidligere forhold to døtre, som primært er hos deres moder)	Økonomichef, budgetkoordinator (langtidssygemeldt pga. stress). Begge ved kommunen	Hus. Jysk landsby
Arne og Anna Nørgård (42 hhv. 35 år)	Philip (5), Maria (12), Astrid (13) og Tobias (15)	Kernefamilie	International servicekonsulent, selvstændig skrædder	Villa. Middelstor jysk by.
Gert Højer (45 år)	Michael (6), Andreas (14) og Lau (16)	Enlig fader	Partner i advokatfirma	Villa. Middelstor sjællandsk by.
Alberte og Hans Bang (41 hhv. 37 år)	Kasper (8) og Susanne (12). Begge Albertes børn.	”Mine-børn” (fra tidligere forhold har Hans en datter, som primært bor hos moderen; Alberte har desuden en teenagedatter, som primært bor hos faderen)	Medarbejder i integrationsprojekt, tømrer	Bofællesskab på landet. Sjælland.

Tabel 1: Oversigt over de interviewede familier. Med fed skrift fremhæves de forældre, der deltog som hovedinformanter hhv. de af børnene, som deltog ved andet interview med familien. Alle navne er pseudonymer.

Transskribering

Interviewene blev alle optaget på diktafon. Med undtagelse af enkelte passager, som antog karakter af ”løs snak”, er interviewene udskrevet ordret og i deres fulde

længde.¹⁵ Ved transskriptionen er angivet pauser, lydlige udtryk (fx hvis informanten rømmer sig, ler eller sukker) såvel som betoning og lavmælt tale.

Enhver transskription indebærer en "fastfrysning" af en levende, igangværende samtale. Den transskriberede tekst udgør således en detemporalisering og dekontekstualisering af samtalen og antager, med Kvaals ord, "en fasthed, der ikke var tilsigtet i den umiddelbare samtalekontekst. Samtalestrømmen og dens åbne betydningshorisont er erstattet af den fikserede, stabile, skrevne tekst" (Kvale 1997: 168). Med den ordrette transskription har jeg ønsket at transformere interviewene til en tekst, som lå tæt op ad "de talte ord". Under analysen har min erindring af interviewsituationen og genlytninger af lydoptagelserne fungeret som støtte for min fortolkning af transskriptionen (fx i forhold til om det sagte var ment i spøg, alvor eller drillende).

Interviewcitater Ved præsentationen af min analyse gør jeg hyppigt brug af interviewcitater. Da den ordrette transskription imidlertid kan fremstå forvirrende og usammenhængende for den, der ikke selv har deltaget i interviewet eller hørt lydoptagelsen, har jeg fundet det nødvendigt at foretage mindre, sproglige bearbejdnings af citaterne. Disse består eksempelvis i udeladelser af passager, hvor informanten bevæger sig ind på et nyt spor for straks derefter at fortsætte ad det spor, som han eller hun oprindeligt var slået ind på. Denne type af små "ekskurser" optræder hyppigt i det talte sprog, men kan på skrift virke meget meningsforstyrrende. Sådanne udeladelser markeres i interviewcitaterne med (...). Er der blot tale om et enkelt eller få ord (fx *øhh*), markeres udeladelsen ikke. Endvidere foretages lettere grammatisk korrektion, idet jeg eksempelvis retter forkert brug af den ubestemte artikel *en* eller *et*, forkerte bøjninger af verber o.lign. Sammentrukne ord (fx sammentrækningen af *det er* til *det*) skrives fuldt ud, og dialekt-bestemt ord skrives på nudansk (fx det jyske *tø's* = synes), medmindre der ikke findes et ord med samme betydning. Forklarende kommentarer indsættes i kantet parentes. Korte pauser i tale-

¹⁵ Interviewene med familien Bondesen, Jørgensen, Thomsen og Højer er udskrevet af studentermedhjælpere.

strømmen – typisk af få sekunders varighed – markeres med tre punktummer, mens pludselige skift fra ét emne til et andet markeres med en tankestreg. Endelig markeres informantens betoning af et eller flere ord med **fed tekst**, mens lavmælt tale markeres med *kursiv*.

Når informantens egne ord eller korte vendinger refereres i selve brødteksten (dvs. uden for de egentlige interviewcitater), markeres disse med enkeltapostrof (').

Med henblik på at sikre informanternes anonymitet, benyttes udelukkende pseudonymer for personnavne. Af samme årsag udelades også navne på steder, virksomheder, organisationer o.lign., hvis disse kan sættes i direkte relation til informanterne.

Analysen

Steinar Kvale anbefaler, at det analytiske arbejde i et kvalitativt forskningsarbejde indtænkes på alle niveauer af forskningsprocessen (Kvale 1997: 107). Den analytiske refleksion bør således udgøre en naturlig og integreret del af forskningsarbejdet, lige fra fastlæggelsen af undersøgelsesdesignet over selve interviewfasen til den efterfølgende behandling og analyse af interviewene.

Konkret har jeg fra starten af undersøgelsen, og forud for interviewene, arbejdet med formuleringen af en række analyseideer, dvs. forskellige formuleringer og tolkninger af sammenhænge mellem brugen af IKT og moderne familie- og hverdagsliv. Analyseideerne blev så videreudviklet løbende i takt med at jeg gennemførte mine interview og den empiriske analyse samt tilegnede mig ny viden gennem litteraturen.

I det følgende beskriver jeg først min tilgang ved den indledende bearbejdning og analyse af de transskriberede interviews, dernæst anvendelsen af analyseideer som overordnet analytisk tilgang.

Familiefortællinger Mit forskningsarbejde har været drevet af et ønske om at belyse informanternes brug af IKT på baggrund af detaljerede beskrivelser af de praksisser og betydninger, som relaterer sig til informanternes hverdagsliv. Jeg ønskede derfor

at benytte en metode ved min indledende bearbejdning af interviewene, som kunne bevare interviewenes kompleksitet og fastholde de betydningsmæssige sammenhænge i informanternes beskrivelser. En egnet metode fandt jeg i det, som kan kaldes "familiefortællinger". Inspirationen hertil kom bl.a. fra Mirjam Godskesen, som i sin ph.d.-afhandling om familier og hverdagens transport udarbejdede sådanne fortællinger (Godskesen 2001). Med fortællingen som fremstillingsform ønskede Godskesen at undgå en dekontekstualisering af det empiriske materiale og at fastholde de komplekse sammenhænge, som var blevet beskrevet af de interviewede familier. Det var hendes erfaring, at andre metoder – fx kategorisering – resulterede i en sådan dekontekstualisering.

I lighed med Godskesen har jeg med mine familiefortællinger søgt at indfange og fremstille interviewenes meningsmæssige kompleksitet i en sammenhængende form. Brugen af familiefortællinger er endvidere udtryk for et forsøg på at være loyal over for informanterne, idet jeg herved har tilstræbt at fastholde deres meningsudsagn i deres oprindelige sammenhæng.

Helt konkret fandt udarbejdelsen af familiefortællingerne sted parallelt med mine første gennemlæsninger af interviewtransskriptionerne, hvor jeg under læsningen skrev noter, som i "kondenseret form" gengav indholdet af informanternes udsagn. Ved udarbejdelsen af noterne søgte jeg at fastholde informanternes eget sprogbrug, således at deres egne ord og vendinger genfandtes i noterne. På baggrund af noterne skrev jeg så en sammenhængende fortælling for hver familie. Fremgangsmåden havde således karakter af en indledende "nedbrydning" og kondensering af informanternes enkelte meningsudsagn efterfulgt af en reorganisering og sammenfatning af disse efter dels de sammenhænge, som informanterne *selv* knyttede mellem de enkelte betydningselementer, dels interviewenes og undersøgelsens *overordnede temaer*.

Et eksempel på førstnævnte type af reorganisering og sammenfatning er Rie Bach, som benyttede "pensionatet" (i betydningen af et sted, hvor personer, der er fremmede for hinanden, primært opholder sig for at have et sted at være og overnatte) som et modbillede til det gode familieliv baseret på tætte og gensidige

relationer og tid til samvær. I interviewene trak hun ofte på pensionat-metaforen, når hun skulle forklare, hvorfor hun eksempelvis var modstander af, at børnene fik fjernsyn på deres værelser, og hvorfor hun prioriterede, at familien spiste morgen- og aftensmad sammen. Disse beskrivelser faldt på forskellige tidspunkter i interviewene, men blev ved udarbejdelsen af familiefortællingen samlet til én sammenhængende fortælling.

Familiefortællingerne har hver en længde på 10-15 sider og følger alle en overordnet struktur, som afspejler interviewenes og undersøgelsens hovedtemaer. Således indledes fortællingerne med "generelle" oplysninger om informanterne (alder, beskæftigelse, familieform, tidligere familieforhold mv.), hvorefter der følger afsnit om forældrenes arbejdsliv (først og fremmest hovedinformantens), familielivet og informanternes fritidsliv (individuelle aktiviteter). Brugen af IKT udgør ikke noget selvstændigt tema, men indgår som en integreret del af de enkelte temaer.

I forhold til analysen har familiefortællingerne spillet flere roller. For det første udgør selve arbejdet med at formulere fortællingerne en indledende bearbejdning af interviewtransskriptionerne. Formuleringerne er ganske vist holdt så tro mod informanternes egne formuleringer som muligt, ligesom der ikke er indføjet egentlige analytiske bemærkninger i teksten. Men alene nedbrydningen og rekonstruktionen af interviewene udgør en indholdsmæssig bearbejdning af informanternes egne fortællinger. Derudover har familiefortællingerne spillet en afgørende rolle for analysearbejdet ved dels at danne grundlag for formuleringen og videreudviklingen af undersøgelsens analyseideer, dels at udgøre en kontekst for fortolkningen af informanternes konkrete handlinger og praksisser.

Analyseideer I bestræbelsen på fremme en abduktiv forsknings- og erkendelsesproces, har jeg løbende formuleret og videreudviklet en række konkrete *analyseideer*, som har virket retningsgivende for interviewene og analysen. Inspirationen til at udarbejde disse analyseideer fik jeg fra Amanda Coffey og Paul Atkinson (1996), som anlægger en pragmatisk forståelse af teoriens rolle og funktion i den kvalitative forskning. De betoner således, at *genereringen af ideer* er det centrale formål med analysen af kvalitative data:

It is more important in the long run to think in terms of having ideas and using ideas than to become unduly preoccupied with the logic of inquiry, or with the more daunting connotation of theory and theory construction. (Coffey & Atkinson 1996: 156)

For Coffey og Atkinson udgør teori (og teoretisk refleksion) et "nyttigt værktøj" i arbejdet med kvalitative data. Deres tilgang til teori er derfor mere pragmatisk end dogmatisk:

(...) theories [can] usefully (...) be thought of as heuristic tools. In other words, we *use* concepts, theories, and ideas constructively and creatively. We explore them and deploy them whatever their origins, whether they come from our own discipline or another, whether they come from the published literature or from elsewhere. (Ibid.: 157)

Mine analyseideer havde karakter af foreløbige refleksioner, som udsprang dels af min for-forståelse og litteraturen inden for de felter, som havde relevans for undersøgelsens hovedproblemstillinger, dels af erfaringerne fra mine interview. Især i starten af projektet havde analyseideerne en meget teoretisk karakter, idet jeg endnu stod over for at gennemføre mine interview. Et eksempel på dette er en analyseide med titlen "IKT og koordinering-kontrol". Inspirationen til denne kom fra tidligere studier af brugen af IKT til koordinering og planlægning af hverdagslivets aktiviteter, som jeg kobkede sammen med en tese om hverdagslivets tiltagende fragmentering. Således orienterede jeg min analytiske interesse – og dermed også mine interview – mod at undersøge, om familiers brug af IKT kunne forstås i lyset af en tiltagende fragmentering af hverdagslivet. Men i takt med at jeg gennemførte interviewene og læste yderligere litteratur, forlod jeg delvist tesen om hverdagslivets tiltagende fragmentering. I stedet rettedes min interesse mod andre sider af informanternes hverdagsliv, som syntes at have betydning for brugen af IKT til koordinering og planlægning – eksempelvis karakteren af husholdningsarbejdets og børneomsorgens fordeling mellem samlevende par og forskelle i familiernes overordnede "strategier" for planlægningen af hverdagens aktiviteter og opgaver. Den endelige formulering af analyseideen indgår, i kombination med andre analyseideer, som en del af kapitel 7.

Det var dog ikke alle analyseideer, som "overlevede" mødet med empirien. Eksempelvis formulerede jeg ved projektets begyndelse, med udgangspunkt i litteraturen, ideen "IKT og utålmodighed", ifølge hvilken IKT bidrog til en accelerering af aktiviteter og handlingers hastighed og dermed fremmede en "personlighedsstruktur" karakteriseret ved generel utålmodighed og faldende tolerancetærskel over for forsinkelser. På denne måde forsøgte jeg at etablere en sammenhæng mellem brugen af IKT og oplevelsen af stress og manglende tid.¹⁶ På baggrund af analyseideen indføjede jeg i min første interviewguide spørgsmål, som på forskellig vis søgte at indkredse IKT's betydning for informanternes oplevelser af stress og utålmodighed i arbejdslivet og derhjemme. Det skulle imidlertid vise sig, at informanternes svar og beskrivelser ikke så meget handlede om at brugen af IKT *i sig selv* indebar stress og utålmodighed, men at disse oplevelser snarere skulle tolkes i en bredere kontekst. På baggrund af erfaringerne fra de første interview valgte jeg derfor at opgive analyseideen "IKT og utålmodighed". I stedet orienterede jeg fokus mod andre sammenhænge mellem IKT, hverdagens tidskabale og stress og tidspres (se kapitel 5).

Brugen af analyseideer udgjorde en konstruktiv metode til løbende at formulere og "afprøve" analytiske ideer og skabe rum for en vis "kreativitet" i analysearbejdet. På baggrund af litteraturen samt mine interview og familiefortællinger formulerede jeg hen ved 50 analyseideer, som i syntetiseret og videreudviklet form lægger til grund for afhandlingens analyse. Det er dog langt fra alle analyseideer, som blev inddraget i den endelige analyse. Flere af ideerne er, som i eksemplet ovenfor, faldet fra undervejs, mens andre viste sig at ligge uden for projektets hovedproblemstillinger. I en eksplorativ interviewundersøgelse er der i sagens natur altid en "risiko" for, at analysen bevæger sig uden for projektets hovedproblemstilling. Dette er imidlertid en uomgængelig konsekvens af ønsket om ikke på forhånd at udelukke temaer eller

¹⁶ Forestillingen om at moderne og "hurtige" kommunikationsteknologier kan bidrage til en intensivering af nutids-oplevelsen er ikke ny (se fx. Gleick 1999, Adam 1990 og Virilio 1998). I litteraturen antager disse forestillinger ofte en teoretisk karakter, mens empiriske observationer i bedste fald indgår som enkeltstående illustrationer.

hverdagspraksisser, som kan vise sig at have betydning for undersøgelsens problemstillinger.

Spørgsmålet om validitet Afslutningsvis vil jeg knytte enkelte bemærkninger til, hvordan jeg har søgt at opnå holdbare og valide tolkninger på baggrund af interviewene og via analysen.

Kvale beskriver, hvordan spørgsmålet om validitet kan udlægges som et spørgsmål om "håndværksmæssig kvalitet" (Kvale 1997: 236). Ifølge denne forståelse sikres validitet gennem at man på alle niveauer i forskningsdesignet forholder sig kritisk til gyldigheden af ens iagttagelser og tolkninger og løbende "udfordrer" disse ved at afsøge empirien og litteraturen for modstridende udsagn. I forbindelse med arbejdet med analyseideerne og ved udarbejdelsen af afhandlingens kapitler har jeg således gentagne gange søgt tilbage til både familiefortællingerne og interviewtransskriptionerne for at "afprøve" mine foreløbige ideer og tolkninger på empirien. Dette har ofte affødt "justeringer" eller "udbygninger" af mine ideer og tolkninger. Tilsvarende er disse ved flere lejligheder blevet "udfordret" gennem læsningen af andres studier af brugen af IKT, hvilket har foranlediget en revurdering af grundlaget for og den empiriske holdbarhed af mine iagttagelser.

En anden form for validering finder, ifølge Kvale, sted gennem at man som forsker formidler sine fortolkninger til andre og herigennem modtager kritik og respons. Ved flere lejligheder har jeg således beskrevet mine analyser gennem papers præsenteret ved konferencer og seminarer. Dette har ofte givet mange værdifulde kommentarer, som er indgået i mit videre arbejde. Formidlingen har bl.a. fundet sted gennem paperet *ICT-mediated proximity – being far away and close together* præsenteret ved *4S-EASST 2004* konferencen i Paris¹⁷ og (sammen med Inge Røpke) paperet *Can practice theory inspire studies on ICTs in everyday life* præsenteret ved *Conference of the European Sociological Association 2005* i Torun, Polen.

¹⁷ Dette paper er efterfølgende, i redigeret og udvidet form, blevet optaget til udgivelse i tidsskriftet *New Media & Society* (se Christensen Forestående).

For at læseren selv kan danne sig et indtryk af gyldigheden af mine fortolkninger, bringes i afhandlingens analytiske kapitler ofte interviewcitater til illustration, underbygning og kvalificering af mine analytiske betragtninger. Desuden indledes kapitel 5 med en detaljeret præsentation af et mindre udvalg af de interviewede familier, som kan give et indblik i informanternes hverdagsliv og brug af IKT og på denne måde danne grundlag for, at læseren kan gøre egne iagttagelser.

Kapitel 3: Moderne familieliv

Familien har som samfundsmæssig institution undergået store forandringer siden industrialiseringen og urbaniseringen for alvor tog fart i det 18. og 19. århundrede. Næringsfrihed, nye arbejds- og produktionsformer, tilflytningen til byerne, dannelsen af byernes arbejderproletariat – og dermed lønarbejdet som en stadig mere dominerende relation til produktionen – udgjorde ydre forandringer, som fik stor indvirkning på livsbetingelserne for det moderne menneske. Herunder betingelserne for familielivet og familiens interne rollefordeling mellem kønnene og mellem voksne og børn.

I dette kapitel er det moderne familieliv og dets historiske rødder i fokus. Formålet er dels at give en karakteristik af den moderne familie og det moderne familieliv her ved begyndelsen af det 21. århundrede, dels at skærpe det analytiske blik for familiens historiske foranderlighed.

Inden for dele af offentligheden herskede der ind til for ikke så mange år siden en "syndefaldsmyte", som skelnede mellem tiden *op til* og tiden *efter* 1960'erne. Ifølge denne myte, udgjorde familien indtil 1960'erne en stabil enhed, hvor en udearbejdende fader sikrede familiens økonomiske opretholdelse, mens hans hjemmegående hustru tog sig af børnene og alt det hjemlige. I denne "traditionelle" familie nød børnene angiveligt en tryk og sikker opvækst under moderens udelte opmærksomhed og kærlige omsorg. Kvindernes frisættelse fra husmoderrollen og deres indtog på arbejdsmarkedet fra midten af 1960'erne gjorde imidlertid – stadig ifølge denne syndefaldsmyte – en ende på dette. Den "klassiske" kernefamilie erstattedes af nye, usikre og tidspressede familieformer (herunder dobbeltindkomstfamilien), hvor individets selvrealisering kom til at stå i højsæde.

Flere familiesociologer har imidlertid udfordret denne syndefaldsmyte. På dansk grund har bl.a. Mogens Nygaard Christoffersen gennem statistiske analyser vist, at andelen af enlige – dvs. voksne, som bor uden ægtefælle eller samlever – har ligget

stabilt på 33-34% gennem perioden 1974-1991 (Christoffersen 1993: 43). Dette – og andre forhold, som jeg vender tilbage til i næste afsnit – antyder, at den ”klassiske” kernefamilie som dominerende familieform snarere udgjorde en ”historisk parentes” i 1950’ernes Danmark end familiens ”normaltilstand”. Nutidens røster om ”familiens opløsning” og ”singlekulturens” massive udbredelse bør derfor ses i dette lys.

Vores måde at tænke og gøre familie i dag har rødder tilbage til familiens forandring som social og ideologisk institution under industrialiseringen og urbaniseringen i sidste halvdel af det 19. århundrede. Denne forandring skitseres i det følgende. Derefter følger en nærmere beskrivelse familiens udvikling inden for det sidste halve århundrede – dvs. siden kernefamiliens højdepunkt i 1950’erne og 1960’erne og frem til i dag. Udviklingen belyses gennem demografiske studier af familieformer, sociologiske analyser af familiens interne relationer og studier af danske familiers tidsforbrug. Kapitlet afsluttes med en præsentation af ”aftale- og forhandlingsfamilien” som metafor for det moderne familieliv.

3.1 Fremkomsten af den moderne kernefamilie

Indtil industrialisering og urbanisering for alvor slog igennem i 1800-tallets Danmark, udgjorde familiens husholdning samfundets produktive enhed. Det kunne være husmanden, gårdejeren eller byens næringsdrivende i form af håndværkere og handlende. Arbejde og familie var uadskillelige størrelser, og familiens hverdagsliv var centreret om det produktive arbejde, som alle tog aktiv del i. Familien udgjorde dermed ikke blot en ramme for de nære relationer mellem mand og kone og mellem forældre og børn, men var i lige så høj grad et *arbejdsfællesskab*. Arbejdet var en integreret del af familiens dagligdag, og for det førindustrielle menneske gav det ikke mening at tale om familie og arbejde som adskilte størrelser.

Også på et andet punkt adskilte den førindustrielle familie sig fra vor tids familie: Ofte omfattede husholdningen tjenestefolk, gårdkarle, svende, logerende mv., som levede under samme tag som familien, deltog i det daglige arbejde og spiste med ved måltiderne. Den biologiske familie (”kernefamilien”) udgjorde dermed kun *en del* af en større husholdning.

I bogen *Byen tæmmes* viser Karin Lützen (1998) gennem analyser af kernefamilien, de sociale reformer og velgørenhedsarbejdet i 1800-tallets København, at det først var i løbet af sidste halvdel af 1800-tallet, at den moderne kernefamilie begyndte at tage form som ideologi og praksis. Fremvæksten af denne familieform som samfundsmæssigt ideal skal, ifølge Lützen, forstås på baggrund af de økonomiske og materielle forandringer, som middelklassen oplevede med den økonomiske liberalismes indtog. I Danmark blev det tidligere laugssystem ophævet med næringsfrihedsloven fra 1862, hvorved den økonomiske liberalisme kom direkte til udtryk i lovgivningen. Men allerede inden næringsfrihedslovens ikrafttræden var laugssystemet ved at gå i opløsning.

Under laugssystemet eksisterede der forpligtigende bånd mellem mesteren og hans svende og lærlinge: "De blev indlemmet som en del af husholdet, spiste med ved bordet, og blev således optaget i mesterens familie på godt og ondt." (Lützen 1998: 72) Men med næringsfrihedsloven blev det muligt for svende og lærlinge at stifte familie og eget bo. I København lod flere og flere mænd og kvinder sig gifte, og de dannede deres egne kernefamilier i lejlighederne i de lejekaserner, der i de samme år blev opført i byens forstæder.

Samtidig blev håndværksmesterens og købmandens medhjælpende hustru i stedet *hjemmegående husmoder*, og mandlige kontorister og ekspedienter overtog hendes tidligere opgaver. Middelklassens kvinde fik dermed en ny rolle i samfundet og familien; hun blev i stigende grad forbundet med *hjemmet* – som blev kvindens domæne – og hendes tidligere funktion som aktiv del af økonomien (medhjælpende hustru) forsvandt.

Det var middelklassens kontorarbejdende mænd og mænd med egen virksomhed, der først indrettede sig i den moderne kernefamilie, som i løbet af sidste halvdel af 1800-tallet opkastedes som samfundsmæssigt ideal for alle sociale klasser:

Embedsmænd, sagførere og læger forlod om morgenen deres hjem og efterlod hustruen alene hjemme sammen med børnene og en tjenestepige. Den gifte kvinde blev nu familiens gode ånd; hun indrettede hjemmet, så det blev så tillokkende og 'hyggeligt' som muligt – 'hygge' blev som begreb skabt i disse år – og opdrog børnene til at efterleve middelstandens gode dyder. Om aftenen vendte faderen hjem for at vederkvæge sig, og familielivet kunne nu lade sig udspille i de timer, der var tilbage, inden alle gik til ro. (Ibid.: 72-73)

Forandringerne i middelklassens livsform og -vilkår betød altså en adskillelse af hjem og arbejde samt dannelsen af nye kønsroller, hvor kvinderne blev knyttet til hjemmet og mændene til det samfundsmæssigt "produktive arbejde" og det offentlige liv. Hjemmet blev inderliggjort og fremstod som den trygge og kærlige ramme om familiens nære relationer, børnenes opdragelse og mandens restitution efter den hårde arbejdsdag. Det var dog først et godt stykke oppe i det 20. århundrede, at familieformen med hjemmegående hustru og udearbejdende ægtemand fik større udbredelse også blandt arbejderklassens familier. Indtil da var den moderne kernefamilie et udpræget middelklassefænomen.

Arbejderklassen, som i 1800-tallets Danmark i vid udstrækning bestod af tilflyttere til byerne fra landområderne, oplevede ligesom den fremvoksende middelklasse en opsplitning af arbejde og hjem, som tidligere generationer ikke havde kendt. Men hvor middelklassen i kraft af sin økonomiske position havde råd til at lade kvinderne være hjemmegående hustruer, måtte arbejderklassens kvinder i stort tal søge arbejde uden for hjemmet. Først ved starten af 1920'erne nåede de gifte kvinders andel af samtlige kvinder i arbejdsstyrken ned på et historisk lavt niveau på godt 20%, hvilket markerer, at middelklassens familieideal på dette tidspunkt havde bredt sig til arbejderklassen. (Christoffersen 2004: 128)

Familieformen "udearbejdende fader og hjemmegående hustru", som mange i dag betragter som indbegrebet af den "klassiske" kernefamilie, er således en ret ny foreteelse, der først fik sin maksimale udbredelse i Danmark omkring midten af det 20. århundrede. Folketællinger fra perioden 1940-65 viste, at næsten halvdelen af kvinderne i alderen 15-74 år var hjemmegående husmødre. Til sammenligning udgjorde husmødrene i 1990 kun 5% af kvinderne i samme aldersgruppe. Kvinderne

opgav i reglen erhvervsarbejdet, når de blev gift og fik børn, og inden for visse fag var det endog aftalt, at kun ugifte kvinder kunne beskæftiges. (Ibid.: 127 ff.)

I tiden fra industrialiseringens og urbaniseringens gennembrud i 1800-tallet og frem til midten af 1900-tallet oplevede familien således gennemgribende forandringer, som stadig sætter sig spor i den måde, vi i dag tænker om og gør familie.

3.2 Den demografiske udvikling siden 1960'erne

Familieformerne og kønsrollerne har også undergået betydelige forandringer siden den "klassiske" kernefamilies storhedstid i midten af det 20. århundrede. Disse forandringer er temaet for resten af kapitlet, og i dette afsnit sætter jeg fokus på den demografiske udvikling siden 1960'erne.

Andelen af "hjemmegående husmødre" falder Helt frem til 1960'erne var det almindeligt, at kvinden opgav erhvervsarbejdet, når hun blev gift og fik børn. Således viste en opgørelse fra 1960 over danskernes erhvervsbeskæftigelse, at kun en tredjedel af de 30-årige kvinder var erhvervsaktive (Christoffersen 2004: 129-130). Men fra midten af 1960'erne begyndte flere og flere kvinder imidlertid at tage arbejde uden for hjemmet – også mens de havde hjemmeboende børn. Man taler om kvindernes "bevægelse ud på arbejdsmarkedet", omend udviklingen nok snarere burde betegnes som *de gifte kvinders (mødres)* bevægelse ud på arbejdsmarkedet, da det altid har været almindeligt, at ugifte kvinder var i beskæftigelse.

Husmødrenes andel af gifte/samlevende mødre med børn under 7 år var i 1966 tæt på 70%. Derefter faldt andelen hurtigt og lå allerede ved udgangen af 1970'erne på kun 20% (ibid.: 131). En undersøgelse fra midten af 1990'erne viste, at kun 1% af de nybagte mødre betragtede sig selv for at være husmødre efter endt orlovsperiode (ibid.: 130).¹⁸ Parallelt med den faldende andel af hjemmegående husmødre steg

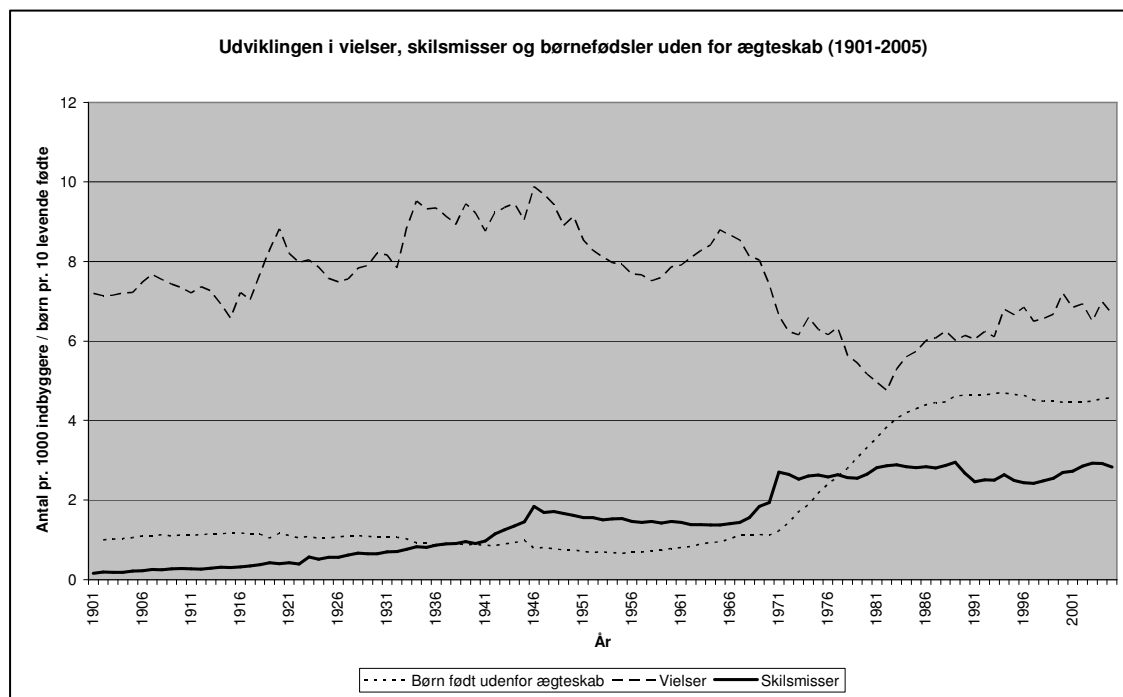
¹⁸ I den omtalte undersøgelse blev nybagte mødre spurgt, om de *opfattede* sig selv som hjemmegående husmødre, hvortil altså kun 1% svarede "ja". Den *faktiske* andel af samlevende mødre (med hjemmeboende børn under 19 år) uden for beskæftigelse og

andelen af udearbejdende kvinder. I begyndelsen af 1960'erne var kvinderne primært erhvervsaktive i de første år af deres voksne liv, og mindre end 40% i alderen 30 år og derover var i beskæftigelse. Til sammenligning var beskæftigelsesgraden i 2000 vokset til ca. 90% for kvinder i alderen 25-40 år. (Ibid.: 129)

Som tallene antyder, var husmoderrollen som social og kulturel institution praktisk talt forsvundet ved udgangen af det 20. århundrede. Den moderne *dobbeltindkomst-familie* har i dag erstattet den klassiske kernefamilie med hjemmegående husmoder og udearbejdende fader. Denne familieform betegnes ofte den "symmetriske familie", idet begge forældre er erhvervsaktive og er fælles om at løfte ansvaret for familiens økonomi (ibid.: 133). Familiens økonomi er derfor ofte betinget af, at *begge* forældre har arbejde.

Opbrud i ægteskabet som familiebærende institution Indtil 1960'erne udgjorde ægteskabet den altdominerende ramme for samlivet mellem mænd og kvinder og for børns fødsel og opvækst. Således lå andelen af børn født uden for ægteskabet på kun ca. 10% helt frem til slutningen af 1960'erne (figur 2).

uddannelse er dog større. En undersøgelse fra 2002/2003 viser, at denne andel lå på omkring 3% (Christoffersen 2004: 131).

Figur 2: Udviklingen i andelen af vielser, skilsmisser og andelen af børnefødsler uden for ægteskab. (Danmarks Statistik 2006)

Fra slutningen af 1960'erne og begyndelsen af 1970'erne sker der imidlertid markante ændringer, som af sociologer er blevet tolket som familiens og individets frisættelse fra traditionelle normer (Christoffersen 2004: 14). Ændringerne bestod i en stigende skilsmissehyppighed og fremkomsten af nye familieformer såsom det "papirløse" ægteskab. Parallelt hermed steg andelen af børn født uden for ægteskabet betydeligt. Disse ændringer faldt tidsmæssigt sammen med kvindernes/mødrenes stigende deltagelse på arbejdsmarkedet, og det er derfor nærliggende at tolke kvindernes øgede økonomiske uafhængighed af mændene som medvirkende årsag til de ændrede familieformer.

Antallet af ægteskaber, hvor den ene eller begge parter har et tidligere ægteskab bag sig, udgør i dag omkring en tredjedel (31%) af alle ægteskaber (ibid.: 11). Dette er markant højere end under den "klassiske" kernefamilies storhedstid. I parentes bør det dog tilføjes, at "andengenerationsægteskaber" ikke i sig selv er et historisk særsyn. I det førindustrielle landbrugssamfund var således "omkring hver fjerde af ægteskaberne blandt kvinder i den fødedygtige alder (...) andengenerationsægteskaber" (ibid.) Det var derfor ikke ualmindeligt, at børn levede sammen med

"stedforældre". En afgørende forskel er dog, at mens opløsningen af ægteskaber i landbrugssamfundet for hovedpartens vedkommende skyldtes ægtefælles død, finder vor tids ægteskabsbrud for det meste sted "frivilligt" og efter den ene eller begge parter eget ønske.

Samtidig med den stigende skilsmissehyppighed og den faldende vielsesfrekvens er antallet af samlevende, ikke-gifte par steget. Det skønnes, at andelen af "papirløst" samlevende i 1964 udgjorde højst 1% af alle samlevende. Ved udgangen af 1900-tallet var dette steget til næsten 25% (ibid.: 43-44). Parallelt hermed næsten firdobledes andelen af børn født uden for ægteskab over årene 1970-1990 og nåede i 1994 et foreløbigt maksimum på 47% (jf. figur 2). Siden da er der sket et svagt fald, som måske skal ses i sammenhæng med diskussionen omkring årtusindeskiftet om ægteskabets "revitalisering" som social institution. Andelen af vielser udviser da også en svagt stigende tendens, som dog allerede begyndte omkring midten af 1980'erne.

Den øgede hyppighed af *forældreseparationer* (i form af skilsmisser eller samlivsbrud i papirløse forhold) har resulteret i, at et stigende antal børn bor sammen med en enlig forælder – som oftest en enlig moder. I perioden 1974-2001 er andelen af hjemmeboende børn i alderen 0-17 år, som bor hos en enlig forælder, steget jævnt fra 9% til 16%. (Ibid.: 53 & 115)

Sammenfattende kan det konkluderes, at ægteskabet i tiden efter 1960'erne har mistet sin position som familiebærende institution. Næsten halvdelen af børnene fødes i dag uden for ægteskabet, uden at der dermed er forbundet en social stigmatisering af barnet og dets forældre. Tilsvarende er antallet af (frivillige) forældreseparationer steget betydeligt. Ægteskabet – og i mere bred forstand parforholdet – er blevet en mere "ustabil" relation, som ikke nødvendigvis er af livsvarig karakter.

Ægteskabets tilbagegang som samfundsmæssig norm og institutionel ramme om familien, det stigende antal "frivillige" familiebrud og fremkomsten af nye familieformer som mine-dine(-vores)-børn familien udgør nogle af de største

ændringer af familien som social institution siden fremkomsten af lønarbejderfamilien i 1800-tallet. I det følgende tegnes – med udgangspunkt i statistiske opgørelser – et billede af vor tids mere ”pluraliserede” familiemønstre.

De nye familieformer Da fokus i denne afhandling er på familier med hjemmeboende børn, vil skitseringen af de nye familieformers udbredelse tage udgangspunkt i *børnenes* familiesituation under opvæksten. Således viser tabel 2, at mens andelen af børn, som bor sammen med begge forældre, er svagt faldende, stiger andelen af børn, som bor sammen med en enlig forælder, gradvist gennem perioden 1985-2001. Andelen af børn, som bor i en ”sammenbragt familie” – dvs. sammen med en biologisk forælder og dennes nye samlever – synes at være nogenlunde konstant.

	Begge forældre	Sammenbragt familie	Enlige forældre
1985	80%	9%	12%
1990/91	77%	9%	14%
2001	76%	8%	16%

Tabel 2: Børn i alderen 0-17 år der bor hhv. sammen med begge forældre, i en sammenbragt familie eller hos en enlig forælder. Tabellen viser den procentvise fordeling. Opgørelsen er for årene 1985 og 1990/91 baseret på *Socialforskningsinstituttets* omnibusundersøgelser (som dækker et repræsentativt udsnit af befolkningen). Tallene for 2001 er opgjort af *Danmarks Statistik* på baggrund af børn og forældres CPR-numre og er således baseret på en statistisk opgørelse for hele befolkningen. (Christoffersen 2004: 125)

Sammenbragte familier kan i sagens natur antage mange former afhængigt af, hvorvidt kun den ene eller begge forældre bringer børn fra tidligere forhold med sig ind i det nye forhold og om forældrene får et fælles barn i det nye forhold. Derudover må også omfanget af forældrenes samvær med deres børn fra tidligere forhold have betydning for hverdagen i den sammenbragte familie – fx om børnene kun er der i kortere perioder, i halvdelen eller hovedparten af tiden.

Desværre belyses sådanne variationer inden for gruppen af ”sammenbragte familier” kun i begrænset omfang af de statistiske analyser. Visse oplysninger kan dog hentes fra *Danmarks Statistiks* såkaldte *Børnedatabase*, hvor danske børns familiemæssige forhold er blevet registreret år for år siden 1980 med baggrund i

registerdata (herunder CPR-registrets adresse-oplysninger). Af *Børnedatabasen* fremgår det bl.a. (Danmarks Statistik 2002: 42-43), at ca. 11% af de danske børn i alderen 0-17 år boede sammen med en eller flere "halvsøskende" i 2001, mens kun ca. 1% boede sammen med en eller flere "papsøskende". Andelen af børn, som har både hel-, halv- og papsøskende (men som ikke nødvendigvis bor sammen med disse) var 2%. Det er således en meget lille andel af de danske børn, som til dagligt bor i en mine-dine-vores-børn familie. Dette stemmer da også overens med at børn ved forælderseparation i 9 ud af 10 tilfælde får moderen som "omsorgsforælder" (dvs. den af barnets forældre, som det hovedsageligt bor sammen med) og faderen som samværsforælder, dvs. "weekendfar" (Christoffersen 2004: 120). Dermed sker der i de fleste tilfælde en "parallelforskydning" af børnene ved familiebrud, hvor moderen overtager rollen som omsorgsforælder, mens faderen – i det tilfælde han finder sammen med en anden kvinde med børn fra et tidligere forhold – vil indtræde i rollen som stedfader for sin nye samlevers børn. Derved vil kun en lille gruppe af børnene opleve at blive "bragt sammen" med papsøskende.

Ovennævnte diskussion af hjemmeboende børns fordeling efter familieform repræsenterer en statistisk fremstilling af familiesituationen "her og nu". Familie- og børneliv kan imidlertid også anskues i et dynamisk perspektiv og ud fra det, Lars Dencik og Jørgen Lauterbach (2001) betegner som *børns familiekarriere*. Dermed forstås en karakteristik af de successive familiekonstellationer, som børn oplever i løbet af deres opvækst. På baggrund af udtræk fra *Børnedatabasen* har Dencik og Lauterbach gennemført en række analyser af familiekarriererne for de børn, som blev født i 1981 og blev voksne (fyldte 18 år) i 1999. Endvidere har de på flere punkter sammenlignet 1981-årgangens børn med 1995-årgangens.

Ifølge Dencik og Lauterbachs analyser, fødes langt hovedparten af alle nyfødte børn fortsat ind i en familie med samboende forældre. For børnene født i 1981 hhv. 1995 gjaldt dette 92,3% hhv. 90,5% af alle nyfødte børn. Omend andelen af børn, som fødes af en enlig moder, er stigende (fra 6,8% i 1981 til 8,0% i 1995), udgør denne gruppe fortsat en lille del af alle nyfødte børn. (Ibid.: 6)

Af alle børn født i 1981 oplevede 40,5% mindst ét familieskift i løbet af barndommen. Familieskift defineres her som en ændring i barnets familiestatus, hvilket kan

bestå i at forældrene skilles, barnets enlige omsorgsforælder finder en ny partner, omsorgsforælderen bryder et forhold med ny partner eller at barnet skifter omsorgsforælder. Tabel 3 viser børnenes procentvise fordeling efter antal af familieskift.

Antal familieskift	Procent
0	59,5%
1	13,7%
2	11,4%
3	6,3%
4	4,1%
5 eller flere	5%

Tabel 3: Antal familieskift i løbet af barndommen for børn født i Danmark i 1981. (Dencik & Lauterbach 2001: 9).

Mens majoriteten af danske børn (59,5%) ikke oplever familiebrud i løbet af deres barndom, er der altså et stort mindretal på 40,5%, som oplever mindst ét familiebrud. En fjerdedel (26,8%) af alle børn oplever *to eller flere* familiebrud, og af denne gruppe er der ca. 20%, som oplever, at en tidligere opløst familie genetableres en eller flere gange. Denne type af familiekarriere betegnes af Dencik og Lauterbach som et "jojo" familieforløb.

Sammenfatning Sammenfattende tegner de demografiske studier af familiens udvikling efter 1960'erne et billede af den moderne familie som en dobbeltindkomstfamilie, hvor ægteskabet ikke længere spiller samme centrale rolle som samfundsmæssig institution og ramme om børns fødsel og opvækst. Langt de fleste børn fødes fortsat ind i en familie bestående af samboende forældre, og godt halvdelen af børnene oplever en opvækst uden familiebrud. Fremvæksten af de "nye familieformer" viser sig dog ved at en stor minoritet af de danske børn oplever ét eller flere familiebrud under opvæksten. Af disse børn bor langt hovedparten sammen med deres moder og dennes eventuelle nye samlever efter forældrenes samlivsbrud. Omkring en

tiendedel af børnene bor sammen med halvsøskende, mens andelen, der bor sammen med papsøskende, er betydeligt lavere. Hertil bør dog tilføjes, at de statistiske opgørelser har vanskeligt ved at tage højde for fordelingen af børnenes samvær med deres separerede, biologiske forældre. Ovennævnte statistik kan således undervurdere andelen af "delebørn", som i realiteten tilbringer en stor del af deres tid hos en forælder med ny partner og dennes børn (papsøskende).

Jeg vil nu forlade den statistiske beskrivelse og i stedet angribe ændringerne i familielivet ud fra en kvalitativ vinkel med fokus på relationerne *inden for* familien – dvs. karakteren af forholdet mellem samlevende forældre (parforholdet) og mellem børn og voksne (forældreskabet).

3.3 Familiens relationer

Også på familiens "indre linjer" er der sket betydelige ændringer siden 1960'erne. I dette afsnit beskrives først de mere overordnede forandringer i familiemedlemmernes indbyrdes relationer, hvorefter jeg sætter fokus på forandringerne i parforholdet og forældreskabet.

Familien som emotionel base I den "klassiske" kernefamilie herskede en køns- og generationsmæssig asymmetri. Den kønsmæssige asymmetri bestod, som tidligere nævnt, først og fremmest i de forskellige roller, som blev tilskrevet faderen og moderen. Faderen var udearbejdende og associeredes med det instrumentelle og (udadtil) handlingsorienterede, mens moderen tog sig af det daglige husholdningsarbejde i hjemmet og det følelsesmæssige arbejde knyttet til omsorgen for familien – ikke mindst børnene. Den generationsmæssige asymmetri kom til udtryk i den autoritative forælderrolle, som betød, at børnene sjældent havde indflydelse på familiens beslutninger. (Jørgensen 1999)

Med fremkomsten af det, som nogle forfattere omtaler som den "postmoderne familie" (eksempelvis Jørgensen 1999), ændres karakteren af familiens indre relationer. Kvinderne søger bort fra hjemmet og ud på arbejdsmarkedet, og kønsmæssig ligestilling bliver et legitimt diskussionsemne i både offentligheden og

hjemme hos familierne. Samtidig ændres synet på barn- og ungdom, således at familiens børn i stigende grad opfattes som selvstændige individer med legitime holdninger til familiens dagligliv og fælles beslutninger.

I takt med at en større og større del af opdragelsen og den daglige omsorg for børnene lægges uden for hjemmet i den moderne velfærdsstat samt familiemedlemmernes øgede deltagelse i udenomsfamiliære netværk såsom arbejde, daginstitution, fritidsinteresser o.lign., betones familiens emotionelle side mere og mere samtidig med at de instrumentelle og praktiske funktioner nedtones. Man kan tale om, at der siden 1960'erne har fundet en yderligere radikaliseringsproces sted af en forandringsproces, som allerede startede et århundrede tidligere med opsplitningen mellem arbejde og familie/hjem.

Den "postmoderne familie" er blevet stedet, hvor mennesker søger følelsesmæssig bekræftelse og "tanker tilknytning":

Familjen är den instans *par préférence* där den enskilde individen i det postmoderna samhället förför allt söker – och får – emotionell och social förankring. I familjen kan de individuerade individerna så att säga 'tänka tillhörighet'. (Dencik 1996: 66)

Dermed bliver det de *emotionelle sider* af relationen mellem forældre såvel som mellem forældre og børn, som kommer til at stå i centrum for familiens samvær. Samtidig kommer familien til at fungere som en "base" for eller "modvægt" til den opsplitning, som følger med familiemedlemmernes øgede deltagelse i livet uden for familien. Heri ligger dog en paradoksal dobbelthed, idet denne opsplitning på samme tid synes at true familiens samhørighed og resultere i et større "behov" hos det enkelte individ for at have familien som følelsesmæssig base i et fragmenteret hverdagsliv:

Det förhållande att medlemmarna i en modern familj varje morgon sprids i fyra olika vädersträck och att familjemedlemmarna har för varandra mer eller mindre okända sociala nätverk och erfarenheter gör familjelivet mer utsatt och svårare att upprätthålla än någonsin. Men samtidigt medför den tilltagande sociala differentieringen och därmed sammanhängande instrumentaliseringen av de

mellanmänskliga relationerna att just förankringen i familjelivet blir emotionellt viktigare, för att inte säga livsnödvändigt, för individerna. Den fortskridande moderniseringsprocessen medför att familjen tenderar att bli den enda instans i tillvaron där emotionaliteten kan få blomma någorlunda okontrollerat – familjen antar allt mer karaktär av ett *intimitetsreservat*. Den är därför också den instans där individerna kan hoppas på att deras innersta och privata bevekelsegrunder kan bli förstådda, alltså ett slags *avkodningscentral*, och inte minst den instans där individen kan få bekräftat att han/hon verkligen är en unik person – alltså en *bekräftelseinstans*. (Dencik 1996: 66)

Relationerne mellem familiemedlemmerne i den moderne familie undergår således en "intimisering" eller "sentimentalisering", hvor det tætte forhold først og fremmest bygger på fortrolighed, samhörighed, tillid og gensidig emotionel bekræftelse. Dette gælder i parforholdet såvel som i relationen mellem forældre og børn.

Moderne parforhold Sociologiske beskrivelser af det moderne parforhold tager ofte afsæt i Anthony Giddens begreb "det rene forhold" (Giddens 2000). I takt med at forholdet mellem mand og kvinde frigøres fra traditionens normer, kvindernes stigende økonomiske (og juridiske) uafhængighed af manden og – som fremhævet af Giddens – seksualitetens frigørelse fra forplantningen gennem svangerskabsforebyggende midler og ny forplantningsteknologi, baseres parforholdet i stadig højere grad alene på intimiteten mellem partnerne og den gensidige personlige tilfredsstillelse, som forholdet giver dem. For Giddens henviser "det rene forhold" til en situation "hvor to personer indgår i et socialt forhold for dets egen skyld, for hvad de pågældende hver især kan få ud af en varig forbindelse med hinanden, og som kun fortsætter for så vidt som begge parter anser det for at tilfredsstille dem tilstrækkeligt til at blive i det" (Giddens 2000: 63). Parforholdet er blevet et mål i sig selv og fungerer ikke på samme måde som tidligere som et middel til at opnå økonomisk tryghed og social status.¹⁹

¹⁹ Det kan dog diskuteres i hvilket omfang moderne parforhold er fuldstændigt "frigjort" fra sådanne forhold. Således synes det fortsat at være forbundet med social status at indgå i et parforhold (især når man når op i en alder på omkring 30 år og derover), ligesom det også stadig synes at være en udbredt norm, at kvinder bør få børn i et fast parforhold.

Per Schultz Jørgensen beskriver forandringen i relationen mellem forældre på følgende vis:

Mens alliancen mellem forældrene i den gamle familie hvilede på et formelt indgået ægteskab, der var juridisk forpligtende og omfattede hele familien som organisation, er den moderne alliance baseret på 'dyaden' og dens dyrkelse af kærlighed og følelsesmæssig involvering. (Jørgensen 1999: 115)

Den stigende hyppighed af forældreseparationer og samlivsbrud kan tolkes som det empiriske udtryk for, at forholdet mellem mænd og kvinder i stigende grad antager "frivillighedens karakter" og netop kun varer så længe, som begge parter finder det personligt tilfredsstillende.

Giddens begreb om det rene forhold indfanger utvivlsomt vigtige sider af vores moderne måde at anskue og praktisere parforholdet. Dog ses der fortsat en vis asymmetri i det heteroseksuelle forhold – især i børnefamilierne – hvor det stadig er manden, som generelt gør karriere og arbejder og tjener mest, mens kvinden udfører broderparten af det hjemlige husarbejde og omsorgen for børnene. Det rene forhold er derfor, som analytisk begreb, at sammenligne med Webers idealtyper; begrebet indfanger centrale træk ved den moderne forståelse af parforholdets betydning og rolle. Men samtidig er denne forståelse fortsat i konflikt med en mere traditionel praksis og forståelse af relationen mellem mænd og kvinder, som har sine rødder i den klassiske kernefamilie. Man kan derfor tale om, at de to forståelser er *sameksisterende* og i nogen grad gensidigt udfordrende.

Moderne forældreskab Ligesom parforholdet har også forældreskabet og forholdet mellem familiens voksne og børn undergået betydelige forandringer siden 1960'erne. Først og fremmest synes forældre i dag at føle et langt mere omsiggribende ansvar for børns identitetsdannelse end tilfældet var i den traditionelle kernefamilie, hvor fokus i høj grad var rettet mod at lære børnene traditionelle "dyder" såsom velopdragen opførsel og sparsommelighed.

At forældre i dag føler et større ansvar for at involvere sig i og "facilitere" børns udvikling som selvstændige og kompetente individer kan ses som en konsekvens af det, Baldur Kristjánsson betegner *psykologiseringen af barndommen* (Kristjánsson 1999). Baggrunden for denne er opdragelsens gradvise frigørelse fra traditionen, som betød, at nye måder at anskue barndom og opdragelse vandt indpas. Det var især børne- og udviklingspsykologiens fremstilling af barndommen som altafgørende for barnets identitetsdannelse og fremtidige liv og psykiske velbefindende, som satte sit præg på den moderne tænkning om børneopdragelse. Derved blev forældrene pålagt et langt større ansvar i forhold til børnenes opvækst:

Indvævet i denne videnskabeligt tilvejebragte indsigt i barnets sårbarhed har der ligget et budskab til forældrene – og i særdeleshed til moderen – om deres uvurderlige betydning for barnet og dets udvikling, og at det for dem gælder om at skabe forudsætninger for en fri og harmonisk barndom. (Kristjánsson 1999: 140-141)

Denne tænkning resulterer blandt andet i, at forældre (og nok især mødre) kan opleve skyld, hvis de ikke føler, at de kan levere den nødvendige omsorg eller støtte til barnets personlige udvikling.

Samtidig med at børneopdragelsens afkobling fra traditionen åbner op for nye måder at tænke forældreskab, introduceres også en generel usikkerhed hos forældrene i forhold til spørgsmålet om god og dårlig opdragelse:

I og med at hidtidige normer og værdier i så stor en udstrækning er blevet eroderet, er der ikke længere nagelfaste regler for, hvordan vi skal forholde os i forældreskabet. Det giver en mængde nye muligheder for refleksion med henblik på at skabe indhold i forældreskabet. Men det danner på samme tid grobund for usikkerhed og rodløshed, når intet ligger fast. (Hestbæk 1999: 172)

Til moderne forældreskab hører altså en udstrakt opmærksomhed om ansvaret for at understøtte barnets kompetenceudvikling. Samtidig betragtes barnet i stigende grad som et selvstændigt individ, hvorved relationen mellem voksen og barn i mindre omfang end tidligere udgør et asymmetrisk forhold med forældrene i den autoritative rolle. Børn inddrages således i stigende grad i diskussionen og tilrettelæggelsen af

familiens hverdagsliv, og især forholdet mellem forældre og store skolebørn synes under forandring fra forældreskab til venskab (Jørgensen 1999: 120).

Hvad angår forældreskabets kønsmæssige rollefordeling, synes der, som nævnt, fortsat at herske nogen asymmetri mellem kvinder og mænd – især når det kommer til mødres og fædres følelsesmæssige involvering i børnenes liv. Som Per Schultz Jørgensen bemærker, viser undersøgelser fortsat, at:

fædre i almindelighed har en anden og mindre tæt kontakt med deres børn end mødre har. Forældreskab handler ikke kun om arbejds- og opdragelsesopgaver og deres evt. fordeling mellem faderen og moderen, det drejer sig også om følelsesmæssig involvering og psykologisk 'tilstedeværelse', og på det område er der betydelig forskel på forældrrollerne: faderen er stadig den distancerende og instrumentelle – moderen den nærværende og ekspressive. (Jørgensen 1999: 119)

Denne asymmetri afspejler sig da også i mit interviewmateriale, hvor fædrene generelt indtager en mere tilbagetrukket rolle i forhold til familiens omsorgsarbejde (se afsnit 7.1).

3.4 Familiens tidsanvendelse

Danskernes anvendelse af tid på aktiviteter som lønarbejde, husarbejde og omsorg for familien har ændret sig en del siden slutningen af 1960'erne – ikke mindst hvad angår fordelingen mellem kønnene. Da opgørelser over danskernes tidsforbrug kan give en fornemmelse af de generelle ændringer i familielivet, vil jeg i dette afsnit præsentere en række resultater fra de såkaldte tidsvaneundersøgelser²⁰.

Tidsvaneundersøgelser, som er den ældste og mest etablerede form for tidsstudier inden for sociologien (Adam 1990: 94), fokuserer på *forbruget af tid*, som var dette en abstrakt og kvantificerbar ressource på linje med eksempelvis penge. Tidsvaneundersøgelser opgør befolkningens – eller befolkningsgruppens – *gennemsnitlige*

²⁰ På engelsk omtalt som *time-diary studies* eller *time-budget studies*.

tidsforbrug fordelt på en række forhåndsdefinerede kategorier såsom betalt arbejde, husholdningsarbejde, fritid, socialt samvær mv.

Det empiriske grundlag for tidsvaneundersøgelsen er et repræsentativt udvalg af "respondenter", som alle får tildelt et tidsskema, som de skal udfylde for en bestemt dag. I skemaet angiver "respondenten" for hvert 10. eller 15. minut sin aktuelle aktivitet (intervallets størrelse varierer fra undersøgelse til undersøgelse) ved at vælge den af de forhåndsdefinerede kategorier, som bedst passer på aktiviteten.

I det følgende belyses udviklingen i danskernes tidsforbrug gennem de sidste 40 år med udgangspunkt i resultaterne af de fire tidsvaneundersøgelser, som *Socialforskningsinstituttet* hidtil har gennemført i Danmark (1964, 1975, 1987 og 2001). Især udviklingen inden for de sidste år (1987-2001) er i fokus, ligesom jeg har forsøgt at fremhæve resultater, som belyser familiens tidsforbrug og forskellene mellem kønnene. Afsnittet afsluttes med en kort diskussion af et af de emner, som fylder mest i den aktuelle debat om familiens vilkår i Danmark: Er der for lidt tid til familien?

Arbejdstiden På baggrund af de danske tidsvaneundersøgelser kan opstilles følgende tabel, som viser udviklingen i befolkningens tidsanvendelse i perioden 1964-2001:

Aktivitet	1964	1975	1987	2001
Primære behov	10:03	10:37	10:05	10:44
Bruttoarbejdstid	4:15	4:06	4:02	4:32
- heraf arbejde/uddannelse	3:51	3:39	3:27	3:58
- heraf transport	0:24	0:27	0:35	0:34
Husholdningsarbejde	2:42	2:32	2:21	2:54
Fritid	7:00	6:45	7:30	5:48

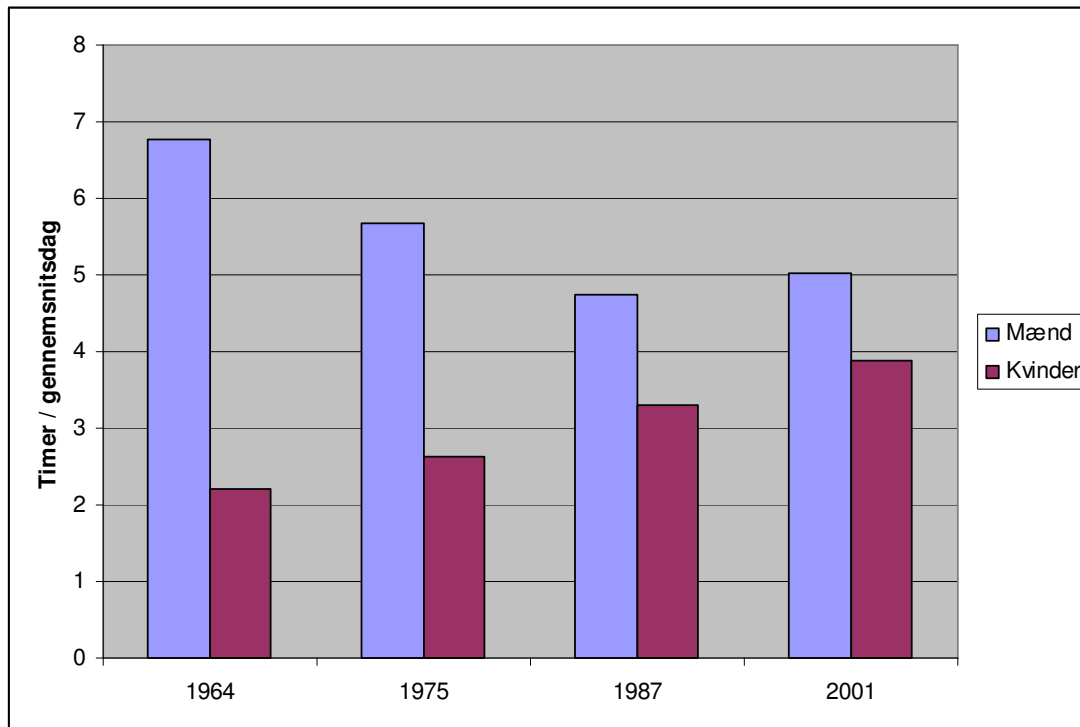
Tabel 4: Tabellen viser danskernes tidsanvendelse for årene 1964, 1975, 1987 og 2001 fordelt på hovedkategorier. Tallene – som læses timer:minutter – udtrykker befolkningens gennemsnitlige tidsforbrug *pr. dag* (fordelt på ugens 7 dage). Tabellen gælder danskere i alderen 16-74 år. (Bonke 2002: 28)

Hovedkategorierne omfatter følgende underkategorier: Primære behov: søvn, toilette og spisning. Bruttoarbejdstid: arbejde, transport til/fra arbejde, uddannelse og transport til/fra uddannelse. Husholdningsarbejde: indkøb, husligt arbejde, gør-det-selv arbejde og omsorg. Fritid: fritidsaktiviteter hjemme og fritidsaktiviteter ude.

Danskernes gennemsnitlige *bruttoarbejdstid* er steget markant fra 1987 til 2001; fra 4 timer og 2 minutter om dagen i 1987 til 4 timer og 32 minutter i 2001. Stigningen skyldes en kombination af flere forhold. Dels er erhvervsfrekvensen steget, således at flere er kommet i arbejde, dels er den gennemsnitlige arbejdstid vokset (Tonboe 2004: 35). Således er den gennemsnitlige bruttoarbejdstid for mænd i beskæftigelse steget fra 5 timer og 45 minutter pr. dag i 1987 til 5 timer og 58 minutter i 2001, mens bruttoarbejdstiden for beskæftigede kvinder er steget fra 4 timer og 24 minutter til 4 timer og 45 minutter (Bonke 2002: 31).

Stigningen i danskernes bruttoarbejdstid mellem 1987 og 2001 er så stor, at den mere end opvejer faldet over årene 1964-1987. Dermed er den tid, som danskerne bruger på at arbejde og uddanne sig, faktisk større i dag, end den var i midten af 1960'erne! Tidsvaneundersøgelserne synes således at bekræfte den udbredte forestilling om, at danskerne arbejder mere og i stigende grad "presses" tidsmæssigt af arbejdslivet.

Tallene for bruttoarbejdstiden dækker over store "forskydninger" mellem mænds og kvinders arbejdstid over perioden 1964-2001:

Figur 3: Mænds og kvinders gennemsnitlige bruttoarbejdstid i årene 1964, 1975, 1987 og 2001. Figuren gælder befolkningen som helhed (alle 16-74-årige). (Lausten & Sjørup 2003: 32)

Figur 3 viser, at mændenes gennemsnitlige bruttoarbejdstid er faldet betydeligt over perioden 1964-2001 (med en mindre stigning 1987-2001), mens kvindernes bruttoarbejdstid næsten er fordoblet. Dermed er *forskellen* mellem mænds og kvinders deltagelse på arbejdsmarkedet reduceret fra at være på mere end 4 timer/dag i 1964 til i dag at være nede på kun lidt over 1 time/dag. Faldet i mændenes gennemsnitlige arbejdstid skyldes hovedsageligt den gradvise reduktion af den overenskomst-mæssige arbejdstid fra 45 timer/uge i midten af 1960'erne til 37 timer pr. uge i 1991. Omvendt skyldes kvindernes stigende arbejdstid især deres øgede erhvervsfrekvens. (Lausten & Sjørup 2003: 32)

Med baggrund i figur 3 kan man konkludere, at mænd og kvinder i perioden fra 1960'erne og frem til i dag har opnået nærværd ligestilling – i hvert fald målt på den tidsmængde, de lægger i arbejdet! Tallene afspejler således dobbeltindkomst-familiens stigende udbredelse.

Tidsvaneundersøgelsen fra 2001 viser imidlertid, at forskellen mellem mænds og kvinders bruttoarbejdstid er væsentlig større for børnefamilierne. Mens enlige mænd og kvinder i alderen 16-45 år stort set bruger lige meget tid på at arbejde (5 timer og 13 minutter pr. dag hhv. 4 timer og 56 minutter), bruger fædre hhv. mødre i parforhold med yngste barn under 7 år i gennemsnit 5 timer og 22 minutter pr. dag hhv. 3 timer og 27 minutter, mens tallene for par med yngste barn i alderen 7-15 år er 6 timer og 25 minutter for mændene og 4 timer og 19 minutter for kvinderne (Bonke 2002: 32). Som det fremgår af tallene, bruger fædre med hjemmeboende børn faktisk *mere* tid på at arbejde end enlige mænd, mens kvinderne omvendt går betragteligt ned i arbejdstid, når de får børn. Tallene viser således, at der fortsat er en tydelig tendens til, at mødre begrænser deres engagement i arbejdslivet – omend deres ”tilbagetrækning” fra arbejdsmarkedet i dag er af betydeligt mindre omfang end i 1960’erne.

Forskellene i bruttoarbejdstiden for mænd og kvinder med hjemmeboende børn skal bl.a. søges i, at det som oftest er kvinderne, som tager mere børneorlov, går på nedsat arbejdstid, tager mindre overarbejde og i det hele taget står for en større del af husholdningsarbejdet (herunder omsorgen for børn og familie). (Ibid.: 33)

Husholdningsarbejde Udviklingen i danskernes gennemsnitlige tidsforbrug på *husholdningsarbejdet* har visse ligheder med udviklingen i bruttoarbejdstiden. Som det fremgår af tabel 4 falder tiden brugt på husholdningsarbejdet i årene fra 1964-1987 med 21 minutter pr. gennemsnitsdag (fra 2 timer og 42 minutter i 1964 til 2 timer og 21 minutter i 1987). Herefter stiger tiden brugt på husholdningsarbejdet – i lighed med bruttoarbejdstiden – markant fra 1987 til 2001. Stigningen er på mere end en halv time, og danskerne brugte dermed *mere tid* på husholdningsarbejdet i 2001 end i 1964!

Tidsvaneundersøgelseernes kategori ”husholdningsarbejde” er sammensat af en lang række aktiviteter, som ud fra almindelig hverdagserfaring er meget forskellige. For at nå til en bedre forståelse af ændringerne i husholdningsarbejdet er man derfor nød til at opsplitte tidsforbruget på dets underkategorier.

	1987		2001	
	Mænd	Kvinder	Mænd	Kvinder
Indkøb	0:17	0:22	0:24	0:31
Husligt arbejde	0:34	1:51	1:08	2:09
Gør-det-selv arbejde	0:35	0:25	0:34	0:10
Omsorg	0:09	0:21	0:24	0:45
Alle aktiviteter	1:36	2:58	2:30	3:34

Tabel 5: Tabellen viser husholdningsarbejdets fordeling på aktiviteter og køn. Hele befolkningen i 1987 og 2001 (begge undersøgelser er gennemført i foråret). Tallene angiver tidsforbruget i timer: minutter pr. gennemsnitsdag. (Lausten & Sjørup 2003: 49)

Kategorierne dækker over følgende underkategorier: Indkøb: indkøb/ærinder og besøg hos offentlige kontorer o.lign. Husligt arbejde: madlavning, opvask/afrydning, rengøring og vask. Gør-det-selv arbejde: andet praktisk arbejde og havearbejde. Omsorg: afhente/bringe børn, børneomsorg og familieomsorg.

Det fremgår af tabel 5, at de mest markante stigninger i tidsforbruget er sket inden for omsorg (mere end en fordobling for begge køn) og inden for husligt arbejde, hvor især mændene har øget deres deltagelse (fra 34 minutter/dag i 1987 til mere end 1 time/dag i 2001). Det er især rengøring og tøjvask, som begge køn bruger mere tid på. Kvinderne er dog fortsat dem, som står for langt den største del af det huslige arbejde. Lausten og Sjørup konkluderer da også, på baggrund af en gennemgang af mænds og kvinders deltagelse i husholdningsarbejdet, at:

En større andel af kvinderne, set i forhold til andelen af mænd, udfører huslige aktiviteter, og de kvinder, der er aktive, bruger længere tid på de forskellige aktiviteter. Det eneste område, hvor mændene andels- og tidsmæssigt er foran, er med gør-det-selv arbejdet, der stadig er mandens område. (Lausten & Sjørup 2003: 48)

Samtidens kønsmæssige ulighed bør dog ses i lyset af, at der i løbet af tiden efter 1964 er sket en kraftig udjævning af forskellene mellem mænds og kvinders tidsforbrug på arbejde hhv. husholdning.

Ser man på den *samlede mængde tid* brugt på arbejde og husholdning, har der overordnet set været en begrænset ulighed mellem kønnene gennem perioden 1964-

2001. Således brugte mændene i 1964 i gennemsnit 7 timer og 15 minutter pr. dag på arbejde og husholdning, mens tallet for kvinderne var 6 timer og 41 minutter. I 2001 var de tilsvarende tal 7 timer og 28 minutter hhv. 7 timer og 23 minutter. Til gengæld er der gennem samme periode sket en kraftig udjævning mellem kønnene i forhold til fordelingen mellem arbejde og husholdning. Således brugte mændene i 1964 kun 29 minutter pr. dag på husligt arbejde (mod 4 timer og 29 minutter for kvinderne). I 2001 var mændenes bidrag til det huslige arbejde steget til 2 timer og 26 minutter pr. dag, mens tallet for kvinderne var faldet til 3 timer og 30 minutter. Omvendt brugte kvinderne i 1964 kun 2 timer og 12 minutter pr. dag på arbejde uden for hjemmet (mod mændenes 6 timer og 46 minutter). I 2001 var tallet steget til 3 timer og 53 minutter pr. dag for kvinderne, mens tallet for mændene var faldet til 5 timer og 2 minutter. Der har således fundet en kønsmæssig konvergens sted i form af at kvinderne har øget mængden af tid brugt på arbejde, mens mændene i større omfang deltager i husholdningsarbejdet. (Lausten & Sjørup 2003: 32)

Omsorg Et billede af forældres omsorg for børn og familie fås i tabel 6, som er baseret på tidsvaneundersøgelsen fra 2001 og gælder for forældre med hjemmeboende børn i alderen 0-18 år.

	Mænd		Kvinder	
	Andel aktive	Tidsforbrug for aktive	Andel aktive	Tidsforbrug for aktive
Omsorg	60%	1:17	74%	1:59
- hente/bringe børn	23%	0:48	32%	0:56
- børneomsorg	53%	1:01	70%	1:33
- familieomsorg	5%	0:27	6%	0:24

Tabel 6: Mænd og kvinders deltagelse i omsorg for familien (andel aktive på dagen for tidsvaneundersøgelsen) samt de aktives tidsforbrug. Tidsangivelsen er timer:min pr. gennemsnitsdag. Tabellen omfatter den del af den voksne danske befolkning, som har hjemmeboende børn i alderen 0-18 år. Tidsvaneundersøgelsen 2001. (Bonke 2002: 55 & Lausten & Sjørup 2003: 48)

Af den samlede tid brugt på omsorg for familien bruger både fædre og mødre mest tid på børneomsorg. Derudover bruger begge køn en del tid på at hente og bringe børn, mens "familieomsorg" udgør den mindste af de tre aktiviteter.²¹

Selvom fædrene, som det fremgik af tabel 5, i stigende grad bruger tid på omsorgen for børn og familie, er det fortsat mødrene, som oftest tager aktiv del i omsorgsarbejdet og fx henter og bringer børn. Endvidere gælder det, at kvinderne generelt bruger mere tid på de forskellige aktiviteter end mændene.

Fritid Med en udvikling, hvor danskerne overordnet set bruger mere tid på arbejde, husholdning og "primære behov" (jf. tabel 4), må der nødvendigvis ske et fald på andre områder. Faldet er især sket inden for det, som i tidsvaneundersøgelserne betegnes *fritid*. Som det fremgik af tabel 4, brugte danskerne i 2001 omkring 5 $\frac{3}{4}$ time pr. dag på fritidsaktiviteter, hvilket er det laveste for alle årene og udgør et markant fald på 1 $\frac{3}{4}$ time/dag i forhold til 1987.²² Tabel 7 giver et billede af udviklingen fra 1987 til 2001 i fritidens fordeling på aktiviteter og køn.

²¹ Det fremgår desværre hverken af Lausten & Sjørup 2003 eller Bonke 2002, hvilken type af aktiviteter "familieomsorg" dækker over.

²² En del af dette fald kan dog ifølge Lausten & Sjørup 2003 tilskrives en ændring i tidsvaneundersøgelsesmetode, idet man i 2001 benyttede 10-minutters intervaller i modsætning til det tidligere anvendte 15-minutters interval: "Herved kan toiletbesøg og småaktiviteter, der relaterer sig til husholdningsarbejde, lettere blive registreret og derved 'gå fra' fritiden." (Ibid.: 60) En del af den førnævnte stigning i tiden brugt på husholdningsarbejde kan således også tilskrives metodiske forhold.

	1987		2001	
	Mænd	kvinder	Mænd	Kvinder
Hjemme	4:21	4:20	3:31	3:17
- læsning	0:45	0:38	0:25	0:31
- fritidssysler/hobby	0:24	0:30	0:12	0:09
- socialt samvær	0:47	0:58	0:25	0:33
- tv, radio, musik	1:54	1:37	2:01	1:45
- IT	-	-	0:16	0:07
- afslapning	0:23	0:28	0:08	0:08
- andet	0:07	0:08	0:04	0:04
Ude	3:08	2:53	2:25	2:26
- foreningsliv, frivilligt arbejde o.lign.	0:14	0:10	0:22	0:16
- socialt samvær	1:29	1:30	0:34	0:38
- motion/sport	0:14	0:08	0:16	0:13
- underholdning/kultur	0:09	0:08	0:06	0:07
- hobby	-	-	0:06	0:07
- restaurant/cafe	0:09	0:05	-	-
- andet	1:02	0:57	0:57	0:59

Tabel 7: Danske mænd og kvinders tidsanvendelse på fritidsaktiviteter ude og hjemme i 1987 og 2001. Tallene angiver timer:minutter pr. gennemsnitsdag. (Bonke 2002: 91-92)

Fritiden bruges især på at se fjernsyn eller høre radio/musik og på socialt samvær – dvs. samvær med andre end den nærmeste familie. Mænd og kvinder bruger i gennemsnit 2 timer hhv. 1 $\frac{3}{4}$ time om dagen på at se fjernsyn eller høre radio/musik og 1 time hhv. 1 $\frac{1}{4}$ time om dagen på socialt samvær ude og hjemme (2001-tallene). Bemærkelsesværdig er dog udviklingen i tiden brugt på socialt samvær, som i 2001 var faldet til omkring det halve af tiden brugt i 1987, hvor mænd hhv. kvinder brugte 2 $\frac{1}{4}$ time hhv. 2 $\frac{1}{2}$ time om dagen på socialt samvær. Også tiden brugt på fritidssysler/hobby og afslapning er faldet markant for begge køn.

Arbejds- og hjemmecentrering? Den *overordnede udvikling* synes altså at være, at mens danskerne bruger mere tid på arbejde og husholdning (herunder familieomsorg) reduceres samværet med andre mennesker end den nærmeste familie betydeligt. Tidsvaneundersøgelserne antyder dermed, at danskernes hverdags- og familieliv i stigende grad er *arbejds- og hjemmecentreret*. Arbejdet og hjemmet

(familien) synes at indtage en stærkere position i det moderne familieliv på bekostning af de udenomsfamiliære og ikke-arbejdsrelaterede relationer mellem danskerne.

For at undersøge, om danskerne virkelig tilbringer en større del af deres *vågne tid* i hjemmet, har jeg på baggrund af tallene i Bonke (2002) for 1987 og 2001 bestemt danskernes tidsforbrug *uden for* og *i* hjemmet. Den vågne tid i hjemmet omfatter aktiviteterne primære behov (eksklusive søvn), husholdningsarbejde (eksklusive indkøb og hente/bringe børn) samt fritid hjemme. Tiden brugt uden for hjemmet omfatter bruttoarbejdstid, indkøb, hente/bringe børn og fritid ude.

	1987		2001	
	Mænd	Kvinder	Mænd	Kvinder
Hjemme	7:33	8:56	8:13	9:01
Ude	8:11	6:37	7:57	6:59
Søvn	7:59	8:16	7:46	8:00
I alt	23:43	23:49	23:56	24:00

Tabel 8: Danskernes vågne tid fordelt på ude og hjemme (1987 og 2001). Tallene angiver timer:minutter pr. gennemsnitsdag og er beregnet ud fra bilagstabel 1 i Bonke 2002. For 1987 afviger den total sum noget fra døgnets 24 timer, hvilket kan spores tilbage til den tabel, som udgør grundlaget for beregningen.

Det er især mændene, som har øget deres tid i hjemmet, mens stigningen for kvindernes vedkommende er begrænset og muligvis kan forklares ved statistisk usikkerhed el.lign. At mændene tilbringer mere tid i hjemmet stemmer godt overens med, at de generelt tager større del i familiens husholdningsarbejde.

Sammenfatning På baggrund af denne "tour de force" ind i tidsvaneundersøgelsernes komplekse univers tegner der sig to hovedkonklusioner om de senere års udvikling i familielivet og betingelserne herfor. For det første er danskernes forbrug af tid på arbejde og husholdningsaktiviteter (herunder omsorg for familien) steget markant, samtidig med at især tiden brugt på socialt samvær med personer uden for familien er faldet. Dette indikerer, at danskerne generelt er blevet mere *arbejds- og hjemme-centrerede*. Set i dette lys er det måske ikke så underligt, at diskussionen om konflikten mellem arbejde og familieliv er blomstret op inden for samme tidsperiode –

omend diskussionen kan virke lidt paradoksal, når man tager i betragtning, at forældre – især fædre – faktisk tilbringer *mere* tid i hjemmet i dag.

En anden hovedkonklusion er, at den kønsmæssige arbejdsdeling i perioden 1964-2001 har bevæget sig i retning af større lighed mht. mænds og kvinders tidsmæssige deltagelse i arbejdsliv hhv. husholdningsarbejde og familieomsorg. Fuld ligestilling er vi dog endnu et stykke fra; det er stadigvæk kvinderne, som arbejder mindst og tager den største del af slæbet med de hjemlige opgaver – især i børnefamilierne!

For lidt tid til familien?

Et tilbagevendende tema i den offentlige debat har de senere år været tidskonflikten mellem arbejde og familieliv – især spørgsmålet om forældres manglende tid til samværet med deres børn. Tidsvaneundersøgelserne gør det muligt at kvalificere denne diskussion, idet de viser, at danskerne overordnet set ikke har fået mindre men snarere *mere* tid til samværet med familien og børnene. En stor del af denne tid går ganske vist til daglige, praktiske gøremål som at gøre rent, vaske op og ordne have (tabel 5). Men selv når forældrene er optaget af denne type af ”huslige pligter”, vil de i reglen være ”tilgængelige” for deres børn og til stede for familien.

Forklaringen på den udbredte oplevelse af tidsnød bør derfor søges andre steder. Jeg vil i dette afsnit omtale tre forhold, som kan have betydning, og som samtidig illustrerer vigtigheden af at inddrage det kvalitative perspektiv i diskussionen af familiers tid i hverdagen.

At det netop er relationen mellem arbejde og familie, som igen og igen problematiseres i diskussionen af moderne familiers tidsnød, kan have sammenhæng med den tidligere omtalte arbejds- og hjemmecentrering. I takt med at både arbejde og familie/hjem fylder mere i folks hverdagsliv, opleves hverdagens tidspres og manglende tid i stigende grad som forankret i tidskonflikten mellem arbejde og familie. Når tiden brugt på foreningsarbejde, socialt samvær med andre end familien og – ikke mindst – egne fritidsinteresser allerede er ”skåret helt ned”, fremstår arbejde og familie som de eneste domæner i hverdagslivet, der konkurrerer om ens personlige

tid. En kritik af ens egen eller samleleverens manglende tid til familien bliver dermed indirekte en kritik af omfanget af dennes arbejdstid. Dette forklarer ikke selve oplevelsen af tidsnød, men kan være medvirkende årsag til den stærke fokusering på arbejde-familie konflikten.

En anden forklaring på oplevelsen af en stigende konflikt mellem arbejde og familie – med manglende tid til sidstnævnte – kan være ændringerne i arbejdsformer og -identitet. Som også bemærket af Karen Valeur Sjørup, har oplevelsen af manglende tid i familien ikke årsag i en faldende tidsmængde, men er snarere af en psykologisk karakter (Sjørup 2003). Et øget personligt engagement i arbejdet – og arbejdslivets stigende betydning for moderne menneskers identitet – kan indebære, at danskerne generelt bruger mere energi og opmærksomhed på lønarbejdet – også når de ikke er på arbejde. Arbejdslivet er blevet mere intenst, og ansvaret for arbejdets tilrettelæggelse og udførelse påhviler i stigende grad det enkelte individ, mens tidligere kollektive organiseringer har tabt betydning som ramme for fortolkningen af eksempelvis dårligt arbejdsmiljø og -ledelse og for kollektiv handling (se også kapitel 8). Resultatet kan være, at arbejdet fylder mere i folks bevidsthed og at arbejdsrelaterede spørgsmål og problemstillinger ”gøres personlige” og bringes ”med hjem” af medarbejderne.

IKT kan i denne sammenhæng medvirke til at grænsen mellem arbejdet og ”det andet liv” i stigende grad overskrides. Selv når de har fri, kan mange medarbejdere tjekke deres arbejdsmail hjemmefra, lave hjemmearbejde og nås af kollegaerne via mobiltelefonen. Jeg vil belyse dette tema mere detaljeret i kapitel 9.

En tredje forklaring på danske forældres oplevelse af manglende tid til familien kan være ændrede forestillinger om og idealer for forældreskab og det gode familieliv. Måske stiller forældre i dag *større krav* til deres eget engagement i børnenes opvækst og dannelse? Som omtalt tidligere, indebærer moderne forældreskab bl.a., at forældrene understøtter børnenes personlige udvikling og udruster dem med de rette kompetencer til eksempelvis at indgå i et fleksibelt og foranderligt arbejdsmarked. Forældre synes således i stigende grad at opfatte sig selv som ”facilitatorer” for deres børns selvrealisering.

Ligesom forventningerne til forældreskabet kan være øget, kan også stigende standarder for hverdagslivets forbrug og boligindretning medvirke til at lægge beslag på en større del af tiden i hjemmet og familien. Som det fremgik af tabel 5, bruges en betydelig del af den ekstra tid, som danskerne anvender på "husholdningsarbejde", på indkøb og husligt arbejde (herunder især tøjvask og rengøring, jf. Bonke 2002: 91). Stigende forventninger til standarden af eksempelvis madlavning og boligindretning kan betyde, at vi i stigende grad forvandler den *frie tid* i familien til *struktureret og målrettet* tid. Eller som Sjørup formulerer det: "[Har vi] travlt med at omforme den frie tid til travl tid, hvor vi knokler med avanceret madlavning, indkøb, rengøring og børneomsorg?" (Sjørup 2003: 95).

Afslutningsvis kan hele forestillingen om mere tid til familien som et ubetinget og efterstræbelsesværdigt gode problematiseres. Dette er bl.a. gjort af antropolog Pia Haudrup Christensen med baggrund i et studie af danske og nordengelske børns oplevelse af tiden i familien (Christensen 2003). Undersøgelsen viste bl.a., at både engelske og danske børn generelt svarede "nej" på spørgsmålet om, hvorvidt de ønskede sig mere tid sammen med deres forældre: "For børnene var det langt vigtigere at opleve, at ens forældre var der, når de behøvede dem" (Christensen 2003: 67). Det er således ikke givet, at børn deler forældrenes syn på spørgsmålet om forældrenes "manglende tid" i familien.

Jeg har med ovenstående forsøgt at vise, at oplevelsen af manglende tid til familien har en sammensat natur og ikke kan reduceres til spørgsmålet om mængden af tid. En nærmere forståelse af baggrunden for forældres oplevelse af tidsnød og tidspres forudsætter dermed også indsigt i de "kvalitative" dimensioner af menneskers tidsoplevelse. Jeg vil i kapitel 5 berøre disse dimensioner – herunder hvorledes IKT indgår i forældres håndtering af et travlt hverdagsliv.

3.5 Den moderne aftalefamilie

Dette kapitel har vist, at familien ikke er nogen konstant størrelse, og at familielivet kan anskues fra mange vinkler. Familien her ved begyndelsen af det 21. århundrede er på mange måder en ganske anden end den, man mødte blot 50 år tidligere. Den

"klassiske" kernefamilies monopol på at definere den "rigtige" familieform er brudt, samlivet og det seksuelle forhold mellem mænd og kvinder er – ligesom graviditet og børnefødsler – frigjort fra dets normative binding til ægteskabet, mænd tager som aldrig før del i det huslige arbejde og omsorgen for børnene (omend stadigvæk ikke i det omfang, som mange kvinder sikkert kunne ønske sig), familien er blevet individets emotionelle base, og forældreskabet har ændret karakter fra at være formidler af traditionens dyder og normer til at forældrene i stigende grad ser sig selv i rollen som "coach" for børnenes personlige (kompetence) udvikling. Det moderne familieliv – med dets mangetydige udtryk og forskellige former – kan ikke beskrives med én sætning, endsize sammenfattes i ét begreb.

Ét begreb – "aftalefamilien" – synes dog at indfange en af de mest centrale tendenser i familiens udvikling siden midten af 1900-tallet. Begrebet benyttes af Per Schultz Jørgensen som en karakteristik af måden, hvorpå aktiviteter, ansvar og roller fordeles mellem familiemedlemmerne i den moderne familie (Jørgensen 1999). Tidligere herskede en *komplementær* rollefordeling i familien, hvor familiens enkelte individer (fader, moder, søn og datter) var tildelt bestemte roller. Denne familieform udfordres i dag af en mere *symmetrisk* rollefordeling, hvor fordelingen mellem forældrene af dagligdagens opgaver og roller i højere grad er et anliggende for diskussion og forhandling. Også mellem generationerne er der opstået en øget symmetri, idet børnene i stigende omfang anses for ligeværdige parter, som tages med på råd ved familiens fælles beslutninger.²³

Samtidig med dette påvirkes familiens hverdagsliv af de udenomsfamiliære netværk og domæner, som familiemedlemmerne hver især deltager i. Organiseringen og planlægningen af familiens hverdagsliv sker derfor under hensyntagen til og i samspil med disse ydre arenaer for familiemedlemmernes liv. Koblingen mellem familielivet

²³ På ét punkt forekommer asymmetrien mellem børn og voksne dog at være stigende: Børn synes i dag at have færre huslige "pligter" og deltager derfor i mindre grad end tidligere i den praktiske reproduktion af familien.

og verden uden for familien sker via det, Jørgensen betegner som *det offentlige familieplan*. Om denne kobling bemærker han:

I en familie, hvor alle medlemmerne er knyttet til mange arenaer uden for familien, bliver det offentlige plan i familien komplekst og i perioder ofte oplevet som uoverskueligt. Derfor skal det holdes sammen af forhandlingerne i familien og de aftaler, der skal fastlægge den nødvendige og forpligtende struktur. Men dette offentlige plan er skrøbeligt og bliver let sårbart, fordi der hele tiden er nye krav eller oplevede udfordringer, der skal tilpasses familiens egen struktur. (Jørgensen 1999: 123)

Moderne familieliv bygger således i udstrakt grad på løbende forhandlinger og aftaler mellem (næsten) ligeværdige parter om en lang række aspekter, som vedrører familiens hverdagsliv og daglige samvær. Aftalefamilien kan fungere som en udmærket metafor for denne dimension af familielivet, som også knytter an til forældre og børns brug af IKT til koordinering og planlægning af familiens dagligdag (jf. kapitel 7).

Kapitel 4: Præsentation af familierne

Med dette kapitel rettes fokus mod empirien, som ligger til grund for analysen i de efterfølgende kapitler. Gennem korte "familiepræsentationer" præsenteres de ni familier, som undersøgelsen omfatter. Præsentationerne bygger på sammenredigede uddrag af de familiefortællinger (se kapitel 2, s. 60), som jeg udarbejdede i forbindelse med analysen. Formålet med præsentationerne er ikke i første række at præsentere informanternes konkrete brug af IKT, men at give et indblik i forældrenes og deres familiers hverdagsliv, sådan som forældrene beskrev det for mig i interviewene. Derved tegner familiepræsentationerne et billede af den kontekst, som informanternes konkrete brug af IKT analyseres på baggrund af. Jeg vil således løbende i min analyse referere til de elementer og forhold, som præsenteres i dette kapitel.

Præsentationerne har særligt fokus på hovedinformanternes hverdagsliv, familiernes daglige samvær og forældrenes oplevelse af hverdagens tid. Derudover beskrives for hver af familierne 1-2 temaer, som fremstod af interviewene som særligt centrale for familiens eller hovedinformantens aktuelle familie- og hverdagsliv. Dvs. spørgsmål, temaer eller problemer, som fyldte meget i hovedinformantens og/eller familiens hverdag – enten ved at udgøre centrale områder i de interviewedes hverdagsliv (fx arbejdslivet, som for flere af forældrene fyldte meget i deres – og dermed også familiens – hverdagsliv) eller problemer (fx i forhold til samlever eller børn), som optog informanternes opmærksomhed.

Præsentationerne indeholder også en kort beskrivelse af familiernes sammensætning (børnene og deres alder, samlevende forældre eller opsplittede familier mv.), forældrenes beskæftigelse, familiemedlemmernes individuelle fritidsinteresser samt en kortfattet karakteristik af den telemedierede kommunikation mellem forældrene og mellem forældre og børn. Hvilke IKT-teknologier, som familien ejer og bruger, fremgår af følgende oversigt, som også indeholder oplysninger om forældrenes beskæftigelse, deres skønnede, ugentlige arbejdstid samt tidspunktet for

interviewene. Se i øvrigt oversigten i kapitel 2 (s. 58) for oplysninger om familiemedlemmernes alder, bolig mv.

	Hansen	Poulsen	Bach	Bondesen	Jørgensen
Forældre	Patrick og Helen Hansen	Therese og Jørgen Poulsen	Rie Bach	Diana og Nikolaj Bondesen	Jane og Flemming Jørgensen
Beskæftigelse (timer pr. uge)	Begge ledende stillinger i det private erhvervsliv (begge 45+)	Therese: Journalist ved dagblad (30) Jørgen: Direktør for brancheorganisation	Laborant, sagsmedarbejder ved amtet (37)	Diana: Pædagog i fritidshjem (30) Nikolaj: Socialrådgiver (37)	Jane: Social- og sundhedshjælper (på barsel og uden ansættelse) Flemming: Pladesmed (37)
Hjemmeboende børn	Albert og Oscar	Louise og Maria (samt voksen datter, Sanne, fra Thereses tidligere ægteskab)	Lars	Kristian, Simon og Philipa	Peter, Sebastian og Dennis
IKT-beholdning	<i>Fælles</i> Fjernsyn Fælles printer Trådløst internet <i>Forældre</i> Egne bærbare computere og mobiltelefoner <i>Børn</i> Egne mobiltelefoner og bærbare computere Fælles spilleværelse m/ fjernsyn, dvd, video og playstation	<i>Fælles</i> Computer m/ internetadgang (adsl) Fjernsyn <i>Forældre</i> Egne mobiltelefoner <i>Børn</i> Fjernsyn Egne mobiltelefoner	<i>Fælles</i> Fjernsyn Internetadgang <i>Rie</i> Computer Mobiltelefon <i>Lars</i> Computer Mobiltelefon	<i>Fælles</i> Fjernsyn Computer m/ internetadgang (modem) <i>Forældre</i> Fælles mobiltelefon (mest hos Diana) <i>Simon & Philipa</i> Egne fjernsyn Egne mobiltelefoner Egne playstation Egen computer (Philipa)	<i>Fælles</i> Fjernsyn <i>Forældre</i> Egne computere m/ internetadgang (adsl) Egne mobiltelefoner <i>Sebastian & Dennis</i> Egne computere Dennis har en mobiltelefon (som Jane og Flemming opbevarer for ham)
Interview	Febr. -04	Jan./febr. -04	Nov. -04	Dec.-04/mar.-05	April -05

Tabel 9: Oversigt over de interviewede familiers beholdning af IKT.

	Thomsen	Nørgård	Højer	Bang
Forældre	Carsten og Bente Thomsen	Arne og Anna Nørgård	Gert Højer	Alberte og Hans Bang
Beskæftigelse (timer pr. uge)	Carsten: Økonomichef i kommune (45) Bente: Budgetkoordinator i kommune (sygemeldt)	Arne: International servicekonsulent (45+) Anna: Selvstændig skrædder (50+)	Partner i advokatfirma (45+)	Alberte: Medarbejder i integrationsprojekt (37) Hans: Tømrer (37)
Hjemmeboende børn	Tvillingedrenge, Clara og Olivia	Philip, Maria, Astrid og Tobias	Michael, Andreas og Lau	Kasper, Susanne og Johanne (en del af tiden)
IKT-beholdning	<i>Fælles</i> Fjernsyn Internetadgang (adsl) <i>Forældre</i> Arbejdsgiverbetalte hjemmearbejdspladser med computer, printer, internet og ”sikker linje” til arbejdspladsens server Egne mobiltelefoner <i>Twillinger & Clara</i> Fælles computer <i>Olivia</i> Computer Mobiltelefon Fjernsyn	<i>Fælles</i> Fjernsyn (satellit-tv) Trådløst internet <i>Forældre</i> Egne computere Egne mobiltelefoner <i>Børn (alle)</i> Egne computere <i>Tobias, Astrid & Maria</i> Egne fjernsyn (satellit-tv) Egne mobiltelefoner IP-telefoni (Skype)	<i>Fælles</i> Fjernsyn Trådløst internet <i>Gert</i> Bærbar computer Mobiltelefon Sikker linje til arbejdspladsens server Printer <i>Andreas & Lau</i> Deles om et fjernsyn Egne bærbare computere og printere Mobiltelefon (kun Lau)	<i>Fælles</i> Fjernsyn Trådløst internet <i>Kasper</i> Computer (uden internetadgang) Fjernsyn & dvd-afspiller + video <i>Susanne</i> Mobiltelefon Computer (bruges også af Alberte og Hans) <i>Johanne</i> Mobiltelefon Bærbar computer
Interview	Juli/aug. -05	Aug. -05	Dec.-05/jan.-06	Mar./maj -06

Tabel 9 (fortsat): Oversigt over de interviewede familiers beholdning af IKT.

4.1 Familiepræsentationer

Familien Hansen

Ægteparret **Patrick** og **Helen** Hansen er begge i begyndelsen af fyrrerne og har sammen sønnerne **Albert** på 10 og **Oscar** på 13 år. Familien bor i et hus på landet på Vestsjælland. Til huset hører lidt jord, hvor familien holder får og høns. Patrick og Helen arbejder begge i Storkøbenhavn og pendler dagligt de knap 100 km til arbejde i hver deres bil. Albert og Oscar går i den lokale folkeskole, som ligger omkring 5 km fra familiens bopæl. Om morgenen køres de i skole af den ene af forældrene, mens de som oftest tager skolebussen hjem om eftermiddagen.

Patrick er uddannet administrativ datalog og har en ledende stilling i en større, international virksomhed inden for kommunikations-området. Han har det overordnede ansvar for fire afdelinger (placeret rundt om i Europa), som alle arbejder med at udvikle interne software- og IT-løsninger. Patricks daglige arbejde består i at 'lede ledere', hvor han primært kommunikerer med de lokale ledere af de fire afdelinger. Arbejdsdagen er derfor præget af hyppige møder – ofte i form af 'netmøder' via internet og telefon – og megen kommunikation.

Helen er leder af den danske salgsafdeling i en international virksomhed inden for sundheds-området. Hun er desuden medlem af virksomhedens nordiske management gruppe, hvilket indebærer, at hun – ligesom Patrick – har mange arbejdsrejser og ophold i udlandet. På årsplan er Helen ude at rejse omkring 80 dage, mens Patrick er det ca. 50 dage om året.

Arbejdet fylder meget i Patricks og Helens hverdagsliv, og de har vanskeligt ved at skelne entydigt mellem arbejde og fritid. Patrick skønner, at han er på kontoret i København ca. 30 timer om ugen. Dertil kommer 1-2 hjemmearbejdsdage om ugen, udlandsrejser samt den tid, han bruger på at arbejde i løbet af hverdagsaftener og weekender. Også Helen arbejder ofte hjemme på hverdagsaftener og i weekender, men holder sjældent egentlige hjemmearbejdsdage.

Arbejdsrelaterede spørgsmål og problemer udgør en fælles interesse og et tilbagevendende samtaleemne for forældrene. Ikke mindst på den daglige køretur hjem fra arbejde, hvor Patrick og Helen ofte har lange samtaler over mobiltelefonen om aktuelle emner med relation til arbejdet. På denne måde bruger de hinanden som 'sparringspartnere':

Patrick: (...) vi bruger hinanden på den måde ved at sparre omkring ledelsesmæssige ting. (...) altså der opstår nogle ledelsesmæssige udfordringer og problemstillinger, og dem skal du løse – hvordan løser du dem mest hensigtsmæssigt, ik'. Det er i virkeligheden det, vi i vid udstrækning bruger hinanden til (...)

Helen: (...) vi er jo ikke ens, altså Patrick og jeg. Patrick har nogle andre forcer end jeg har, og jeg har nogle andre end Patrick. Og det er vi enormt bevidste om (...) Altså der bruger vi hinanden enormt meget. (Interview 1, l. 1009-1034)

Forældrene oplever deres dagligdag som 'stramt koordineret' pga. de mange forpligtelser i forbindelse med arbejdet. Der er få 'huller' i kalenderen, og når der endelig er en dag eller en weekend, hvor de ikke skal noget, gør de sig umage med ikke at planlægge andre aktiviteter såsom besøg hos venner o.lign.

For at få en god start på dagen og være sammen med børnene, vælger både Patrick og Helen at blive hjemme indtil Albert og Oscar skal køres i skole ved 8-tiden. Derudover oplever Patrick og Helen at de – når de arbejder hjemme om aftenen – er 'til stede' både for hinanden og for børnene. For det meste sidder de med deres bærbare computere ved køkkenbordet, hvorfra de kan se ind i stuen, hvor børnene ofte sidder i sofaen og ser fjernsyn – medmindre de opholder sig på deres fælles spilleværelse udstyret med playstation, fjernsyn, video, dvd og cd-anlæg. Længere tids uafbrudt samvær oplever familien på deres ferierejser.

I og med at begge forældre arbejder i internationale virksomheder, foregår meget af kommunikationen via telefon, e-mail og internet. IKT gør det også muligt for dem at arbejde hjemmefra og udnytte køreturen til og fra arbejde til at kommunikere med kollegaer og andre arbejdskontakter via mobiltelefonen.

Privat bruger forældrene især mobiltelefonen til at kommunikere indbyrdes og med børnene, som begge har en mobiltelefon. Albert og Oscar ringer til deres forældre flere gange i løbet af arbejdsdagen. Ofte er det den yngste (Albert), som ringer for at 'få lov' til et eller andet eller måske bare for at spørge 'hvad laver du?'. Børnene ringer også, når der opstår problemer – fx hvis de ikke når skolebussen. Tilsvarende ringer Patrick og Helen ofte hjem til børnene om eftermiddagen for at høre, om 'alt er okay' derhjemme. Derudover ringer Patrick og Helen sammen på køreturen hjem fra arbejde for at koordinere indkøb og aftensmad eller – som tidligere nævnt – at diskutere arbejdsrelaterede spørgsmål.

Familien Poulsen

Therese Poulsen er 49 år og bor med sin jævnaldrende mand **Jørgen** i en større villa i en middelstor by nord for København. Sammen har de **Louise** på 13 og **Maria** på 16 år. Louise går i 7. klasse på den lokale folkeskole og Maria i 1.g. Fra et tidligere ægteskab har Therese også datteren **Sanne** (23 år), som på tidspunktet for interviewene netop var flyttet ind hos Therese og Jørgen.

Therese og Jørgen er begge uddannet journalister. Therese arbejder på deltid (30 timer/uge) ved et større dagblad. Hun var tidligere fuldtidsansat, men da hun fik Louise, kunne hun ikke få 'tingene til at hænge sammen' med både fuldtidsarbejde og ansvaret for at hente og bringe børnene i daginstitution. Therese prioriterer familien og det at være en 'aktiv mor' højt, og hun valgte derfor at gå på deltid, så hun kunne tage tidligere hjem om eftermiddagen. Nu, hvor børnene er blevet store, bestræber hun sig på at arbejde fire dage om ugen og holde fri om fredagen.

Therese tager S-toget til arbejde og møder typisk på redaktionen ved 9-tiden. En gang om måneden har hun hhv. en aften- og en weekendvagt, hvor hun redigerer artikler op til avisens deadline ved 23-tiden.

Mens Therese er på arbejde, ringer Louise og Maria gerne op til flere gange om 'alle mulige praktiske ting': For at fortælle at 'nu går de hjem', om de må tage ud og spise sammen nogle venner, om Therese vil købe noget med hjem o.lign. Therese ringer også til Louise og Maria – fx for at fortælle, hvornår hun kommer hjem fra arbejde eller for at sige godnat, når hun har aftenvagt. Samtalerne mellem hende og

Jørgen er ofte af en mere praktisk karakter – fx koordinering af indkøb, hvis Therese skal arbejde over.

Therese forsøger generelt at undgå at arbejde derhjemme. Men det sker, at hun sidst på dagen venter på en kommentar til en artikel, der skal trykkes næste dag, fra en person, som først har tid senere på dagen. Så tager hun artiklen med hjem og færdiggør den om aftenen.

Therese har dog for vane at tage noget læsestof med hjem. Hun får imidlertid sjældent kigget på det, idet aftenerne som regel er kortere, end hun tror. Men hun har det ligesom bedre ved tage hjem med bevidstheden om, at hun har lidt i tasken, som hun altid kan kigge på.

Therese holder af sit arbejde, som hun finder 'intellektuelt udfordrende'. På arbejdet føler hun sig mere 'selvstyrende' end derhjemme, hvor hun er mere 'servicerende' og står for hovedparten af det praktiske arbejde i husholdningen (bortset fra den ugentlige støvsugning og rengøringen af badeværelserne, som klares af et hjemmeservicefirma). Therese er gift med en karrieremand, og det ligger i kortene, at hun tager sig af det hjemlige:

Therese: (...) han arbejder mange flere timer end jeg gør, så det ligger i arbejdsfordelingen, at jeg laver en masse af alle de der praktiske ting. Og det er jo ikke alt sammen noget, jeg synes er vanvittigt spændende (...) Det er bare ligesom det der skal gøres, ik'. (Interview 1, l. 782-785)

Jørgen er direktør for en større, dansk brancheorganisation inden for handels-erhvervet. Han arbejder meget og deltager ofte i møder i København og rundt om i landet. En del af møderne ligger i weekenderne og kan omfatte middage, hvor også Therese deltager.

I kraft af deres uddannelse og arbejde er Jørgen og Therese storforbrugere af nyheder. De vågner om morgenen til 6-radioavisen og går seng med 23- eller 24-radioavisen, læser flere aviser og tjekker nyhedshjemmesider i løbet af dagen og ser stort set alle tv-nyhederne om aftenen. Sker der noget stort i løbet af dagen, har de

en indbyrdes "kappestrid" om at være den første til at overbringe nyheden til den anden over telefon eller e-mail.

Aftensmaden er det eneste tidspunkt på hverdage, hvor hele familien er samlet og hører, hvad de andre har oplevet i løbet af dagen. Sanne mener, at sammenlignet med andre familier bruger de mere tid på at sidde ved bordet og snakke. For Louise er det den bedste tid som familien har sammen, og Maria værdsætter især diskussionerne efter maden, hvor de ofte bliver siddende, mens fjernsynet kører. De diskuterer meget i familien. Især Jørgen og Maria holder af at diskutere politik og andre 'store emner'.

Familiens planlægning og koordinering af fælles og individuelle aktiviteter finder typisk sted i forlængelse af søndagens aftensmad. Så sidder de med hver deres Mayland kalender og gennemgår de kommende ugers planer og aftaler. Jørgen fortæller, at det basalt set handler om at holde styr på tingene og få hverdagen til at fungere. Hvis de ikke koordinerede aktiviteterne, kunne de ikke fylde kalenderne så meget, som de faktisk gør.

Familiens eneste computer står i arbejdsværelset ved siden af stuen. Det er først og fremmest Louise og Maria, som bruger computeren. Therese og Jørgen bruger kun sjældent computeren længere tid ad gangen. Jørgen forklarer, at det til dels er et bevidst valg, at familien kun har én computer; hvis alle havde hver deres, ville de sidde rundt om i huset og ikke være sammen. Maria – som bruger computeren meget i forbindelse med skole og som fritidsinteresse – sparer dog op til at kunne købe sin egen.

Therese dyrker lidt badminton og volleyball, men det er udelukkende for motionens skyld. Som fællesinteresse har forældrene havearbejdet og at afholde middage for familiens venner. Derudover spiller Jørgen golf og vedligeholder sin private vinsamling. Louise går til forskellige fritidsaktiviteter (bl.a. dans) og er derfor ofte ikke hjemme om eftermiddagen.

Familien Bach

Rie Bach (50 år) bor med sin 15-årige søn **Lars** i en lejlighed i centrum af en større, jysk by. Lars går i 9. klasse på en friskole få kilometer fra familiens bopæl. Rie har to ægteskaber bag sig. Fra det første har hun døtrene **Iben** på 20 og **Tea** på 22 år. Iben bor i samme by som Rie og Lars, mens Tea er flyttet til Århus, hvor hun er startet på medicinstudiet.

Rie blev skilt fra sin første mand efter at have fået Iben. To år senere fandt hun sammen med en ny, som hun fik Lars sammen med. Da Lars var 9 år, blev Rie skilt igen, og Lars har siden haft "hjemme" to steder – hos sin fader og hos sin moder – omend han mest er hos Rie.

Rie er uddannet laborant og har i 25 år været ansat hos amtet inden for vandmiljøområdet. Arbejdet består i dataindsamling, databehandling og sagsbehandling, og computeren er hendes primære arbejdsredskab. 1-2 dage om måneden er hun ude for at kigge på planter og vandføringer eller holde tilsyn med landbrug. Rie arbejder ikke ud over den overenskomstmæssige arbejdstid på 37 timer/uge. Hun fortæller, at hun 'arbejder for at leve' – og ikke omvendt – og i det hele taget oplever hun ikke sin hverdag som 'overspændt'.

Amtsgården ligger i samme by, som Rie og Lars bor i, og Rie – som ikke har bil – tager bussen til og fra arbejde. Hun møder normalt ved 8.30-tiden og starter gerne dagen med at tjekke sine private e-mails. På tidspunktet for interviewene var Rie og Lars netop flyttet til en ny lejlighed og havde endnu ikke fået installeret internet derhjemme.

Når Rie taler med børnene i arbejdstiden, er det for det meste dem, som ringer eller sms'er til hende. Det er især Lars, som sender sms'er. I de sms'er nogle gange for at fortælle om noget, hun lige har oplevet – eller blot for at sige at 'livet er skønt'.

Rie fortæller, at Lars generelt er god til at orientere hende, hvis han tager et sted hen (fx ud til en kammerat). Tilsvarende ringer Rie til Lars, hvis hun ændrer sine planer eller bliver forsinket. For Rie handler det om, at man hver især véd, *hvor* de andre er henne. *Hvad* børnene laver er mindre væsentligt og kommer ikke hende ved.

Når Rie ringer til børnene er det primært 'korte beskeder'. Hendes hverdag er meget 'struktureret', og derfor ringer hun hovedsageligt kun når der sker "afvigelser" fra den daglige plan (fx hvis hun kommer senere hjem end normalt). Det sker dog også, at Rie ringer til Lau for at høre, 'hvor han er henne', eller hun ringer til børnene, hvis hun véd, at der er sket noget vigtigt (fx da Iben havde været til køreprøve).

Lars besøger sin fader, som bor på landet og et stykke fra byen, når han har lyst, og faderen har tid. Det er ofte meget impulsivt, når Lars beslutter sig for at tage ud til ham. Rie mener, at det hænger sammen med, at man som ung ikke planlægger sin tid særlig meget. Der kan pludselig dukke en fest op, som man hellere vil til.

Når Lars er hos Rie, lægger hun vægt på, at de spiser morgen- og aftensmad sammen. At spise morgenmad sammen giver en ordentlig start på dagen, hvor de eksempelvis kan høre, hvad de hver især har drømt eller går og tænker på. Rie lægger da også afstand til familier, som ikke spiser aftensmad sammen; 'hvor er de menneskelige relationer?', tænker hun.

For Rie er 'pensionatet' et billede på det dårlige familieliv med manglende samvær og fravær af tætte relationer. Rie tænker meget over, hvilke ting der kan "true" det gode familieliv og nævner – foruden ikke at spise mad sammen – at se fjernsyn hver for sig. Det har altid været Ries princip, at familien kun skulle have ét fjernsyn. Hun synes, det ville være forfærdeligt, hvis hun og børnene så fjernsyn på hver sit værelse. At skulle enes om ét fjernsyn er desuden en af måderne at lære at være sammen med andre.

Teenagebørn – og måske især teenagedrenge – kan være svære at komme i kontakt med, fortæller Rie. De går til så mange ting og har 'ombygning på øverste etage'. I lange perioder har Lars ikke lyst til at snakke med Rie – men så kan 'kontakten' pludselig være der på 'fuld hammer'. Det er ikke noget, som kan planlægges på forhånd. Som forælder til teenagebørn er det derfor vigtigt, at man er til stede, når 'kontakt-muligheden' opstår. Dette er en af årsagerne til, at Rie som oftest opholder sig hjemme de aftener, hvor Lars er hjemme.

Lars tilbringer en stor del af tiden derhjemme med at sidde på sit værelse og lave lektier, skrive med vennerne over sms eller Messenger (når der er internet-forbindelse), høre musik og arbejde med computeren mv. En gang imellem kigger han ned til Rie i stuen for at fortælle noget eller se lidt fjernsyn (fx sportsnyhederne eller en tv-serie). Nogle gange slukker Rie for fjernsynet, så de kan snakke sammen.

Efterhånden som børnene er flyttet hjemmefra har Rie fået mere tid for sig selv. Især nu, hvor Lars tit er ude og besøge venner, går til fester, spiller fodbold, er på jagtkursus (hans fader går på jagt), spiller musik sammen med skolekammeraterne eller besøger sin fader. Tiden derhjemme tilbringer Rie gerne med at se fjernsyn eller 'holde hjernen i gang' med krydsogtværser og logiske opgaver. Andre fritidsinteresser er strikning, hækling, madlavning og violinspil. Hun går dog ikke til organiserede aktiviteter. Derudover er hun ofte sammen med veninder i weekenden.

Familien Bondesen

Diana og **Nikolaj** har boet sammen i 14 år. De er begge omkring de fyrre, bor i en 5-værelses andelslejlighed i det centrale København og har tre børn sammen: **Philipa** på 13, **Simon** på 11 og **Kristian** på 4 år.

Nikolaj er ansat i en fuldtidsstilling som socialrådgiver inden for misbrugsområdet. Diana er skolefritidspædagog på et fritidshjem i København. Diana har valgt at arbejde på deltid (30 timer/uge) for at få 'tingene til at hænge sammen' i hverdagen og af hensyn til Nikolaj og børnene. Hun er uddannet håndarbejds lærer for voksne, men har primært arbejdet med børn og unge; først i en fritidsklub og siden i syværkstedet på det fritidshjem, hvor hun på tidspunktet for interviewene havde arbejdet i trekvart år. Diana har et fast ugeskema uden mulighed for at flekse. Hun møder om formiddagen (tidspunktet afhænger af ugedagen) og får fri klokken 16.30.

Simon og Philipa går i privatskole. De tager selv S-toget til og fra skole, selvom Diana føler sig utryk ved det. Kristian går i børnehave og bliver til dagligt kørt derhen af Diana, som afleverer ham på cykelturen til arbejde, mens Nikolaj henter ham på vejen hjem fra arbejde.

Familien har en bil, som Nikolaj bruger, når han ikke cykler på arbejde, og når han skal hente Simon og Philipa hos deres skolekammerater eller fra bordtennis hhv. billedskole og fodbold. Diana har ikke kørekort.

Diana og Nikolaj bruger sjældent tiden derhjemme på at lave ting med relation til deres arbejde, ligesom de ikke tager overarbejde. Tilsvarende laver Diana sjældent private ting på arbejdspladsen, hvor det ikke er velset at ringe eller sms'e privat. Nikolaj ringer eller e-mailer derimod ofte privat i arbejdstiden – typisk i forbindelse med hans hverv som formand for andelsboligforeningen, som han bruger en del tid på. For meget tid ifølge Diana, som mener, at det går ud over Nikolajs tid til familien.

Forældrene beskriver hverdagen som rutinepræget, og for Diana fremstår den som travl og fyldt med opgaver:

Diana: Hvad der gør, at vi har travlt? Jamen det er jo, at vi går på arbejde. Og så køber vi ind og vi henter børn og vi kommer hjem og laver mad. Og så skal der laves lektier og der skal puttes, og så skal der vaskes op og ryddes op og ordnes vasketøj (...). (Interview 1, l. 624-626)

Især aftenerne er travle, og når alt er ryddet af vejen, ender det gerne med, at Diana og Nikolaj 'smækker sig ned' foran fjernsynet.

Diana står for hovedparten af de huslige pligter. Nikolaj tager sig først og fremmest af at hente Kristian fra daginstitution og Simon og Philipa fra skole, venner og fritidsaktiviteter. Derudover er Nikolaj – med Dianas ord – 'familiens organisator' i forbindelse med planlægningen af ferier o.lign., og han hjælper til med madlavningen og opvasken. Diana kan dog irriteres over, at han ikke hjælper mere til.

Philipa og Simon opholder sig en stor del af tiden på deres værelser, som er udstyret med playstation og fjernsyn. Sidstnævnte kører 'nonstop', når børnene er hjemme. Ud over de fælles måltider har forældrenes samvær med børnene karakter af, at de enkeltvis går "på besøg" hos børnene og eksempelvis ser lidt fjernsyn sammen med dem. Eller de mødes "tilfældigt" i lejlighedens fælles rum. I weekenden samles

familien typisk om at se film, spise kage og drikke kakao eller tage på besøg hos venner eller køre til stranden o.lign. Derudover har Nikolaj ofte gode stunder sammen med børnene, når han henter dem i bil, hvor han får 'en fornemmelse af, hvad mit barn nu går og tænker på eller er optaget af.'

Samværet med veninderne betyder meget for Diana, som ikke selv dyrker organiserede fritidsinteresser. Hun har fem nære veninder. De mødes et par gange om måneden og har ofte lange telefonsamtaler. Telefonsamtalerne er en god måde at få socialt samvær om aftenen, hvor Diana sjældent har overskud til at tage på besøg.

Diana og Nikolaj betoner begge vigtigheden af, at man som forældre har 'tid til sig selv' og kan lave noget alene eller – som i Dianas tilfælde – være sammen med veninderne. Uden denne tid drænes man for energi og bliver utilfreds. Nikolaj finder tid til sig selv ved at læse avis eller bøger og ved at løbe. Han fortæller, at han med årene er blevet bedre til at udnytte hverdagens små "tidslommer" til at 'trække mig tilbage og læse avis eller en god bog'.

Diana og Nikolaj har en fælles mobiltelefon, som Diana for det meste har med sig på arbejde og i byen. Diana er den af forældrene, som Simon og Philipa oftest ringer og sms'er til. De ringer/sms'er hovedsageligt om 'fornuftige ting', eksempelvis hvis de vil tage kammerater med hjem efter skole. På den måde kan Diana holde 'fingeren på pulsen' mht. hvad børnene laver. Det sker også, at Simon ringer, hvis han bliver ked af noget.

Diana og Nikolaj ringer sjældent til hinanden i løbet af arbejdsdagen. De aftaler de fleste ting dagen i forvejen og bruger ikke telefonen til 'hyggesnak'.

Familien Jørgensen

Jane Jørgensen er 30 år og bor sammen med den ti år ældre **Flemming** i en middelstor, midtsjællandsk by. De har været kærester i fem år og har sammen sønnen **Peter** på snart et år. Derudover har de to drenge fra tidligere ægteskaber: Flemmings søn **Dennis** på 10 år og Janes søn **Sebastian** på 9. Sebastian er hos sin fader hver anden weekend, mens der kan gå måneder imellem at Dennis besøger

sin moder. Hun er efter skilsmissen med Flemming flyttet til Jylland og er ikke altid så 'stabil' pga. forskellige problemer.

Familien bor i en mindre lejlighed i et nyopført, almennyttigt boligbyggeri. Boligforeningen består af en gruppe rækkehuse, hvor hver lejlighed har en lille have. Jane er glad for stedet, da der er en tæt kontakt mellem naboerne. Hyppige ind- og udflytninger har dog svækket sammenholdet.

Jane er oprindeligt uddannet cykelmekaniker, men tog senere en uddannelse som social- og sundhedshjælper. Efter endt uddannelse havde hun et vikariat, som udløb kort tid før hun fik Peter, ved byens plejecenter. Siden da har hun været på barsel med Peter, og på tidspunktet for interviewene overvejede hun at søge børnepasningsorlov via fagforeningen. Peter blev født for tidligt og var i de første måneder plaget af megen sygdom. Jane føler derfor, at meget af tiden er gået med at være påpasselig på drengens vegne, og hun er endnu ikke klar til at sende ham i dagpleje.

Flemming er pladesmed og arbejder hos en automekaniker knap 10 km fra hjemmet. Da familien ikke har råd til bil, tager han bussen til og fra arbejde eller kører sammen med en af kollegaerne. Flemming tager hjemmefra lidt i syv og kommer tilbage ved 16-tiden.

I deres tidligere ægteskaber havde Jane og Flemming det begge som 'et hul i jorden', og først da de mødte hinanden, fandt de ud af, 'at man kan faktisk godt bo sammen med én man elsker'. De føler sig meget 'afhængige' af hinanden, og Jane betoner vigtigheden af, at de løbende viser, at de 'tænker på hinanden'.

Jane ringer eller sms'er normalt til Flemming i løbet af formiddagen og eftermiddagen; 'bare for at sige hej' og høre, hvad han går og laver. Tilsvarende ringer Flemming for at sige, at han savner hende. Det er vigtigt for dem, at de 'lige har kontakten' i løbet af dagen. Det sker også, at Jane ringer for at høre, hvornår Flemming regner med at komme hjem (hvilket afhænger af, om han kører sammen

med kollegaen eller tager bussen). Det er rart at vide, så hun kan være færdig med diverse ting og have kaffen klar, inden Flemming når hjem.

Jane bruger også mobiltelefonen til at tage billeder af Peter, som hun sender til Flemming som billedbeskeder. Det kan være situationer, hvor drengen ser 'sjov' ud – fx da de var på McDonalds og Peter havde pommefrites i hånden. Jane omtaler Peter som 'familiens guldklump', og han fylder meget i familiens liv.

Foruden at passe Peter, tilbringer Jane dagtimerne med praktiske ting såsom at gøre rent, vaske tøj, rydde op og handle ind i den lokale Brugsen. Nogle gange lægger hun Peter i barnevognen og går op til butikkerne ved stationen, hvor hun kigger efter tilbud. Indimellem passer hun også genboens datter, som er jævnaldrende med Peter. På denne måde er der altid noget at tage sig til, og Jane keder sig aldrig.

Sebastian og Dennis går i SFO efter skoletid og bliver, efter aftale med SFO'en, sendt hjem halv fire. Sebastian kommer dog ofte tidligere hjem; han mangler selvtillid og har det vanskeligt sammen med de andre børn.

Når Flemming kommer hjem fra arbejde, drikker han og Jane eftermiddagskaffe og snakker om dagens oplevelser. Bagefter laver Jane aftensmad, mens drengene leger, og Flemming sover en halv time, læser avis eller sidder foran computeren. Jane synes, at det kun er rimeligt, at Flemming har tid til at slappe af oven på en lang arbejdsdag.

Aftensmaden er familiens daglige 'højdepunkt'. Om mandagen, hvor Dennis skal til fodbold kl. 18 og Sebastian til spejder kl. 18.30, kan det dog være svært at time det, så alle kan være med til spisningen.

Når Jane kan finde tiden til det, læser hun en god bog, tjekker e-mails, skriver med venner og familie på Messenger eller søger ting til familien på internettet (fx dvd-film og børnetøj fra *Hennes & Mauritz*). Jane køber en del varer over internettet. Derudover snakker hun ofte i telefon med sin storesøster, storebror og hans kone. Flemming spiller – ligesom Dennis og Sebastian – meget på computer og ser en del fjernsyn sammen med Jane.

Ferieerne tilbringes typisk i Danmark. Året før nåede de slet ikke på sommerferie. Peter var stadig ganske lille, og de havde desuden brug for pengene til en ombygning af terrassen.

Sebastian taler kun sjældent i telefon med sin fader. I perioder snakker Dennis næsten dagligt med sin moder – i andre kan der gå op til uger mellem samtalerne. På et tidspunkt havde Dennis en mobiltelefon, som hans moder havde foræret ham. Jane og Flemming måtte dog tage den fra ham igen efter nogle hændelser, hvor han var løbet op på sit værelse og havde ringet til sin moder efter at have fået skæld ud af Jane.

Familien Thomsen

Carsten Thomsen (34 år) bor sammen med **Bente** (41 år) i et stort hus i en midtjysk landsby. Carsten og Bente har boet sammen i halvandet år og kommer begge fra tidligere forhold med børn. Med sin ekskone har Carsten to **døtre** på 2 og 5 år, som er hos Carsten hver anden weekend samt én hverdag om ugen. Bentes tidligere mand døde nogle år før interviewene. Sammen havde de fem børn, som nu bor hos Carsten og Bente (på nær den ældste datter). De hjemmeboende børn er to **tvillingedrenge** på 7 år, **Clara** på 10 og **Olivia** på 17. Derudover bor også Olivias kæreste hos familien, mens Bentes ældste datter **Tine** (20 år) er flyttet til Sjælland. Tvillingedrene og Clara går i skole i samme by som Carsten arbejder i. Det er derfor for det meste ham, som bringer og henter børnene fra skole.

Carsten har en HA i Almen Erhvervsøkonomi og har de sidste fem år været ansat som økonomichef ved en mindre landkommune knap 10 km fra familiens bopæl. Carsten vurderer, at han i gennemsnit arbejder omkring 45 timer om ugen, hvoraf en del af tiden udgør hjemmearbejde om aftenen og i weekenderne. Arbejdstiden varierer dog meget fra uge til uge.

Bente er handelsskole-uddannet og har siden foråret 2004 været ansat som budgetkoordinator ved en større kommune, som ligger omkring 50 km fra familiens bopæl. Hun har ansvar for styring og koordinering af kommunens budgetlægning – herunder

at indsamle budget- og regnskabstal fra de forskellige afdelinger. På tidspunktet for interviewene havde Bente imidlertid været sygemeldt i et halvt år pga. arbejdsrelateret stress. Inden sygemeldingen var det ikke ualmindeligt, at hun arbejdede 60 timer eller mere om ugen. Indimellem arbejdede hun endog natten igennem, hvilket betød, at hun tog på arbejde den ene dags morgen og først nåede hjem igen næste dags eftermiddag. Men til sidst blev det intensive arbejdsliv hende altså for meget.

Sideløbende med arbejdet har begge forældre efteruddannet sig i fritiden. Bente har læst til merkonom (regnskab og revision) og fulgte på tidspunktet for interviewene et forløb på *Forvaltningshøjskolen*. Carsten har suppleret sin uddannelse med en HD i regnskab og var påbegyndt et aften- og weekendkursus til HD i organisation. På tidspunktet for interviewene holdt han dog pause fra kurset pga. et større ombygningsprojekt i familiens hus, som beslaglagde en stor del af hans fritid.

Selv under sygemeldingen oplever Bente et behov for at "følge med" og holde sig 'opdateret'. Hun læser derfor stadig de nyhedsbreve, som hun løbende modtager fra bl.a. *Indenrigsministeriet* og *Kommunernes Landsforening*.

Siden forældrene købte hus har Bente og især Carsten brugt meget tid på at bygge om og sætte i stand. De har bl.a. lagt nyt trægulv i stuer og køkken og sat nyt inventar op i badeværelset og køkkenet. Carsten skønner, at han ugentligt bruger 20 timer eller mere på ombygningen. En del af tiden går med undersøge markedet for materialer og inventar og diskutere, hvad de skal vælge af løsninger. I den forbindelse har Bente og Carsten brugt internettet til at søge information om konkrete produkter og deres pris (fx spabad, blandingsbatterier, trægulve og vinduer). De forklarer, at de gør meget ud af at finde det 'helt rigtige' produkt. I det hele taget bruger de en del tid på at søge information om varer og produkter via internettet (fx ny bil og ny sofa), ligesom de også køber mange ting over nettet.

I fritiden er Carsten og Bente også aktive gymnaster. De har tidligere dyrket gymnastik på højt amatørplan og er i dag med på et seniorhold, som træner ugentligt i vinterhalvåret og har enkelte weekendtræninger og opvisninger. Også børnene dyrker en del sports- og fritidsinteresser: Tvillingerne og Clara går alle tre til

gymnastik, mens Clara derudover går til ridning og tvillingerne til spejder. Børnenes fritidsinteresser ligger i den nærmeste storby (ca. 10 km fra familiens bopæl) eller længere borte, og forældrene må derfor køre en del med børnene.

Forældrenes daglige samvær med børnene er koncentreret omkring aftensmaden og en halv times 'hyggetid', inden de yngste børn skal i seng. Sidstnævnte er en 'nogenlunde fast tradition', hvor forældrene sidder sammen med Clara og tvillingerne og spiller et spil, læser højt eller snakker om dagens oplevelser. 'Hyggetiden' er en god afrunding på dagen og får børnene til at 'køle ned', så de bedre kan falde i søvn, når de skal i seng.

Tiden derhjemme er fyldt med aktiviteter: Forældrene tager sig af børnene, laver mad, bygger om, hænger vasketøj op mv. 'Der sker hele tiden noget', og 'der er ingen grund til at sætte sig ned og kede sig', som Carsten udtrykker det. Netop derfor forsøger de at gøre tingene i et 'stille og roligt tempo', som de 'slapper af ved'.

Carsten og Bente benytter som oftest e-mail, når de et par gange i løbet af arbejdsdagen kommunikerer med hinanden om praktiske ting (fx indkøb) eller sender en lille hilsen. Derudover ringer/sms'er de også sammen om praktiske ting over mobiltelefonen eller sender en 'jeg-savner-dig' sms, fx hvis den ene af dem er i byen for at handle ind.

Familien Nørgård

Parret **Arne** og **Anna Nørgård** på 42 og 35 år bor i et større parcelhus i en mellemstor by i Nordjylland. Sammen har de fire børn: **Philip** på 5 år, **Maria** på 12, **Astrid** på 13 og **Tobias** på 15. Philip skal til at starte i børnehaveklassen på den friskole, hvor også hans ældre søskende går (på nær Tobias, som skal starte i 9. klasse på efterskole). Friskolen ligger i en lille by 6 km fra familiens bopæl, og børnene kører for det meste til og fra skole på cykel eller med bus.

Arne er uddannet elektronikmekaniker og ansat som 'international servicekonsulent' i en større virksomhed, som ligger i samme by, som familien bor i. Virksomheden

sælger industrimaskiner til kunder fra det meste af verden. Arne rejser derfor ofte med dags varsel til udlandet for at løse akutte, tekniske problemer, hvis disse ikke kan klares over telefon, telefax eller e-mail. Rejserne varer typisk 3-4 dage, og i løbet af et år er Arne ude at rejse i sammenlagt 5-6 uger.

Arne og hans kollegaer afholder årligt 6-7 kurser for udenlandske kunder og virksomhedens egne supportmedarbejdere. Op til og under kurserne kan Arnes ugentlige arbejdstid nå op på 60 timer. Ellers ligger hans normale arbejdstid på 40-45 timer om ugen. Skal Arne udføre arbejde, som kræver ro og koncentration, foretrækker han at arbejde hjemme, hvor han ikke forstyrres af kollegaernes snak.

Arne arbejder generelt under tidspres, men føler sig sjældent stresset. Som 'gamle rotter i faget' véd han og hans kollegaer, hvor meget tid en opgave tager og kan planlægge derefter. Arne siger da også fra over for ledelsen, hvis han synes, de giver ham for mange opgaver. Nok går han op i sit arbejde, men 'jeg er ikke gift med firmaet'.

Anna er uddannet skrædder og har sit eget syværksted derhjemme, hvor hun i perioder har 1-2 medhjælpere ansat. Hun har specialiseret sig i at sy tøj til 'store piger', og mange af kunderne finder hende via internettet, hvor hun har en hjemmeside, som hendes bror har lavet.

Anna arbejder normalt på syværkstedet fra 8-tiden og frem til kl. 16.30-17. Ind i mellem tager hun et 'break' i løbet dagen for at besøge familie og venner eller køre til Århus for at købe stof og materialer.

Ser man alene på den tid, hvor Anna 'står og syr', svarer det til omkring 35 timer om ugen. Men derudover bruger hun en del tid på at læse designlitteratur, hente materialer hos forhandlere eller hun syr, samtidig med hun laver andre ting (fx snakker eller ser fjernsyn). Dertil kommer, at Anna har design og kunsthistorie som interesse og hobby, hvilket gør det vanskeligt at skelne arbejde fra fritid. Anna slapper bedst af, når hun læser bøger om design og kunsthistorie. Mange af titlerne finder hun på internettet, hvorefter hun bestiller bøgerne hjem til det lokale bibliotek via *bibliotek.dk* eller køber dem via en e-boghandel.

Når Anna 2-3 gange om ugen er ude og køre langt, har hun for vane at ringe til Arne for at fortælle ham, at hun er på vej hjem, eller at 'nu er jeg halvvejs'. Arne kan ikke rigtig se, hvad han skal bruge oplysningen til; 'hun dukker nok op, når jeg ser hende'. Selv ringer han kun sjældent til Anna (eller børnene). Han ringer hovedsageligt, hvis han har glemt noget derhjemme – 'om hun gider at komme ud med det' – eller for at bede Anna om at pakke hans kuffert, hvis han skal på udlandsrejse.

Det er primært Anna, som børnene ringer og især sms'er til. De ringer/sms'er for at spørge om lov til noget eller for at sige, hvor de er henne. Også Anna ringer jævnligt til børnene – fx hvis hun kommer i tvivl om deres planer eller vil have dem til at købe noget med hjem. Anna er den af forældrene, som holder styr på børnenes færden, men nogle gange 'lister' Tobias og pigerne ud af døren uden at sige noget (fx hvis der er 'Phillip-pasning i farvandet'). Så ringer Anna til dem for at høre, hvor de er.

Til hverdag er familien først og fremmest samlet ved morgen- og aftensmaden. I weekender og ferier sker det, at Arne og børnene spiller kort eller Matador, og om sommeren kører de til stranden for at bade eller spise en 'aften-is'. Familien tager ikke på egentlige ferier; Anna skal passe syværkstedet, og ungerne 'flyver og farer' omkring. De tager i stedet på dagture til 'attraktioner' som Legoland o.lign.

Børnene tilbringer en stor del af tiden derhjemme med at lege, se fjernsyn eller spille computer på deres værelser. Især Tobias spiller ofte med kammeraterne via internettet. Astrid syr en del, Maria tegner og går til ridning, og begge er de ofte sammen med deres veninder.

Af de hjemlige opgaver tager Arne sig primært af at slå græs, rense tagrender, vandlåse, kloaker o.lign. Anna står for hovedparten af rengøring og tøjvask, mens hun og børnene ofte deles om aftensmaden og opvasken.

I fritiden spiller Arne på harmonika – alene og sammen med to andre musikere. Derudover bruger han en del tid på familiens computere og med at prøve nye ting af – en interesse han deler med sønnen Tobias. De hjælper ofte naboer og venner med

gode råd eller reparerer deres elektronik som vennetjenester. Anna har tidligere danset i fritiden og er nu aktiv i en landsdækkende idrætsforening, hvor hun bl.a. bidrager med tekster til et projekt om 'historisk beklædning' inden for dans.

Familien Højer

Gert Højer er 45 år og har sammen med sin tidligere hustru, **Helle**, tre hjemmeboende børn: **Michael** på 6 år, **Andreas** på 14 og **Lau** på 16. Michael og Andreas går på samme folkeskole i hhv. 0. klasse og 8. klasse, mens Lau går i gymnasiet.

Gert er uddannet jurist og var i en længere årrække ansat i et stort advokatfirma. Her havde han indstillet sig på at ende sin karriere, men blev så to år før interviewene 'headhuntet' som partner af et andet advokatfirma, hvor han har oplevet en karriere-mæssig 'opblomstring'.

Som partner er man 'medindehaver' af advokatfirmaet og har dermed et særligt ansvar for at skaffe opgaver. Arbejdet er meget udadvendt, og Gert deltager i mange møder og begivenheder. Det handler om at 'være ude de steder, hvor man møder folk, der er inden for det felt, man beskæftiger sig med'.

Gerts ugentlige arbejdstid ligger på omkring 45 timer 'plus det løse'. I travle perioder arbejder han dog op til 50-60 timer om ugen.

Helle flyttede i foråret 2005 ind i et nabohus, mens Gert blev boende i deres gamle hus (et større enfamilieshus beliggende i det nordlige Sjælland). Gert og Helle har 'defineret' deres indbyrdes forhold ved at 'vi er stadig familie – vi er bare ikke et par'. De har en stor familie- og venskabskreds og tager stadig af sted sammen, når de bliver inviteret i byen. Derudover er Gert og Helle ofte sammen, når familien er ude at rejse i ferierne.

Skilsmissen indebar en 'enorm omvæltning' i Gerts dagligliv. Tidligere levede han og Helle et 'traditionelt' familieliv, hvor Gert var familiens hovedforsøger, mens Helle – som dengang studerede psykologi på universitetet – tog sig af børnene og det huslige. Siden da har Helle fået et deltidsjob i en midtsjællandsk by.

Efter skilsmissen har Gert måtte tage et større medansvar for familien i det daglige – fx i forhold til at følge børnene til fodlæge, optiker, øjenlæge o.lign. Han oplever, at Helle har trukket sig fra disse aktiviteter.

Kort tid efter skilsmissen fik Gert en hushjælp, som hjælper med at gøre rent, købe ind, vaske tøj og lave aftensmad mandag og tirsdag. Uden hushjælp ville det være umuligt for Gert at nå at passe arbejde, hus og familie, og selv med hushjælp oplever Gert tiden som en 'knap faktor'.

I løbet af aftenerne og weekenderne går børnene frem og tilbage mellem forældrene, som de har lyst til. I praksis spiser, overnatter og opholder Lau og Andreas sig dog mest hos Gert, hvor de stadig har deres værelser og alle deres ting, mens deres ophold hos Helle mere har karakter af 'besøg'. Gert mener, at Helle savner samværet med de store drenge. Han opfordrer dem derfor til at spise oftere hos deres moder.

Børnenes færden frem og tilbage mellem forældrenes hjem indebærer, at Gert og Helle ofte ringer sammen for at give beskeder til børnene eller holde hinanden orienterede om dem.

Michael er stadig så lille, at forældrene planlægger, hvem der har ham hvilke dage. Han er hos Gert nogenlunde fast fra søndag aften til onsdag morgen samt hver anden weekend.

De dage, hvor Gert har Michael, følger han ham i skole om morgenen. Derefter tager Gert tilbage til huset for at arbejde indtil ved 10-tiden, hvor han kører på arbejde (efter myldretidstrafikken). De øvrige dage prøver han at komme ud af døren allerede klokken kvart i syv (før myldretiden) – efter at have fået de store drenge ud af sengen.

Når Gert har Michael, er det typisk Andreas eller Lau, som henter ham i fritidshjemmet og passer ham ind til Gert kommer hjem. Om eftermiddagen ringer Gert så til Lau eller Andreas for at tjekke, om Michael er blevet hentet. Derudover sørger Gert for at komme hjem i 'ordentlig tid' – typisk mellem 18 og 19 – så han kan nå at spise

aftensmad sammen med børnene. Han fortæller, at han generelt indretter sin arbejdstid '100%' efter 'familiens tarv', idet han møder senere og tager tidligere hjem end kollegaerne, når han har Michael. På den måde er han sammen med børnene på de tidspunkter, hvor 'der er behov for det'.

For at huset ikke ender som et 'totalt mandehjem', gør Gert en del ud af, at børnene er samlet under aftensmaden og bliver siddende i et stykke tid, så de kan få snakket sammen. Derudover består det daglige samvær i, at børnene med mellemrum kommer ned fra deres værelser – tit for at spørge Gert om noget – eller at de tager et slag bordfodbold efter aftensmaden.

Gert ejer en lejlighed i København, hvor han indimellem overnatter. Så slipper han for transporten til og fra arbejde. Derved kan han arbejde 'ordentligt igennem' og/eller have tid til at være 'udadvendt' i forhold til venner og bekendte om aftenen. Derudover foretrækker han at bruge sin sparsomme fritid på sport. Han spiller ugentligt på et 'gammelmands-baskethold', løbetræner lidt og bader en del i Øresund om sommeren.

Familien Bang

Alberte Bang (41 år) er uddannet socialrådgiver og ansat i en fuldtidsstilling som projektmedarbejder i et integrationsprojekt i en større, sjællandsk kommune. Fra et tidligere ægteskab har Alberte tre børn: **Johanne** på 14, **Susanne** på 12 og **Kasper** på 8 år. De to yngste bor hos Alberte og hendes nye kæreste **Hans**. I den første tid efter at Alberte og Hans var flyttet sammen, boede også Johanne hos dem, men efter et halvt år flyttede hun hjem til sin fader. Johanne besøger sin moder og søskende hver anden weekend og indimellem på hverdage. Kasper og Susanne besøger deres fader hver anden weekend.

Alberte flyttede sammen med Hans et halvt år efter skilsmissen med børnenes fader, og på tidspunktet for interviewene havde de boet sammen i halvandet år. Hans er 37 år, arbejder som tømrer og har fra et tidligere forhold en 13-årig datter, som bor hos moderen og besøger Hans hver anden weekend.

Familien bor på landet i et bofællesskab, som ligger omkring 15 km fra den middelstore, sjællandske by (herefter kaldet Byen), hvor Alberte boede sammen med børnenes fader, og faderen fortsat bor. Bofællesskabet består af flere ejendomme, hvor beboerne har deres egne lejligheder og deles om udearealerne.

I det meste af den tid, Alberte og Hans har boet sammen, har lejligheden været under ombygning og lignet et kaos. De har været nød til at bygge om for at få værelser nok til dem selv og børnene. Hans har brugt størstedelen af sin fritid på ombygningen, alt imens Alberte tog sig af det huslige.

På tidspunktet for interviewene befinder Alberte sig både job- og familiemæssigt i en uafklaret situation. Integrationsprojektet, som er en fortsættelse af et tidligere projekt, forløber dårligt. De er to ansatte på projektet, og ingen af dem deltog i det første projekt. De har vanskeligt ved at etablere kontakt til indvandrefamilierne, og der er derfor dage, hvor de praktisk talt ikke laver andet end at vente på at nogen skal ringe, hvilket er 'dødhamrende sygt' i længden. Alberte beskriver sig selv som en person, der yder '110 procent', når hun arbejder et sted, hvor man laver et 'godt stykke arbejde' med et fagligt højt niveau. Albertes frustration forstærkes yderligere af, at hun oprindeligt sagde ja til jobbet i utilfredshed over hendes daværende ansættelse som socialrådgiver i kommunen i Byen.

Også familiemæssigt tynges Alberte af tunge overvejelser. Skilsmissen, sammenflytningen med Hans og det, at hun og børnene flyttede fra Byen, har vist sig at byde på større vanskeligheder end ventet.²⁴ Albertes bekymringer knytter sig især til forholdet til Johanne og til Susannes vanskeligheder med at falde til og få nye venner.

Johannes beslutning om at flytte tilbage til faderen tolker Alberte som en kritik af, at hun valgte at flytte familien væk fra Byen. Alberte fortæller, at datteren er et

²⁴ Ved det første interview gik Alberte med seriøse overvejelser om at bryde forholdet med Hans og flytte tilbage til Byen. Dette skete allerede en måned efter interviewet, og det andet interview blev derfor gennemført *efter* at hun og børnene var flyttet fra Hans. På det tidspunkt boede de midlertidigt hos en veninde, indtil Alberte kunne overtage en lejlighed i Byen.

'udpræget bymenneske' og 'meget afhængig af sine veninder i Byen'. Alberte savner at se mere til datteren.

Også Susanne er påvirket af flytningen: På Albertes opfordring – og ud fra tankegangen at 'hvis det er her, vi skal bo', så skal børnene 'integreres i nærmiljøet' – har Susanne skiftet til den lokale friskole. Her trives hun imidlertid ikke og har vanskeligt ved at få nye venner. Samtidig er det svært for hende at bevare venskabet med hendes gamle klassekammerater.

Mens Albertes arbejdsliv er karakteriseret ved alt for meget tid til alt for få opgaver, oplever hun tiden uden for arbejdet som presset.

Alberte beskriver sig selv som en aktiv og udadvendt person, der altid laver noget sammen med enten børnene eller veninderne eller dyrker sport og motionerer. Dette 'kolliderer' i et vist omfang med at bo på landet, langt fra veninderne og hendes egne og børnenes sportsinteresser. Afstanden til børnenes sport og de dårlige busforbindelser indebærer en masse koordinering og et stort tidsforbrug, fordi Alberte er nød til at køre dem frem og tilbage.

Med undtagelse af en enkelt dag skal enten Kasper, Susanne eller Alberte til sport alle ugens hverdage. Alberte går til 'motionshåndbold', mens Kasper går til bordtennis og håndbold og Susanne til dansegymnastik. Derudover er Johanne på et håndboldhold, som træner tre gange om ugen.

Også derhjemme, hvor Alberte står for hovedparten af det huslige arbejde, er tiden presset. Mens Hans ombyggede lejligheden, virkede denne arbejdsdeling rimelig, men nu kunne Alberte godt tænke sig, at han tog større del i de daglige pligter. På hverdage ser familien fjernsyn efter aftensmaden eller børnene laver lektier. Ellers går Albertes tid med hjemlige sysler.

Alberte er en flittig bruger af især mobiltelefon og e-mail – både i arbejdslivet og i forhold til kommunikationen med familie og venner. Især i begyndelse af forholdet sendte Alberte dagligt små hilsener og kommentarer pr. sms til Hans. Derudover bruger de mobiltelefonen til praktiske beskeder såsom koordinering af indkøb. Alberte sms'er også ofte med Johanne og Susanne. I forhold til Susanne handler det

gerne om at aftale, hvor og hvornår Alberte skal hente hende, mens sms'erne til Johanne er en måde at holde 'kontakt' til datteren.

Alberte har 4-5 nære veninder, som hun sms'er eller e-mailer med næsten dagligt. I en presset hverdag, hvor det er svært at finde tid til at mødes, er e-mail og især sms en god måde at bevare kontakten.

Kapitel 5: Hverdagens tidskabale

Dette kapitel indeholder en første beskrivelse og analyse af de interviewede forældres måde at indrette og organisere hverdags- og familielivet på – herunder forældrenes daglige bestræbelser på at få enderne til at "nå sammen" og løse hverdagens tidskabale. Dermed lægger kapitlet op til den efterfølgende analyse af IKT's betydning i forhold til dels den daglige planlægning og koordinering af hverdagslivets aktiviteter (kapitel 7), dels forældrenes håndtering af relationen mellem arbejde og familieliv (kapitel 9). Diskussionen i dette kapitel er imidlertid af en mere overordnet karakter, og fokus er derfor ikke særskilt på brugen af IKT.

Analysen tager afsæt i fem detaljerede familiepræsentationer (Hansen, Thomsen, Højer, Bang og Bondesen), som supplerer de korte familiepræsentationer i sidste kapitel. De detaljerede præsentationer indeholder en uddybet beskrivelse af hverdagens opgaver og aktiviteter (herunder opgavernes fordeling mellem forældrene) og forældrenes måde at håndtere hverdagens tidskabale. Derudover beskrives også informanternes oplevelse af hverdagens tid og erfaringer med tidspres og stress. På det mere analytiske niveau indeholder præsentationerne desuden betragtninger over dels baggrunden for forældrenes oplevelser af tidspres i hverdagen, dels de "strategier", som forældrene anlægger i forsøget på at håndtere og løse hverdagens tidskabale. Disse betragtninger udspringer både af forældrenes egne beskrivelser og af sammenligninger på tværs af familierne.

De analytiske betragtninger lægger op til en diskussion af, i hvilket omfang hverdagens tidskabale udgør et "problem" for forældrene i de fem familier (afsnit 5.2). Denne diskussion indledes med nogle generelle overvejelser over sammenhænge mellem omfanget af aktiviteter i hverdagslivet og oplevelsen af travlhed og stress. Kapitlet afrundes med nogle mere almene betragtninger over to af de "tidsstrategier", som indgår i forældres håndtering af et travlt hverdagsliv med mange aktiviteter (afsnit 5.3).

5.1 Hverdags- og familielivet i fem familier

Jeg har valgt at fokusere min analyse i dette kapitel på de forældre, som i særlig grad synes at opleve hverdagen som travl eller presset. Udvælgelsen beror således på en kvalitativ vurdering af forældrenes beskrivelser af hverdagens tid, sådan som de selv oplever den.

Med Therese Poulsen som en mulig undtagelse (se afsnit 5.2), efterlader interviewene med de øvrige hovedinformanter – Rie Bach, Jane Jørgensen og Arne Nørgård – et billede af et hverdagsliv, som ikke i udpræget grad karakteriseres ved stress eller tidspres (jf. præsentationerne i kapitel 4). Rie Bach oplever således ikke hverdagen som 'overspændt', og selvom Jane Jørgensen altid har 'noget at tage sig til', føler hun sig ikke stresset i det daglige. Arne Nørgård oplever i perioder at have travlt på arbejdet, men føler sig kun sjældent decideret stresset. Han indfører i samme forbindelse en sondring mellem tidspres og stress, som jeg lader være afsæt for den indledende diskussion i afsnit 5.2 af forskellene mellem at have travlt og at være stresset.

Ud over at lægge op til diskussionen af hverdagens tidskabale, vil de fem detaljerede familiepræsentationer også indgå i det empiriske grundlag for diskussionen i de følgende kapitler. Familiepræsentationerne har således et bredere sigte, hvilket afspejler sig i, at de også indeholder oplysninger om familiernes brug af IKT, som ikke udelukkende relaterer sig til tidskabale-diskussionen.

Familien Hansen

Det fremgik af kapitel 4, at arbejdet fylder meget i Patrick og Helen Hansens liv. Patrick fortæller, at han er meget koncentreret om sit arbejde, mens han er på kontoret, og for begge forældre gælder det, at de først vender tilbage til 'privatsfæren', når de sætter sig ud i deres biler for at køre hjem. Så ringer de hjem for at høre, om der er 'kaos' derhjemme og til hinanden for at aftale indkøb og aftensmad eller for at snakke om arbejdsrelaterede problemer.

I løbet af en almindelig arbejdsdag kan børnene ringe op til flere gange til Patrick og Helen. I reglen er det den yngste, Albert, som ringer for spørge, om han eksempelvis

må tage et stykke chokolade, om han og Oscar må lave kakaomælk, om de må tage legekammerater med hjem mv. Eller de ringer, hvis der opstår problemer – fx hvis de ikke når skolebussen hjem. Så foreslår forældrene dem at tilbringe en ekstra time i SFO'en, eller de ringer til nogle af deres naboer for at høre, om de kan hente børnene.

Især Albert kan finde på at ringe 'uden grund' eller blot for at spørge, 'hvad laver du?'. Af samme årsag undlader Helen og Patrick nogle gange at tage børnenes opkald, hvis de sidder i noget vigtigt.

Patrick oplever, at der er mange 'forstyrrelser' i løbet af en almindelig arbejdsdag i form af kollegaer og andre, som skal spørge om noget eller diskutere et emne. Derfor tænker han nogle gange, når han kører hjem, 'hvad fanden lavede jeg egentlig i dag?'. Så bruger han aftenen på at ordne det, han skulle have nået i løbet af dagen. I det hele taget føler Patrick, at han får 'produceret' mest, når han arbejder hjemme.

Når forældrene arbejder hjemme om aftenen og i weekenden, sidder de ved køkkenbordet med deres bærbare computere. Køkkenet er husets og familiens centrum. De føler, at de på samme tid er 'på arbejde' og 'til stede' for hinanden og børnene, og situationen er mere afslappet end på kontoret.

Når begge forældre har megen rejseaktivitet på samme tid, kan der gå op til flere uger, hvor de næsten udelukkende ser hinanden i weekenderne. I de perioder oplever Helen familielivet som svarende til sangen 'når min mor kommer hjem, så er min far lige gået'. Helen føler, at hendes og Patricks hverdag er 'stramt koordineret', og at det meste af det, de foretager sig, 'har et formål'. På arbejdet skal de tage stilling til komplekse opgaver og problemstillinger, og de mange arbejdstimer betyder, at hverdagen skal planlægges i detaljer. Alt skal koordineres, hvis de skal kunne nå det hele. Derfor værdsætter de det meget, når der optræder 'huller' i arbejds- og rejseaktiviteterne, hvor de kan tilbringe tid sammen med familien, slappe af og gøre tingene i 'fred og ro'.

Det er især i weekenderne, at de kobler fra med praktisk arbejde såsom at ordne høns, får og køkkenhave eller at arbejde på de større projekter hjemme. På tidspunktet for interviewene arbejdede Patrick med at ombygge og indrette et udhus til garage, høloft og værksted. En del af arbejdet betalte familien sig dog fra.

Når de laver praktiske ting, bruger de kroppen og arbejder med simple problemstillinger, som ikke kræver så meget tænkning. Derved fremstår det praktiske arbejde som en modsætning til arbejdslivet. På tilsvarende måde står madlavning for Helen i kontrast til arbejdet, idet det udgør en sanselig oplevelse, som har at gøre med at smage og lugte.

På samme måde som forældrene sonderer mellem det hektiske og mentalt krævende arbejdsliv og de praktiske opgavers kropslighed-sanselighed-enkelthed, skelner de skarpt mellem hverdag og ferie. Ferien er den tid, hvor familien kan være sammen over længere tid, og ferierne står i modsætning til familiens gennemplanlagte hverdag med de mange formålsrettede aktiviteter. Forældrene gør meget ud af ikke at have planer for de første dage af familiens ferier; det handler om 'bare og være lige der, hvor vi er og se, hvad der sker' (Helen) og ikke at have et bestemt mål med det, man laver. Ferierne planlægges i god tid. Ikke kun af hensyn til forældrenes travle arbejdsliv, men også for at familien kan gå og glæde sig til at være sammen – 'det er vi ellers aldrig', som Helen udtrykker det.

Det er hovedsageligt Helen, som står for at planlægge og lave aftensmad. Selvom hun holder af at lave mad, har hun også ambivalente følelser knyttet til denne arbejdsdeling. Det kan være svært at finde tid og overskud i en travl hverdag, og derfor glæder hun sig også over, at Patrick er begyndt at tage mere del i madlavningen:

Helen: (...) det sidste halve år har Patrick taget sig gevaldigt sammen [ler lidt].

Patrick: Jeg har tilkæmpet mig en plads i køkkenet [ler lidt].

Helen: Og det synes jeg er helt dejligt. Fordi jeg er da lige så presset (...) altså jeg kommer jo ikke tidligere hjem [end Patrick], vel –

Patrick: Det er klart øh. Opfindsomheden omkring – det bliver også trættende, ik', hvis man hele tiden hænger på den der [med madlavningen]. (Interview 2, l. 915-921)

Gennem årene har familien haft flere au pairs, som hjalp til med det hjemlige. Det var dog et problem for Patrick og Helen at holde på pigerne, da de fleste fandt det kedeligt at bo på landet. Den sidste au pair forlod dem et halvt år før interviewene, hvilket ændrede situationen omkring det huslige arbejde. I første omgang tog især Helen over. Det antydes flere gange i interviewene, at den ulige fordeling mellem forældrene til sidst fik Helen til at bringe den hjemlige arbejdsdeling op til diskussion. Siden da har de forsøgt at finde en 'fornuftig balance' (Patricks udtryk), hvor Helen og Patrick deles 'rimeligt lige' (Patrick) om arbejdet, og hvor også børnene har fået tildelt forskellige opgaver i form af at rydde af bordet efter aftensmaden og tage del i rengøringen. Arbejdsdelingen synes at være et tilbagevendende diskussionsemne for forældrene.

Forældrenes stærke engagement i arbejdslivet, og den lange transporttid til og fra arbejde, synes at fordre en særlig grad af *tidsopmærksomhed og tidsøkonomiserende adfærd* i hverdagen. Eksempelvis udnytter begge forældre den 1-1½ time lange biltur til og fra København til "kommunikativt arbejde". Patrick benytter især køreturen om morgenen til at tale med kollegaer og andre arbejdsrelationer via mobiltelefon. Samtalerne drejer sig ofte om spørgsmål, som er dukket op siden dagen før, eller at gøre status over igangværende aktiviteter. Tilsvarende har Helen 'opdraget' sine medarbejdere til at ringe, mens hun kører om morgenen, hvis de har brug for at 'vende' noget med hende. På den måde får hun bedre ro til at koncentrere sig om de større opgaver, når hun møder på kontoret.

Patrick og Helen kører til arbejde i hver deres bil, hvilket skal ses i lyset af deres 'stramt koordinerede' hverdagsliv. For begge fremstår bilen som den optimale transportform i en travl hverdag, hvor det er vigtigt at undgå for mange "bindinger" af den personlige tidsplanlægning. Samkørsel ville udgøre en sådan binding, og især Helen reagerer kraftigt på spørgsmålet om, hvorfor hun og Patrick ikke kører sammen:

Patrick: (...) så skulle vi koordinere det enormt stramt (...) – altså selvfølgelig kunne det jo lade sig gøre –

Helen: – det er der sgu for meget af – det der er koordineret stramt her (Patrick: ja) i forvejen (...).

Patrick: Ja. Altså det giver os den frihed, ik'. (Interview 1, l. 1057-1060)

Dertil kommer, som Patrick bemærker, at det ville være vanskeligere at tale i mobiltelefon, hvis de var to i bilen, da den enes telefonsamtale ville genere den andens.

Forældrenes hverdagsliv er i udstrakt grad centreret omkring deres professionelle arbejde, og planlægningen af ikke-arbejdsrelaterede aktiviteter bestemmes i høj grad af arbejdslivets rytme og forpligtelser. Fridage omtales som 'huller' i arbejds-kalenderen, og fritiden fremtræder som en art "restmængde" til arbejdslivet. Det forekommer derfor rimeligt at betegne Patricks og Helens hverdagsliv som *arbejdscentreret*.

Forældrenes fritid tilbringes hovedsageligt hjemme, og dermed ser man hos familien Hansen nogle af de samme tendenser til en samtidig arbejds- og hjemmecentrering, som viser sig i tidsvaneundersøgelserne (jf. kapitel 3).

IKT spiller på flere måder en vigtig rolle i forældrenes hverdagsliv. Telefon, mobiltelefon og hurtig internetforbindelse udgør forudsætningen for, at forældrene kan arbejde hjemme om aftenen og i weekender og for Patricks egentlige hjemme-arbejdsdage. Dertil kommer, at mobiltelefonen sætter forældrene i stand til at inddrage transporttiden til "kommunikativt arbejde".

Patrick deltager ofte i 'netmøder' hjemmefra. Ved disse møder taler medarbejdere fra virksomhedens forskellige afdelinger sammen via telefon, mens de samtidig 'deler' dokumenter – fx en PowerPoint præsentation – via internettet. Det er en fordel for Patrick at kunne deltage i netmøderne hjemmefra, da flere af dem afholdes enten tidligt om morgenen eller om aftenen af hensyn til deltagere fra de asiatiske og amerikanske afdelinger.

I forhold til den daglige kommunikation mellem forældre og børn spiller mobiltelefonen en central rolle. Patrick og Helen opfatter det som et vigtigt gode ved mobiltelefonen, at børnene kan ringe til dem i løbet af dagen, hvis der opstår 'problemer'. Lige så ofte – eller oftere – ringer børnene dog om helt andre ting, hvilket forældrene kan opleve som forstyrrende. I et forsøg på at "styre" eller "disciplinere" børnenes opkald har forældrene derfor instrueret dem i at sende sms'er, hvis det drejer sig om noget vigtigt. Dette hænger sammen med, at forældrene i perioder (fx under møder) ikke besvarer telefonopkald, men alene tjekker tekstbeskeder. På den måde forsøger forældrene samtidig at "sortere" børnenes opkald.

Moderne IKT i form af mobiltelefon og (hurtig) internetforbindelse udgør en infrastrukturel forudsætning for familien Hansens hverdagsliv og er dybt indlejret i forældrenes måde at håndtere relationen mellem arbejde og familie. Uden hjemme-pc, internetadgang og mobiltelefon ville det være vanskeligt for forældrene at arbejde hjemme og under kørslen til og fra arbejde. Og uden mobiltelefonen ville de ikke på samme måde kunne være borte fra hjemmet det meste af dagen og alligevel holde løbende kontakt til børnene og fungere som "bagland på distancen" ved problemer. Tilsvarende ville koordineringen af hverdagens praktiske opgaver og den daglige kommunikation være vanskelig, hvis ikke forældrene kunne ringe sammen under køreturen til og fra arbejde.

Familien Thomsen

Arbejdslivet fylder også meget i Carstens og Bentes hverdagsliv. Både Carsten og – indtil sygdommeldingen – Bente bruger meget tid på at arbejde. Begge har mange deadlines, som skal overholdes, og de må derfor ofte arbejde over eller tage arbejde med hjem.

I den tid, hvor Bente har været ansat som budgetkoordinator, har der været en stor medarbejderudskiftning. Samtidig blev hun presset 'ovenfra' til at overtage flere ledelsesopgaver, hvilket øgede arbejdspresset. Da hun ikke så sig i stand til at videregive opgaver til medarbejderne 'under sig', følte hun sig 'klemt fra alle sider'. I

starten håndterede hun presset ved at øge arbejdsindsatsen, og hendes ugentlige arbejdstid nåede ofte op på 60 timer eller mere. Flekstiden passede hurtigt 300 timer, og samtidig havde hun vanskeligt ved at finde tid til at afholde sin ferie. Det hårde arbejdspress kulminerede med, at Bente i starten af 2005, mindre end et år efter sin ansættelse, sygemeldte sig pga. stress.

Ifølge Bente skal sygemeldingen også ses i lyset af, at hun allerede i flere år har ført et stresset liv. Inden hun fik jobbet som budgetkoordinator var hun ansat i en undernormeret stilling i en anden kommune, og privat var hun mærket af sin tidligere mands død og de år, hvor hun boede alene med børnene. Hun var derfor allerede 'kørt godt ned på pumperne', da hun fik jobbet som budgetkoordinator.

I starten opholdt Bente sig på rådhuset, når hun arbejdede til sent på aftenen (og nogle gange natten med). Men i efteråret 2004 fik hun indrettet en hjemme-arbejdsplads. Bente finder det hyggeligere at arbejde hjemme, hvor hun oplever et nærvær med familien og kan deltage i hverdagens ritualer:

Bente: Altså det der med at man kan være med til aftensmaden og at man kan være med til putte situationen (...). På den måde så får [lider] børnene ikke afsavn (...). Og man er der om morgenen, når de står op igen. (Interview 2, l. 471-474)

Morgenmaden, aftensmaden og 'hyggetiden' inden de yngste børns sengetid udgør netop de situationer i dagligdagen, hvor forældre og børn er samlet om en fælles aktivitet. Ellers er samværet karakteriseret ved at være uorganiseret og tilfældigt. Carsten forklarer, at børnene for det meste render rundt og leger med hinanden og derfor ikke har behov for forældrenes tilstedeværelse – undtagen når Carsten eller Bente skal løse konflikter mellem dem. På familiens ferier – som tilbringes i Danmark – handler det imidlertid om nærvær, opmærksomhed og at børnene kan mærke, at forældrene slapper af.

Carsten anser det også for en fordel at have muligheden for at arbejde hjemme – man kan bedre tilrettelægge hverdagen og kombinere hensynet til familie og arbejde. Begge forældre ser dog en fare i, at man kommer til at bruge for megen tid på

arbejdet. Dels er Carsten og Bente begge stærkt engagerede i deres arbejde. Dels begrænses arbejdstiden derhjemme ikke af den kollektive tidsrytme, som er på arbejdspladsen. Som Carsten forklarer: På arbejdspladsen går ens kollegaer, når det er fyraften, og det er med til at få en til at stoppe op og tænke, at 'så må jeg fortsætte i morgen, eller også må de klare sig med dette her':

Carsten: [Men] hvis man sidder hjemme – jamen der er ikke andre, der går [ved fyraften]. Der er ikke noget signal om, at... Der er det lidt sværere at trække den linje og sige, jamen så må de altså nøjes med dette her. (Interview 2, l. 495-497)

I de uger, hvor der er meget at lave på arbejdet, kan Carsten komme ud for at skulle arbejde hjemme alle hverdagsaftener. I sådanne uger kan den samlede arbejdstid, ifølge Carstens egen vurdering, løbe op på 70 timer. Men der er også 'stille' uger, hvor han ikke arbejder hjemme overhovedet, og den samlede arbejdstid er under 37 timer.

I lighed med Patrick Hansen oplever Carsten, at han arbejder mest koncentreret hjemme. I løbet af arbejdsdagen er der mange 'forstyrrelser' i form af samtaler med kollegaer. Derhjemme er der ro til at arbejde i dagtimerne (når Carsten holder hjemmearbejdsdag), eller når børnene er lagt i seng.

Carsten og Bentes hverdagsliv har mange lighedspunkter med Patrick og Helen Hansens. For alle fire gælder det, at arbejdslivet fylder meget, og at muligheden for at arbejde hjemme benyttes til at fastholde en døgnrytme, hvor *begge* forældre – til trods for at de hver især arbejder væsentlig mere end 37 timer om ugen – kommer hjem sidst på eftermiddagen og kan deltage i madlavningen og samværet med børnene omkring spisning og sengelægning. Derved fastholdes elementer af familielivets traditionelle døgnrytme, samtidig med at det ikke er en enkelt person (fx kvinden), som ensidigt pålægges ansvaret for aftenmad og børnepasning, mens den anden arbejder over og kommer sent hjem.

Selvom arbejdet fylder meget hos begge familier, er der også forskelle: Hvor arbejdslivet og de problemstillinger, som knytter sig hertil, i vid udstrækning udgør et fælles tema for Patrick og Helen Hansens daglige samtaler, synes fællesskabet mellem

Carsten og Bente i mindre grad at grunde på dette. I stedet optager diskussioner omkring bl.a. boligindretning og, som det vil fremgå senere, indkøb af nye produkter megen plads i Bente og Carstens daglige samtaler.

I lighed med Patrick og Helen Hansen, har også forældrene Thomsen et travlt hverdagsliv, som er tætpakket med aktiviteter og gøremål: 'Hele tiden sker [der] noget', og der er 'ingen grund til at sætte sig ned og kede sig', forklarer Carsten. Sidstnævnte forekommer at være en kraftig underspilning af udsagnets faktiske betydning: nemlig, at han og Bente har rigeligt at se til i det daglige. Heri minder Carstens og Bentes karakteristik af hverdagslivet om Patrick og Helen, som oplever dagligdagen som stramt koordineret og fyldt med opgaver.

Der er dog en afgørende forskel mellem de to familier mht. oprindelsen af det travle hverdagsliv: Hvor det hos familien Hansen i hovedsagen er *arbejdslivets* rytme og forpligtelser, som dikterer hverdagens temporalitet, da synes det hos forældrene Thomsen i endnu højere grad at være *summen* af flere "kilder". Arbejdet er nok den største enkeltkilde til Carstens og Bentes tætpakkede hverdagsliv, men også andre aktiviteter spiller en betydende rolle – eksempelvis efter- og videreuddannelse, hvor de i lange perioder bruger op til 10-15 timer om ugen på forberedelse og undervisning. Dette er en aktivitet, der ikke kun kan tolkes som en "side-aktivitet" til deres aktuelle arbejdsliv, men også har et bredere, strategisk sigte som karrierefremmende kompetenceudvikling.

Den gennemgribende ombygning og renovering af familiens hus er en tredje kilde til forældrenes travle hverdagsliv. Ud over det praktiske arbejde med selve ombygningen, har forældrene brugt megen tid på at søge produkter og inventar via internettet. Eksempelvis da de skulle bestemme sig for, hvilket spabad de skulle købe til badeværelset. Via en søgning på ordet 'spabad' på søgemaskinen *Jubii*, fandt de frem til en masse hjemmesider. Derved fandt de ud af, at et spabad 'ikke bare er et spabad'; fx viste det sig, at *Jacuzzi* blot er ét mærke blandt flere, men at *Jacuzzi* – i modsætning til andre mærker – også kan bruges som et regulært badekar. Af andre ting, som forældrene har søgt og fundet via internettet, kan

nævnes blandingsbatterier til køkken og bad, nyt trægulv til stue og køkken og nye vinduer.

Bente og Carsten bruger i det hele taget ofte internettet, når de skal købe produkter og varer. De gør meget ud af at finde det helt rigtige produkt med den rette kvalitet, funktionalitet og pris. I den sammenhæng er internettet et nyttigt redskab til at danne sig et overblik over mulighederne. Samtidig er det en fælles aktivitet, som gerne foregår sidst på aftenen, når børnene er gået til ro, og der er blevet stille i huset. Så sidder de ved computeren og nyder måske et glas vin, mens de 'hygger' sig med at søge på nettet og diskutere de forskellige muligheder.

Ombygningen og arbejdet med at finde egnede materialer og inventar udgør ikke kun en kilde til tidspres i hverdagen, men danner også ramme om et meningsfyldt samvær mellem Carsten og Bente. Ombygningen – og købet af større forbrugsvarer via internettet i øvrigt – er derfor *andet og mere* end blot en praktisk og nødvendig opgave; det er et fælles, kreativt projekt for forældrene, som i lige så høj grad handler om at skabe fælles identitet, sammenhæng og mening (Gullestad 1989: 56 ff.).

Hvor Patrick og Helen nærmest undtagelsesvist lavede private ting i arbejdstiden (på kontoret), sker dette jævnligt for især Carsten. Ud over at det hænder, at Carsten går til frisøren, handler ind eller kører børnene til sport i arbejdstiden, går han ofte på internettet, hvis han kommer i tanke om noget privat, som han skal undersøge eller skaffe oplysninger om. Det handler om at få tanken 'ud af hovedet' – ellers ligger den og 'bobler' i hovedet og forstyrrer hans arbejde, som omhandler 'komplekse ting' og derfor kræver ro og koncentration. I perioder, hvor han og Bente har gang i større ting såsom ombygningen eller købet af en ny bil, ringer Carsten dagligt til håndværkere o.lign. i arbejdstiden eller søger oplysninger på internettet.

Inden Bentes sygemelding e-mailede eller telefonerede (fastnet til fastnet) hun og Carsten sammen et par gange i løbet af en almindelig arbejdsdag. Typisk omkring frokost og ved arbejdsdagens afslutning. E-mail er på mange måder deres foretrukne kommunikationsform, da e-mail i forvejen udgør en stor del af deres daglige

arbejdskommunikation. At sende en privat e-mail er også mindre iøjnefaldende end at ringe eller sende tekstbeskeder. Det handler om de signaler, man sender til sine kollegaer; skriver man en sms, ved kollegaerne godt, at det ikke har relation til arbejdet.

Når Bente og Carsten sender e-mails til hinanden, er det normalt en lille hilsen i form af en 'hyggemail' eller praktiske beskeder. En hyggemail kan fx være et elektronisk kort (e-kort) med en personlig hilsen på et par linjer. Praktiske beskeder handler ofte om at aftale, hvem der henter børn hos legekammerater el.lign., sørger for indkøb og laver aftensmad (herunder hvad de skal have at spise). Carsten og Bente deles nogenlunde ligeligt om at lave aftensmad. Som oftest aftaler de ved morgenbordet, hvem der laver aftensmad den dag. Men de dage, hvor de ikke får aftalt det om morgenen, aftaler de det pr. telefon eller e-mail i løbet af dagen. Samtalerne kan til tider antage karakter af en "forhandling" om opgavernes fordeling: Hvis både Carsten og Bente er 'presset' af deres arbejde sidst på dagen, ringer/e-mailer de eksempelvis sammen for at finde ud af, hvem der bedst kan 'tillade sig' at forlade arbejdet for at hente børnene. Med Bentes ord: 'Vi må altid lige føle os lidt frem, hvem der nu lige er mest presset den dag.'

De yngste børn har ikke mobiltelefon, og Bente og Carsten ringer derfor sjældent til dem i løbet af en almindelig arbejdsdag. Olivia og hendes kæreste har dog mobiltelefon, og dem ringer og sms'er Bente jævnligt til. Som regel for at høre, hvor de er henne, om de kommer hjem til aftensmad, eller om de skal med, hvis Bente planlægger at køre ind til den nærmeste storby.

En sjælden gang taler Carsten i telefon med sine døtre, mens de er hos deres moder. Men da de ikke er så gamle, handler det for det meste bare om at sige 'hej' og høre, hvordan det går. Carsten og hans tidligere hustru har et lidt anstrengt forhold til hinanden. De ringer derfor sjældent sammen, og samtalerne handler udelukkende om 'praktiske ting'.

Bente skriver, ringer og sms'er en del med sin ældste datter, Tine, på Sjælland. De e-mailer sammen 3-4 gange om måneden. E-mailene handler typisk om, hvordan det går og hvad der sker i familien. Det sker, at Bente vedhæfter billeder af Tines

søskende – fx hvis de har været til en gymnastikopvisning – eller billeder fra familieture eller ombygningen af huset. Tine savner sin familie, og derfor er det at sende billeder en måde, hvorpå datteren kan følge med i, hvad der sker hos dem i Jylland.

Familien Højer

I lighed med forældrene Hansen og Thomsen fylder arbejdet også meget i Gert Højers liv. Med hans nye stilling som partner fulgte både 'kæmpe udfordringer' og oplevelsen af 'kæmpe succes'. Gert har skaffet mange sager hjem til advokatfirmaet. Han møder derfor goodwill fra kollegaerne i forhold til sin bestræbelse på at indrette arbejdsdagen på en sådan måde, at han også tilgodeser hensynet til familien:

Gert: (...) jeg har så også været heldig at bringe mig op i en situation nu, hvor jeg har haft en utrolig god tilgang af sager – at man [jeg] kan tillade sig større frihedsgrader (...) altså på den måde er det (...) en pengeverden, ik'. (...) hvis man ikke tjener så mange penge til firmaet, jamen så vil der blive set mere skævt til én, hvis man kom daskende op ad formiddagen end hvis man **har** nået sine mål for længst. (Interview 1, l. 191-196)

Gerts arbejde indebærer megen kommunikation – 'jeg er ret hårdt ramt af kommunikation' – i form af mange møder inden for såvel som uden for kontoret, hyppige telefonsamtaler og mange e-mails. På en almindelig dag kan Gert modtage 60-70 e-mails og sende omkring halvt så mange. En stor del består dog af korte beskeder, orienteringer om aktuelle sager eller korrespondancer mellem yngre medarbejdere og klienter, hvor Gert er "kopieret ind" til orientering. Gert befinder sig således dagligt i en veritabel "kommunikationsstorm", hvor der konstant indløber telefonopkald og e-mails om parallelt kørende sager. Især strømmen af e-mails udgør en uafsluttelig "puls" i arbejdslivet.

Gert opfatter e-mail som en hurtig og effektiv kommunikationsform. Han fremhæver det som en styrke, at e-mail ikke forudsætter, at modtageren er tilgængelig på tidspunktet for afsendelsen. Men samtidig kan e-mailstrømmen udgøre en stressende faktor i sig selv. Eksempelvis når Gert kommer tilbage til kontoret efter et eftermiddagsmøde i byen og finder en hel stribe af nye e-mails, som

skal besvares. Det tager ham en rum tid at nå gennem beskederne, og han må nogle gange ringe hjem til børnene for at fortælle, at han kommer senere hjem.

I løbet af aftenerne og weekenderne tjekker Gert hyppigt sin arbejdsmail hjemmefra og 'svarer lige hurtigt', hvis nogen har stillet ham et spørgsmål. I sit professionelle liv 'lever' Gert netop af at være tilgængelig for kollegaer og klienter, og han kan godt håndtere at være tilgængelig for familien samtidig med at han besvarer e-mails. For ham at se er det underordnet, om han fx læser avis eller besvarer e-mails, når børnene kommer og vil snakke med ham.

Gert havde tidligere hjemmekontor på husets øverste etage – 'kvisten' – men det fungerede ikke efter skilsmissen; han følte, at han var for 'langt væk fra familien'. Derfor indrettede han havestuen, som ligger tæt på husets stuer og køkken, som hjemmekontor. På den måde kom han tættere på børnenes daglige færden og 'mere med i huset'. Samtidig betød den nye placering, at han oftere tjekkede e-mail.

Gert regner det ikke som 'egentligt hjemmearbejde' at tjekke og besvare e-mails. For ham er egentligt hjemmearbejde at arbejde med konkrete sager, planlægge næste dags arbejde, læse kontraktudkast eller diktere en kontrakt på diktafon. Gert undgår generelt at lave den form for arbejde på hverdagsaftener og i weekenden – og især når Michael er vågen. Han skønner, at han kun en aften om ugen laver egentligt hjemmearbejde og mener, at han har fundet en passende balance mellem hjemmearbejde og familieliv.

Når Gert arbejder hjemme om formiddagen (efter at have afleveret Michael), koncentrerer han sig om den del af arbejdet, som ikke involverer telefonsamtaler. Disse udskyder han til køreturen til København, for på den måde at udnytte tiden bedst:

Gert: Tiden er en knap faktor. (...) det er **kun** for at udnytte tiden (...) hvad kunne jeg lave andet i bilen? Så kunne [jeg] selvfølgelig sidde og slappe af bare. Men altså, jeg tænker (...) ikke på dét, at jeg sidder og snakker i telefon – fordi der slapper jeg udmærket af – det er ikke noget, der stresser mig eller noget.
(Interview 1, l. 1038-1045)

Gert udtrykker en tidsøkonomiserende tilgang til hverdagslivets organisering, hvor køretiden til København – takket være mobiltelefonen – ”aktiveres” som arbejdstid. En ”praktisk foranstaltning”, som er drevet af lyst snarere end af ”nød”.

Gert har erkendt, at når man kommunikerer meget i arbejdstiden, er det svært at huske ’løse beskeder’. Af samme grund noterer han familierelaterede aktiviteter og aftaler i Outlook-kalenderen på arbejdet. Eksempelvis noterer han ’hent Michael’ i sin kalender på de dage, han har Michael. Så popper der en besked op på skærmen om eftermiddagen, og han husker at ringe til Andreas eller Lau for at høre, om Michael er blevet hentet. Tilsvarende noterer han det i kalenderen, når han skal aflevere Michael i skole (med fast gentagelse mandag-onsdag) eller når han fx skal til juleafslutning på skolen. Ved at skrive de familierelaterede aktiviteter ind i den elektroniske kalender opnår Gert også, at kollegaerne kan se, hvornår han er tilgængelig for arbejdet. De undgår dermed at booke ham til møder på tidspunkter, hvor han ikke har tid.

Gert benytter sig endvidere af alarmfunktionen på mobiltelefonen, hvis han skal huske noget vigtigt – fx en fødselsdag, som det ville være pinligt at glemme, eller når Lau beder ham om at ringe og vække ham om morgenen.

Det intense arbejdsliv gør, at Gert sjældent foretager sig private ting i arbejdstiden såsom at skrive e-mails til venner og bekendte. I det hele taget er han ikke god til at svare på private e-mails. Hans hverdag er fyldt med arbejde og familieforpligtelser, og han har svært ved at overskue at skrive private e-mails. Han håber, at venner og familie forstår, at han oven på skilsmissen er nød til at prioritere det at få hverdagen til at fungere højere.

Gert modtager omkring én privat e-mail om dagen fra venner og den øvrige familie. Set i forhold til mængden af arbejdsrelaterede e-mails, som Gert løbende modtager og sender, kan det forekomme paradoksalt, at han finder det vanskeligt at nå at besvare de private e-mails. Dette kan måske have sammenhæng med, at der skal

investeres mere tid og et større (følelsesmæssigt) engagement i at skrive private e-mails end arbejdsmails.

Gert ringer dagligt hjem til Andreas for at høre, om han 'hygger sig'. Gert fortæller, at Andreas er et 'hjemmebarn', som opholder sig meget af tiden alene derhjemme.

Samtalerne varer så længe, som Andreas gider snakke – typisk 5-10 minutter.

Gert: Jeg vil bare lige høre, hvad han laver, (...) hvordan har dagen været og (...) **Har** du været henne og hente Michael – hvad laver Michael og. Har I det godt og [gaber], har I fået noget at spise og, hvordan gik det med det og det og (...) *bare løst om hvordan dagen er gået.* (...) Også [for] at sige (...) hvornår jeg kommer hjem (...) [og] hvem der laver mad (...). (Interview 1, l. 878-884)

Når han kører fra arbejde, ringer Gert også altid til børnene for at høre, om de er kommet hjem, spørge til deres 'velbefindende' og fortælle, at han er på vej hjem. Og når han overnatter i København, ringer han for at sikre sig, at alt er vel, og at de går over til Helle for at spise aftensmad, ligesom han om morgenen ringer for at høre, om de er stået op. På denne måde bruger Gert telefonen til at udvise omsorg og "forældreskab".

Lau er blevet så gammel, at han er begyndt at gå i byen og til fester. I den forbindelse spiller sms en central rolle, idet Gert har aftalt med Lau, at han skal sende en sms, hvis han kommer senere hjem end aftalt eller ændrer planer for, hvor han tager hen. For Gert handler det om at vide, hvor Lau er henne. Derudover er det mest 'praktiske ting', som Lau sms'er om (fx hvis han er i København og gerne vil køre med sin fader hjem). Enkelte gange kan beskederne dog handle om helt andre ting: Således har Lau flere gange benyttet sms til at "tage hul" på et pinligt eller svært emne. Eksempelvis sparkede han en gang en fodbold gennem et vindue, hvorefter han sendte en sms til Gert for på den måde at 'åbne' emnet, inden Gert kom hjem.

Gert og Helle er dagligt i kontakt med hinanden 'ansigt-til-ansigt' eller over telefonen. Gert mener, at deres behov for daglig kommunikation er større end normalt for skilte forældre, i og med at de bor så tæt på hinanden, at børnene frit kan gå frem og

tilbage mellem deres hjem. På en almindelig dag kan der således være op til adskillige samtaler, hvor Gert fx ringer til Helle for at sige, at børnene skal komme over og spise, eller Helle ringer til Gert for at tjekke, om Michael er hos ham.

Tilsvarende ringer de sammen, hvis den af forældrene, som ikke har Michael, laver aftaler for drengen på den anden forælders vegne. Fx havde Michael en dag, hvor han var ovre hos Helle, bestemt sig for, at han ville besøge nogle kammerater. Da det egentlig var Gert, som 'havde' Michael den dag, ringede Helle til ham for at fortælle, at Michael var taget hen til nogle legekammerater.

Ud over de daglige samtaler er Gert og Helle jævnligt i kontakt med hinanden for at tjekke op på eller ændre tidligere aftaler omkring børnene (eksempelvis aftale et fælles besøg hos venner og familie eller orientere om datoen for en forældre-konsultation på skolen). Gert og Helle ringer for det meste til hinanden, men sender også ind i mellem sms og e-mail.

Forskellen mellem Carsten Thomsen, som kun sjældent taler med sin ekskone, og Gert og Helles hyppige kontakt er iøjnefaldende. Forskellen synes bl.a. at bunde i det forhold, at Gert og Helle bor så tæt på hinanden, at børnene næsten frit kan "cirkulere" frem og tilbage mellem deres hjem. Dertil kommer, at hvor Carsten Thomsen beskriver forholdet til ekskonen som 'anstrengt', synes forholdet mellem Gert og Helle i store træk at være "afklaret". Gert og Helle "vægrer" sig ikke ved at tale sammen, og de har – ifølge Gert – defineret deres forhold som at de stadig er 'familie' (blot ikke et par).

Alberte Bang

Alberte Bang tynges ikke kun af tunge overvejelser om arbejde og familie (jf. kapitel 4), men oplever også hverdagens tid som presset. Ikke mindst knytter der sig et stort koordinerings- og tidspres til børnenes fritidsinteresser, hvor Alberte næsten dagligt må køre dem til og fra sport. Hun oplever, at behovet for koordinering og planlægning er blevet meget større, efter at hun og børnene flyttede på landet. Samtidig ser hun en modsætning mellem hendes forståelse af sig selv som et aktivt og udadvendt menneske og så det at bo på landet og langt fra alt. I Byen boede hun tæt på

veninderne, og det var nemt at mødes med dem, ligesom børnene selv kunne gå eller cykle til venner og sport:

Alberte: (...) det var nemmere at få dækket mine behov for social kontakt, i byen (...) altså det tror jeg da nok er kommet lidt bag på mig, at jeg skal gøre så meget for det. At det bare ikke kommer af sig selv (...) altså man bliver bevidst om nogle ting, som egentlig bare var der før, ik', altså som jeg aldrig sådan har tænkt [over] – jeg har aldrig sådan sat mig ned og [tænkt], 'hvem er du?' (...) **Så på den måde bliver jeg da** mere bevidst om, hvad jeg godt kan lide og hvad jeg ikke kan lide. (...) Altså det kan være svært for mig at vænne mig til de nye forhold – men det er jo også meget svært for mine børn, ik', som har været vant til at lige rundt om hjørnet var kammeraterne, ik'... (...) Jeg synes alting skal planlægges meget mere [nu], ik' – altså hvis jeg vil en tur i svømmehallen, så er det jo ikke bare lige man pakker tasken, fordi der [er] altså tyve kilometer hver vej, ik'. Og man skal også lige hjem og lave aftensmaden – altså der bliver nogle begrænsninger. (...) det kræver planlægning at få en børnefamilie til at fungere i al almindelighed – ik' ogs' – men det er klart, der kommer en ekstra dimension på, når man bor så langt ude og (...) jeg har nok meget levet som et bymenneske [tidligere], ik'. (...) jeg har aldrig været sådan en der har siddet derhjemme. Jeg har godt kunne lide at komme ud med mine børn – jeg synes de skulle prøve en hel bunke ting af, ik'... Og det er klart, det – så bliver det sådan lidt. Besværligt. At man nogle gange synes man lever i den bil der, ik'. (Interview 1, l. 33-75)

Albertes oplevelse af en konflikt mellem hendes og børnenes tidligere tilværelse som "bymennesker" og vilkårene knyttet til at bo på landet kan tolkes som et eksempel på, hvordan en konkret hverdagspraksis er tæt forbundet med de lokale vilkår og sociale relationer, som denne etableres indenfor. Albertes og børnenes hverdag i Byen var baseret på nærheden af mange kultur- og fritidstilbud, ligesom de lokalt havde opbygget mange sociale relationer. Samtidig viser citatet, at Albertes frustrationer og oplevelse af tidspres også kan være knyttet til et højt ambitionsniveau for mængden af aktiviteter og fritidstilbud, som hun ønsker, at hun og børnene skal deltage i.

Albertes eftermiddage og aftener er fyldt med familiemæssige forpligtelser i form af kørsel for børnene, indkøb, madlavning og efterfølgende oprydning, lektielæsning og sørge for at børnene kommer i seng. Af samme grund udgør lange telefonsamtaler om aftenen en 'stressfaktor', og Alberte foretrækker derfor at sende/modtage sms'er til/fra veninderne. Den ulige arbejdsdeling mellem Alberte og Hans irriterer Alberte,

som ville ønske, at Hans frivilligt tog del i det huslige arbejde, frem for at hun hele tiden skal spørge 'gider du?' og 'vil du ikke?'.

Albertes tempoforladte arbejdsdag står i skarp kontrast til de hektiske og koordineringskrævende eftermiddage og aftener. Derved adskiller Alberte sig fra de tidligere forældre, hvor arbejdslivet var tempofyldt og beslaglagde en stor del af hverdagens tid – også om aftenerne og i weekenderne. Til sammenligning spiller arbejdslivet en betydelig mindre rolle for Albertes oplevelse af tidspres i hverdagen. Indirekte udgør arbejdet dog en stressfaktor, idet de faste mødetider – og den halve times køretur til og fra arbejdspladsen – begrænser Albertes muligheder for at være sammen med børnene, især om morgenen.

I lighed med familien Thomsen synes der at være en række årsager til Albertes oplevelse af et dagligt tidspres. Den uafklarede situation omkring familie og arbejde forårsager en grundlæggende – næsten eksistentiel – usikkerhed hos Alberte. Hertil kommer konflikten mellem at bo på landet og det udadvendte liv, den megen koordinering (og tidsforbrug) knyttet til børnenes og hendes egne fritidsaktiviteter samt husholdningsarbejdets ulige fordeling.

Det forekommer, som om Alberte finder det vanskeligt at leve op til rollen som en omsorgsfuld moder. Dette antydes eksempelvis af hendes store anstrengelser for at tilrettelægge morgenen, så Susannes behov tilgodeses bedst muligt. På datterens nye skole møder eleverne kl. 8.45, og hun skal derfor først hjemmefra efter at Alberte og Hans er kørt på arbejde. Da Kasper følges med Alberte, som kører omkring Byen på vej til arbejde for at sætte ham af ved skolen, skal Susanne være alene i lejligheden i tiden fra Alberte er kørt, og til hun selv skal gå. Det har hun ikke været vant til fra tidligere, hvor moderen aldrig forlod hjemmet før børnene, og Alberte kan mærke, at Susanne ikke bryder sig om at være alene hjemme og gå alene til busstoppestedet. Der er 1 km til busstoppestedet, og vejen er uden gadelys og bliver ikke ryddet for sne om vinteren.

Alberte kan sagtens forstå Susanne. Hun tror, at Susanne på en eller anden måde føler sig 'forladt', hvilket måske hænger sammen med, at det har været en svær tid for hende med skoleskifte og nye venner.

For at Susanne ikke skal føle sig alene, har Alberte forsøgt flere løsninger. Helt til at begynde med, da Susanne netop havde skiftet skole, ringede Alberte 2-3 gange til hende i løbet af morgenen for at minde hende om at pakke tasken og gå ned til bussen. Alberte fortæller, at hun på den måde 'fjernstyrede' Susanne, mens hun selv sad i bilen på vej til arbejde.

I en periode kørte Susanne med Alberte. Men da Kasper skulle møde allerede klokken otte, måtte Alberte aflevere Susanne på skolen før otte, hvorefter Susanne måtte opholde sig i 'morgenfritteren' indtil hendes timer begyndte. Det var heller ikke nogen ideel løsning: Som en 'halvstor pige' har Susanne ikke lyst til at være sammen med de yngre børn i skolefritidsordningen, hvilket Alberte sagtens kan følge hende i.

I en periode hjalp underboerne – et forældrepar, som også har hjemmeboende børn – med at køre Albertes børn. Eksempelvis kørte Alberte nogle gange moderen på arbejde i Byen, mens faderen tog Susanne med, når han skulle køre deres egne børn i skole. Det var på mange måder en stor hjælp, men indebar også, at de skulle bruge en del tid på at planlægge og koordinere.

Eksemplet med Susanne viser, hvordan Alberte på forskellig vis forsøger at organisere morgensituationen under hensyntagen til dels Susannes ønske om ikke at være alene hjemme, dels strukturelle tidsbindinger i form af mødetiden på Susannes hhv. Kaspers skole samt hendes egen mødetid på arbejdet. Kunststykket bestod da i at "orkestrere" personernes (Albertes egen, Susannes, Kaspers og underboernes) placeringer i tid og rum, således at Susanne undgik at være alene hjemme og at børnene og hende selv mødte "til tiden". Der var med andre ord tale om et avanceret tidspuslespil.

Set udefra kan Albertes udstrakte hensyntagen til sin 12-årige datter forekomme usædvanlig. Men set fra Albertes perspektiv kan anstrengelserne tolkes som udtryk for Albertes skyld- og medfølelse i forhold til Susannes vanskelige situation efter skoleskiftet.

I tidligere ansættelser har vanskelighederne ved at forene familielivet med et aktivt og engageret arbejdsliv fyldt mere i Albertes tilværelse. Mens hun endnu boede sammen med børnenes fader i Byen, arbejdede hun bl.a. som socialrådgiver ved Byens kommune og i en døgninstitution for anbragte børn. Begge jobs var både spændende og krævende. Samtidig var hendes mand hyppigt udstationeret med sit arbejde flere dage i træk, og Alberte stod derfor ofte alene med ansvaret for at hente og bringe børnene, lave aftensmad mv.

Som socialrådgiver arbejdede Alberte med tunge børne- og anbringelsessager, hvilket betød, at hun jævnligt måtte arbejde over for at afslutte en sag inden en bestemt tidsfrist. Det var uforeneligt med, at hun også skulle hente børn og sørge for aftensmad, og hun fik til sidst overtalte sin leder til at anskaffe hende en bærbar computer. Derved kunne hun få 'hverdagen til at hænge sammen' ved at hente børnene om eftermiddagen og færdiggøre sagerne om aftenen. Alberte tror, at hvis hun ikke havde fået den bærbare computer – og dermed større mulighed for selv at tilrettelægge arbejdet – havde hun været nødsaget til at opsiges stillingen af hensyn til børnene.²⁵

Alberte var ansat på døgninstitutionen i to omgange. Først i et 1-årigt vikariat, hvor hun havde vanskeligt ved at forene arbejde og familie pga. de faste mødetider. Senere blev hun tilbudt en fast stilling, hvor hun betingede sig fleksible mødetider og en hjemmearbejdsplads. Ledelsen imødekom ønsket, og det ' fungerede simpelthen så godt', idet Alberte havde mindst en hjemmearbejdsdag om ugen, hvor hun kunne få en masse skrivearbejde fra hånden. På arbejdet forstyrredes hun hele tiden, men derhjemme var der ro til at skrive. I løbet af ugen samlede hun skrivearbejdet sammen, så hun kunne bruge tiden derhjemme effektivt på at skrive. På den måde undgik Alberte, at det 'hobede sig op'.

²⁵ Jeg vil senere (kapitel 8) diskutere forældres brug af IKT til at håndtere relationen mellem arbejde og familieliv.

Alberte ser flere fordele ved muligheden for at arbejde hjemme: Man arbejder mere effektivt, og det giver større fleksibilitet i hverdagen i forhold til fx at hente børn fra skole og daginstitution. I forhold til Albertes aktuelle situation, ville hun netop ønske, at hun eksempelvis havde mulighed for at tage tidligere hjem fra arbejde for at hente Susanne i skolen. På den måde ville Susanne slippe for at skulle tage bussen, og Alberte kunne tilgodese datterens behov for, at der er nogen i huset om eftermiddagen.

Alberte kan dog også se en 'bagside' ved hjemmearbejde: Som socialrådgiver bliver man pålagt flere og flere opgaver, og i den sammenhæng bliver hjemmearbejde et forsøg på at håndtere den øgede arbejdsmængde og undgå at 'gå død af stress'. Risikoen er derfor, at man i sidste ende arbejder mere og tager flere opgaver.²⁶

Alberte savner at se mere til sin ældste datter Johanne, som er flyttet tilbage til faderen. Johanne går til håndbold tre dage om ugen og er ofte sammen med veninder. Hun har derfor ikke megen tid til at være hos Alberte og hendes mindre søskende.

Alberte sender dagligt sms-beskeder til Johanne i form af små hilsener og spørgsmål. Fx 'hvordan går det?', 'hvordan gik håndboldkampen?' og 'har du fået afleveret den opgave, du har siddet og bøvllet med?'. I beskederne beskriver Alberte også, hvad hun selv eller de andre i familien laver og oplever. Ifølge Alberte gør sms'erne det på mange måder ud for den 'daglige orientering' om hinandens oplevelser og planer, som man ville have ansigt-til-ansigt, hvis man boede sammen.

Albertes kommunikation med børnenes fader sker i hovedsagen via sms; det ikke er altid, at hun gider tale med ham. Især planlægningen af familiens ferier volder både Hans og Alberte en del kvaler i form af uenigheder med deres respektive "eks'er" om, hvornår børnene skal være hos hvem. Aftalerne til begge sider skal koordineres og afstemmes, hvis Hans og Alberte skal kunne tage på en fælles ferie sammen med alle deres børn. Det udgør i sig selv en omfattende koordineringsopgave.

²⁶ Denne mulige "sideeffekt" af forældres brug af IKT til at forene familielivet med et ambitiøst og krævende arbejdsliv diskuteres mere detaljeret i kapitel 6.

Familien Bondesen

Til forskel fra især Alberte Bang og Carsten Thomsen, laver Diana Bondesen yderst sjældent private ting i arbejdstiden. Det meste af arbejdsdagen tilbringer Diana sammen med børnene på syværkstedet, og hun benytter kun sjældent computer. Fra kollegaer og leder møder hun endvidere en restriktiv holdning til private telefonsamtaler i arbejdstiden.

Diana fik stillingen på fritidshjemmet efter at have været arbejdsløs i 3-4 måneder. Gennem de måneder vænnede Philipa og Simon sig til hendes daglige tilstedeværelse i hjemmet, og til at de altid kunne komme i kontakt med hende. I starten ringede de derfor ofte til Diana på arbejdspladsens telefon, hvilket indebar, at kollegaerne måtte hente hende fra syværkstedet. Det blev til sidst for meget for dem, og den daglige leder gav Diana besked på, at Philipa og Simon kun måtte ringe, hvis det var vigtigt. Det syntes Diana var lidt 'tosset', og efterfølgende begyndte hun at medbringe sin egen mobiltelefon. Samtidig forklarede hun Philipa og Simon, at de kun måtte ringe til hende (på mobiltelefonen) hvis det var vigtigt. Diana holder mobiltelefonen "skjult" for kollegaerne ved at slå ringetonen fra og altid have den på sig.

I modsætning til Diana, bruger Nikolaj ofte arbejdstiden på private telefonopkald og e-mails. Især i forbindelse med hvervet som formand for andelsboligforeningen, som indebærer megen kommunikation med de øvrige bestyrelsesmedlemmer, andelsboligforeningens administration og eksterne kontakter. Nikolaj skønner at han bruger i omegnen af en fuld arbejdsdag om ugen på formandshvervet, hvoraf en del klares i arbejdstiden. Derudover benytter han også arbejdspladsens computer til at modtage og sende private e-mails til venner og familie (via arbejdsmailen) eller søge oplysninger på internettet (fx i forbindelse med planlægningen af familiens ferier). Ifølge Nikolaj er det et 'fleksibelt' arbejde, hvor det er 'okay' at ringe og e-maile privat.

Dianas og Nikolajs fortællinger illustrerer, hvorledes omfanget af private aktiviteter i arbejdstiden i høj grad bestemmes af arbejdspladsens holdning hertil. I Dianas tilfælde synes arbejdspladsens indstilling at være usædvanlig restriktiv (sammenlignet med de tidligere informanter). Men også arbejdets form og indhold synes at

spille en rolle: Nikolajs arbejde som socialrådgiver er i vid udstrækning computer-baseret og involverer megen kommunikation pr. e-mail og telefon med kollegaer og kontakter inden for social- og sundhedssystemet. Dermed har han til forskel fra Diana – men i lighed med de tidligere informanter – nemt ved til at ”flette” private telefonsamtaler, e-mails og internet-søgninger ind som en naturlig del af det øvrige arbejdsflow.

Hvor arbejdslivet hos forældrene Hansen, Thomsen og Højer (og i Alberte Bangs tidligere ansættelser) havde tendens til brede sig ind i forældrenes øvrige hverdagsliv, ses dette ikke hos Diana og Nikolaj. For Nikolaj gælder snarere det omvendte.

Den skarpe opdeling mellem arbejde og familie/fritid, som Diana praktiserer, minder på mange måder om den traditionelle lønarbejderkultur. Diana oplever tiden på arbejdet som stressende, hendes handlemuligheder som indskrænkede og hun vender sig, med henvisning til den lave løn, kraftigt imod tanken om at bringe arbejde med hjem.

Det varierer meget, hvor ofte Philipa og Simon ringer til Diana i arbejdstiden. Simon ringer typisk en gang om dagen og sender et par sms'er, mens Philipa kun ringer et par gange om ugen. De ringer for det meste om 'fornuftige ting'. Diana sætter pris på, at børnene altid kan få fat på hende. Om vinteren sender Simon og Philipa fx gerne en sms til Diana, når de tager hjem fra skole eller fritidsaktiviteter, for at fortælle, at de er på vej hjem. Diana tror, at de føler det mere trygt at gå i byen efter mørkets frembrud, når de forinden har sendt en sms.

Nikolaj og Diana ringer ikke sammen i løbet af dagen for at 'hyggesnakke'. Det hænder dog, at Diana ringer til Nikolaj i en af pauserne, hvis hun har haft en dårlig oplevelse med sin leder og har brug for at 'afreagere' og 'få luft' for sin vrede eller frustration.

Diana og Nikolaj omtaler deres egen hverdag som 'rutinepræget' og uden de store 'uregelmæssigheder'. De fleste ting aftales aftenen i forvejen eller ved morgenmaden. Derfor ringer de stort set kun til hinanden, hvis der er noget, som ikke er aftalt 'godt nok' – eksempelvis i forbindelse med indkøb. Som oftest er det Diana,

som handler ind, men når Nikolaj står for indkøbene, kan Diana finde på at ringe til ham i løbet af dagen, hvis hun har fået en god ide til, hvad de skal have at spise til aften.

Især to forhold synes at bidrage til Dianas og Nikolajs oplevelse af hverdagen som stærkt rutinepræget: *For det første* er der en høj grad af uforanderlighed i den tidsmæssige rækkefølge og placering af hverdagens opgaver og forpligtelser. En uforanderlighed, som de sikkert deler med mange andre familier, og som bidrager til at give hverdagen karakter af 'samlebånd'. Dette kommer bl.a. til udtryk i Dianas beskrivelse af årsagen til, at familiens aftener opleves som travle (jf. citat i kapitel 4). Denne uforanderlighed genfindes dog også i parrets beskrivelse af morgenerne: Dag ud og dag ind står Nikolaj og Diana op ved 7-tiden, smører madpakker til børnene, vækker Philipa og Simon, sørger for at de får morgenmad osv.

Dianas skiftende mødetider bevirker dog en vis variation i hendes morgener. Fx er onsdag, hvor Diana først skal møde ved 12-tiden, hendes 'luksusdag'. Så afleverer hun Kristian i børnehaven til normal tid, hvorefter hun har god tid til at handle eller drikke morgenkaffe på en cafe, som ejes af en af veninderne. Eller hun tilbringer formiddagen med at 'tulle rundt' i lejligheden sammen med Kristian. Omvendt kan torsdag morgen, hvor Diana møder tidligt, være lidt 'samlebåndsagtigt'.

Hverdagens rutinepræg viser sig *for det andet* i tendensen til en specialisering af de hjemlige opgaver, hvor Diana og Nikolaj hver især udfører bestemte opgaver og indtager bestemte roller. En beskrivelse af forældrenes eftermiddage og aftener kan illustrere dette: Når Nikolaj får fri fra arbejde, kører han direkte til børnehaven og henter Kristian (undtagen om torsdagen, hvor Nikolaj får sent fri, og det derfor er Diana, som henter sønnen), hvorefter de tager hjem til lejligheden. Her opholder han sig sammen med sønnen i en times tid, indtil Diana kommer hjem fra arbejde og eventuelle indkøb ved 17-tiden. Derefter går Diana i gang med at lave aftensmad, mens Nikolaj henter Simon og Philipa de dage, hvor de er til fritidsaktiviteter om eftermiddagen. Nikolaj er den eneste af forældrene, som har kørekort, og det er derfor også ham, som henter børnene om aftenen, når de har været på besøg hos deres venner.

Efter aftensmaden er det for det meste Diana, som starter på oprydning og opvask. Diana kan først rigtig 'koble fra', når dagens sysler er afsluttet, og det hele er 'ryddet af vejen'. Diana oplever, at Nikolaj derimod kan ignorere rodet, hvilket hun mener er forklaringen på, at det almindeligvis er hende, som starter på oprydningen. Diana ønsker sig nogle gange, at hun i stedet kunne 'sidde om kap' med Nikolaj.

Den faste (køns-)rollefordeling mellem forældrene bidrager til at gøre Dianas og Nikolajs hverdag rutinepræget og skabe en vis irritation hos Diana, som i det daglige står for hovedparten af de hjemlige opgaver. I tiden op til interviewet var Nikolaj dog – ifølge Diana – blevet bedre til at hjælpe med madlavningen, som Diana oplever som en 'sur pligt'.

Diana og Nikolajs rutineprægede hverdag – herunder den faste arbejdsdeling mellem forældrene – indebærer, at de til forskel fra forældrene Hansen og Thomsen (men i lighed med Alberte Bang og hendes kæreste) kun i begrænset omfang benytter IKT til løbende koordinering og forhandling af opgavernes indbyrdes fordeling. En sammenligning af familierne indikerer med andre ord, at omfanget af den telemedierede kommunikation knyttet til hverdagslivets organisering bl.a. er bestemt, af a) hvorledes de daglige opgaver fordeles mellem forældrene (fast rollefordeling hhv. varierende fordeling med løbende forhandling), b) i hvilket omfang hverdagen er "rutinepræget" og c) familiens overordnede praksis mht. planlægning (fx om aftaler indgås aftenen forinden eller aftales løbende og i "sidste øjeblik").²⁷

Helt uden uregelmæssigheder er Dianas og Nikolajs hverdag naturligvis ikke. Eksempelvis sker det, at Diana bliver forsinket på vej hjem fra arbejde og derfor ringer til Nikolaj, for at bede ham om at starte på aftensmaden:

Diana: Altså jeg kan jo godt finde på at ringe til Nikolaj [over mobiltelefonen], hvis jeg kan se, at jeg først er hjemme kvart over fem. Og vi skal have kylling – og

²⁷ I kapitel 7 analyseres mere detaljeret, hvorledes brugen af IKT i forbindelse med planlægning og koordinering af hverdagen er bestemt af karakteren af rollefordelingen mellem forældrene og familiens overordnede tilgang til planlægning

sige til ham, om han ikke lige er sød at klippe kyllingen i stykker, så skal jeg nok klare resten [griner]. Nå, men det kan være en lille bitte ting (...) Det er en stor hjælp, at det er ordnet, fordi så tager det andet [resten af madlavningen] egentlig ikke så lang tid. (Interview 2, l. 1594-1600)

Nikolaj forklarer, at dagligdagens rutiner, manglende variation og 'tryghed' bevirker, at tiden 'går hurtigt'. Omvendt føles tiden som længere, når familien tager på ferie og dermed 'giver slip på de vante ting'. Ferierne beskrives som en 'flugt' fra hverdagens rutiner og forpligtelser:

Toke: (...) jeg skal lige forstå det der med at komme væk hjemmefra. Altså, hvad er det man tager væk fra (...)?

Nikolaj: Det er alle rutinerne. Det er al trygheden og aviserne og alt det der..

Diana: Fjernsynet og –

Nikolaj: Fjernsynet og alt det der –

Diana: Lave aftensmad kl. seks. Og..

Nikolaj: Alt det der gør, at tre uger går forbandet hurtigt, når du er hjemme og arbejder. Men når du tager ud og du giver slip på alle de der vante ting omkring dig, så er tre uger lige pludselig meget længere tid. Eller føles meget længere. (Interview 2, l. 271-279)

I ferierne 'lader' familien op og er 'sammen om oplevelserne'. For Diana handler det især om, at man alle sammen er 'på' og 'bruger alle sine sanser' i forhold til de situationer, man oplever. For Nikolaj udgør ferierne desuden 'fokuspunkter' i familielivet. Han oplever, at jo ældre han bliver, desto hurtigere synes tiden at gå. Derfor er det vigtigt have nogle oplevelser, som man kan 'holde fast' i og tænke tilbage på.

Diana oplever dagligdagen som travl og føler sig ofte 'drænet for kræfter' om aftenen. Hendes oplevelse af hverdagen som travl kan synes bemærkelsesværdig, når man tager i betragtning, at Diana arbejder på nedsat tid og at hverken hun eller Nikolaj bringer arbejde med sig hjem, bruger mere end en halv time på transport til og fra arbejde og kun sjældent arbejder over. Deres hverdag synes underlagt et betydeligt mindre tidspres end tilfældet var for forældrene med et arbejdscentreret hverdagsliv.

Medvirkende faktorer til Dianas oplevelse af hverdagen som travl kan være den ulige arbejdsdeling og hendes vanskeligheder ved at slappe af, førend alt er ryddet af

vejen. Sidstnævnte kan i øvrigt være tæt forbundet med Dianas rolle som hovedansvarlig for de hjemlige opgaver; uafsluttede opgaver fremstår mere presserende for hende end for Nikolaj, som nemmere kan praktisere et "tunnelsyn", hvor han fokuserer på egne konkrete aktiviteter. Endvidere kan hverdagens rutiner og den manglende variation – som familien flygter fra på deres ferier – *i sig selv* bidrage til oplevelsen af travlhed.

Ovennævnte illustrerer, hvorledes man skal være forsigtig med at tolke oplevelsen af stress og tidspres alene på baggrund af arbejdslivets omfang og karakter. Dels omfatter oplevelsen af travlhed en fortolkningsmæssig dimension, som indebærer, at man ikke kan slutte entydigt fra mængden af arbejdsopgaver til omfanget af stress. Dels spiller også *andre forhold* end arbejdslivet – herunder arbejdsdelingen mellem forældrene – en rolle for oplevelsen af travlhed og fysisk såvel som mental træthed.

5.2 Udgør hverdagens tidskabale et problem?

Omdrejningspunktet for dette afsnit er spørgsmålet: Udgør hverdagens tidskabale et problem? "Lykkes" informanterne, så at sige, med at få "enderne til at nå sammen" i forsøget på at tilgodese og mestre hverdagslivets opgaver, krav og forventninger inden for tidens og rummets begrænsninger.²⁸ I den sammenhæng benyttes forældrenes oplevelser af stress og tidspres som "indikator" for, hvorvidt de oplever at kunne mestre hverdagens tidskabale. De analyse-ledende spørgsmål er: I hvilket omfang oplever forældrene stress og tidspres i hverdagen? Hvor meget "præger" disse oplevelser forældrenes samlede oplevelse af hverdagens tid? Og hvilke forhold i forældrenes hverdags- og familieliv betinger stress?

Indledende betragtninger over stress, travlhed og flow

"det med stress, det ved jeg ikke rigtig – det – selvfølgelig er man alle sammen lidt stressede ind i mellem – men tidspres, det har vi sgu altid."

Arne Nørgård (Interview 2, l. 1118-1120)

²⁸ Det være sig informanternes *egne* krav og forventninger til dem selv såvel som de krav og forventninger, de møder fra *omgivelserne*.

Således svarede Arne Nørgård på spørgsmålet om, hvorvidt han nogensinde oplever stress på arbejdet. I sit svar introducerer han en skelnen mellem stress og tidspres, som – formuleret på forskellig vis – genfindes hos flere af informanterne. I et forsøg på at komme nærmere en forståelse af fænomenerne stress og tidspres i hverdagslivet – herunder hvordan disse relaterer til sig til hverdagslivets organisering og hverdagens kabale – vil jeg indledningsvis diskutere de forskellige oplevelseskvaliteter knyttet til et hverdagsliv med mange aktiviteter. Diskussionen tager udgangspunkt i interviewene med Arne Nørgård og Therese Poulsen, og formålet er at skærpe det analytiske blik for disse fænomeners kompleksitet. Derved lægger disse indledende betragtninger op til diskussionen af de fem familier præsenteret i afsnit 5.1.

Jeg vil i det følgende anvende udtrykket *travlhed* frem for begrebet tidspres, som i daglig tale er nærmest synonymt med stress. Etymologisk har ordet "travl" rødder i det franske ord for arbejde (travail), men anvendes på nudansk som et tillægsord med betydningen "som har meget at lave" eller "hvor der er megen aktivitet". Dermed indfanger udtrykket "travlhed" bedre de situationer, som af Arne omtaler som tidspressede.

Hvor stress i daglig sprogbrug har stærkt negative konnotationer, synes travlhed ikke på samme måde at være tyngt af sådanne. Travlhed er derfor en velegnet betegnelse for situationer, som er præget af megen aktivitet, men ikke nødvendigvis opleves stressende. Under de "rette betingelser" kan travlhed dog udvikle sig til stress, og det kan – som det vil fremgå – udgøre en hårfin balanceakt at holde stressen på afstand.

Stress og travlhed For Arne er stress i arbejdslivet først og fremmest knyttet til situationer, hvor man ikke magter at nå de opgaver, der skal laves. Heroverfor står perioder præget af travlhed (det Arne selv kalder "tidspres"), hvor man også har mange opgaver, der skal løses på kort tid, men samtidig oplever, at man har overblik over opgaverne og kan planlægge arbejdet, så det nås inden deadline. Ifølge Arne

opstår stress, når en stor mængde af opgaver kombineres med en fornemmelse af ikke at kunne nå disse.

Et eksempel fra Arnes eget arbejdsliv på oplevelsen af travlhed (men ikke stress) er de kurser, som Arne og hans kollegaer afholder for virksomhedens udenlandske kunder og supportfolk. Op til og under kurserne starter Arnes arbejdsdag tidligt om morgenen og strækker sig typisk til om aftenen, ligesom weekenderne – om nødvendigt – også tages i brug. Men travlheden og de lange dage til trods, oplever Arne ikke disse perioder som udpræget stressede. Dette forklarer han selv med, at han og hans kollegaer er erfarne medarbejdere – 'gamle rotter i faget' – som véd, hvor meget tid en opgave tager, og derfor kan planlægge tiden derefter. Dertil kommer, at Arne finder arbejdsbyrden rimelig, når han tager i betragtning, at kursisterne kommer langvejs fra og er 'topmotiverede' for at lære nyt:

Arne: Tænk sig. Der kommer sådan en masse folk ude fra for at se de gode ting, vi har lavet – og så skal vi sateme også kunne hjælpe dem, ja. Når de gør sig sådan en stor umage for at komme herover, så skal de også have noget med hjem da. (Interview 2, l. 1102-1105)

En høj arbejdsintensitet kan altså opleves ganske forskelligt afhængigt af den konkrete situation og kontekst. I Arnes tilfælde er han og kollegaerne i stand til at planlægge deres tid realistisk (selvom det indebærer en del overarbejde), og Arne oplever derfor at have *kontrol* over arbejdet og sin egen tid. Med et udtryk lånt fra Jörgen Larsson kan man tale om, at *tidssuverænit*et – dvs. evnen til eller muligheden for at undgå, at ens individuelle tid styres af eksterne forhold og bindinger – er afgørende for at modvirke stress (Larsson 2006).

Derudover finder Arne arbejdet meningsfuldt og relevant, hvilket peger på betydningen af at kunne identificere sig med sine opgaver og at kunne se et formål med sit arbejde.

Endelig – som et tredje forhold – har det sandsynligvis også betydning, at det i det store og hele er Arnes kone Anna, som holder styr på familien og står for hovedparten af de hjemlige opgaver. Derved har han – i modsætning til flere af de andre informanter – bedre mulighed for at hellige sig arbejdet over en længere periode uden at blive forstyrret af andre opgaver og forpligtelser. Kønsroller og fordelingen af

de hjemlige opgaver og ansvar kan i øvrigt betragtes som en dimension af den individuelle tidssuverænitet; dvs. i hvilket omfang man kan (tillade sig at) tilrettelægge sin personlige tid uafhængigt af hensynet til familien.

Høj af travlhed (flow) I nogle tilfælde kan det i sig selv udgøre en positiv oplevelse at have travlt og arbejde op imod en deadline. Et eksempel på dette er Therese Poulsen, som fortæller, at hun ofte bliver 'grebet' af sit arbejde. Hun skelner i den forbindelse mellem at blive opslugt af indholdet af arbejdet hhv. selve arbejdsprocessen. Opslugt af indholdet bliver hun, når hun skriver om personer eller emner, som interesserer hende, og som hun lever sig ind i, mens hun typisk opsluges af arbejdsprocessen, når hun skal have en artikel færdig inden deadline. Therese forklarer, at 'tidspresset kan godt være en inspiration i sig selv', og at det 'får adrenalinet op'. Som et eksempel på dette beskriver hun en aftenvagt, hvor hun i tæt samarbejde med redaktionssekretærerne arbejdede på højtryk for at få en forsideartikel færdig med de seneste nyheder og kommentarer:

Therese: (...) vi sad og redigerede den på den færdige forside, ik'. (...) to redaktionssekretærer og mig og så – 'hvordan kan vi få det der formuleret om, så vi sparer to linjer her?' og du ved – altså sådan, ik'. Og lige pludselig hum (...). Målene går op og pling afsted [til tryk], ik'. (...) og så har man sådan den der blanding af, at man – huhej hvor det går, og fik vi nu lavet nogle forfærdelige fejl undervejs, fordi det gik så hurtigt, ik'. (Interview 1, l. 718-724)

Mens arbejdet står på, er Thereses fokus udelukkende på den konkrete opgave, og bagefter føler hun sig 'høj', kører 'på de høje nagler' og er 'slet ikke til at få ned igen'. At være oppe imod en tidsfrist kan således også resultere i en positiv oplevelse.

Thereses beskrivelse af, hvordan hun kan blive grebet af sit arbejde op til en deadline, svarer til de oplevelseskvaliteter, som ifølge Charlotte Bloch kendetegner såkaldte "flow-oplevelser". Sådanne oplevelser er karakteriseret ved selv-forglemmelse og en "væren i nu'et", hvor man er total opslugt af det, man foretager sig. (Bloch 2001)

Man kan finde lignende eksempler på beskrivelser af flow-oplevelser hos de øvrige informanter. Eksempelvis er Patrick Hansen meget koncentreret om sit arbejde, mens han er på kontoret, og vender først tilbage til 'privat-sfæren', når han sætter sig ud i bilen for at køre hjem. Og både han og Helen sætter pris på at lave praktiske ting derhjemme – såsom madlavning og ordne køkkenhave – hvor de ikke skal tænke så meget og det kropslige-sanselige er i centrum.

I arbejdslivet kan (for) høje krav og forventninger til medarbejderens præstation imidlertid hindre oplevelsen af flow i at vokse frem og i stedet fremme stress. Og det uanset om disse forventninger og krav er formuleret eksplicit eller implicit, kommer fra ledelse og kollegaer eller skyldes medarbejderens urealistiske forventninger til egen formåen. Interviewmaterialets tydeligste eksempel på dette er Bente Thomsen, der, som "modsvær" til et voksende antal ledelsesopgaver, øgede sin arbejdsindsats betragteligt. Dette løste imidlertid ikke arbejdspresset, og slutresultatet blev en længerevarende sygdomsmelding. I Bentes tilfælde synes spørgsmålet om tidssuverænitæt at have særlig stor betydning i kraft af det kontroltab, som fulgte i kølvandet på den stigende mængde af opgaver, hun blev pålagt. Men også Bentes manglende evne til at vurdere egen formåen og kapacitet kan have spillet en rolle. Efter eget udsagn var hun allerede forud for ansættelsen som budgetkoordinator 'kørt godt ned på pumperne', og ved at søge et job med ledelsesansvar i en større kommune, kan hun have overvurderet sine egne evner til at varetage et job med stort arbejdspress.

Hårfín grænse mellem stress og flow "Afstanden" mellem at travlhed opleves som flow hhv. stress synes ikke stor, og især udefrakommende forstyrrelser uden direkte relation til det, man er optaget af, kan forvandle en tilstand fra flow til stress. Igen kan Therese Poulsens beskrivelse af det intense arbejde op til avisens deadline benyttes som illustration. Therese fortæller, hvordan uvedkommende forstyrrelser kan forvandle disse situationer til at være stressende, fordi hun da må tænke over flere ting på samme tid. Som eksempler på forstyrrelser nævner hun tekniske problemer (fx hvis artiklen forsvinder fra systemet), dårligt samarbejde med redaktionssekretariatet eller telefonopkald fra børnene. Om sidstnævnte siger Therese:

Therese: (...) ringer et af børnene og er ked af det over noget, eller [der er] problemer eller [jeg?] har glemt at få gjort [noget]. Så er det lige før, at låget koger af [ler lidt]. (...) Og det er jo sådan set ikke arbejdet som sådan – det er den der dobbeltsituation, man bringer sig i (...). Så sidder jeg alligevel også og tænker 'jamen hvordan kan vi så få løst det der' og 'hvis jeg nu kan blive lidt tidligere færdig, så kan jeg også lige nå og' – eller sådan noget, ik'. (Interview 1, l. 646-653)

Børnenes opkald bringer Therese i en 'dobbeltsituation', hvor tankerne om familien og familielivet forstyrrer hendes koncentration om arbejdet og dermed skaber stress. Bloch beskriver stress som en tilstand, hvor menneskets subjektive, eksistentielle tidsoplevelse og virke i "nu'et" anfægtes. Stress kendetegnes, ifølge denne udlægning, af enten en tvangsmæssig "væren foran sig selv", hvor en stor del af ens opmærksomhed og bevidsthed rettes mod en "truende fremtid" med mange krav og opgaver eller omgivelsernes forventninger til én, eller en "fastlåsthed", hvor fortiden opleves som blokerende med handlingslammelse og tab af overblik til følge. (Bloch 2001: 46 ff.)

Therese selv benytter udtrykket 'at låget koger over' som metafor for hendes følelsesmæssige tilstand i situationen beskrevet ovenfor. Bloch anvender netop samme metafor som betegnelse for en af de stress-former, hun beskriver i bogen *Flow og stress*. "Kogen over-oplevelser" fremkaldes, når man fra omgivelserne møder en række krav og forventninger, som man forsøger at imødekomme på samme tid. Opmærksomheden fokuseres på disse krav, og man har vanskeligt ved at "leve sig ind i" det, man laver, fordi ens opmærksomhed konstant skifter retning. Bloch sammenfatter "kogen over-oplevelsernes" fænomenologiske indhold således:

Personen er rettet mod nogle aktivitetskrav, som opleves som overvældende og umulige at opfylde. Personen forsøger at strukturere sin aktivitet i forhold til disse krav ved at rette sit fokus mod et af disse krav. Denne rettethed slås imidlertid i stykker af bevidstheden om et andet aktivitetskrav. Personen er således hele tiden foran sig selv. Bevidsthedsmæssigt og handle-mæssigt springer personen tvangsmæssigt fra det ene antici-perede krav til det næste, uden at nogle af disse bliver transformeret til fortid gennem at blive løst i nuet. Herigennem kortslutter personens oplevelse af egen subjektivitet, og personen overvældes af en

oplevelse af kaos iblandet opmærksomhedskrævende kropstegn [fx sved og dirren /thc], samt følelser af aggression mod omverdenen og angst. (Ibid.: 50)

Ved "kogen over-oplevelser" har man således en lav tolerancetærskel, og man møder omverdenen med afvisning i forsøget på at forsvare sig mod dens krav og forventninger. Dette gælder også Therese, som på mit spørgsmål om, hvordan hun håndterer børnenes opkald, svarer:

Therese: (...) jeg ved ikke, om jeg håndterer det særlig godt – men jeg er nød til og sige [til børnene] 'lad nu være med' – og 'gå nu ud og tage dig en kop te, og når jeg så er færdig her om en time, så ringer jeg igen' (...) og nogle gange så siger jeg bare 'det kan der **overhovedet** ikke være tale om nu – jeg har travlt' (...). Og så kan de godt høre, at nu skal de bare holde kæft. [Ier lidt] Såh. Ja, der ville det selvfølgelig være fint, hvis man kunne hive [telefon-] stikket ud [Ier lidt]. (Interview 1, l. 656-663)

For Therese er stressede episoder i arbejdslivet i det hele taget knyttet til situationer, hvor både arbejde og familie "konkurrerer" om hendes opmærksomhed. Noget hun især oplever sidst på eftermiddagen. I og med at Therese bærer hovedansvaret for de daglige opgaver i hjemmet, melder tankerne om indkøb og madlavning sig gerne i takt med at arbejdsdagens ophør nærmer sig. Særlig stressende er det, hvis hun er nødsaget til at blive ekstra tid på arbejdet pga. en artikel, som skal være færdig til næste dag, og børnene eller hendes mand så ringer for at høre, hvor hun bliver af.

Tilsvarende eksempler kan findes hos de andre informanter. Eksempelvis Gert Højer, som – jf. præsentationen i afsnit 5.1 – kan føle sig tidspresset, når han efter et møde i byen skal nå at besvare en række nye e-mails, inden han kan køre hjem til familien.

Konsrollernes betydning Thereses eksempel illustrerer endnu en gang betydningen af tidssuverænitet. I og med at familielivet og familiens tid "presser" sig ind på hendes arbejdsliv, mister hun herredømmet over sin egen tid og føler sig presset fra flere sider. Herved fremstår hun som et modbillede til Arne Nørgård, der i travle perioder har nemmere ved at isolere sig fra familielivet og koncentrere sig fuldt om arbejdet.

Oplevelsen af at være fanget i en dobbeltrolle mellem familie og arbejde er særligt udtalt hos kvinder, som ofte har hovedansvaret for familiens husholdnings- og omsorgsarbejde. Kønsroller er derfor en vigtig dimension af analysen af, hvordan relationen mellem arbejde og familieliv opleves og håndteres. Herhjemme har bl.a. Helle Holt studeret dette, og hun finder, at kvinder langt oftere end mænd har vanskeligt ved at adskille arbejds- og familieliv (Holt 1994). Om kvinderne skriver hun: "Når de er på arbejde, tænker de på børnene og på hvordan de skal nå at få købt ind. Når de er hjemme, tænker de på oplevelser fra arbejdsdagen." (Ibid.: 20)

Sammenfatning Et højt aktivitetsniveau er ikke *nødvendigvis* ensbetydende med en negativ oplevelse i form af stress. Hvorvidt et travlt hverdagsliv – i arbejdslivet såvel som i det øvrige liv – resulterer i stress, er betinget af ydre såvel som indre omstændigheder knyttet til den enkelte og dennes situation.

Af *ydre omstændigheder* har jeg fremhævet graden af kontrol og suverænitet over egen tid, og hvorvidt man kan identificere sig med – dvs. finde mening i – de opgaver og aktiviteter, man er involveret i. Sidstnævnte er i øvrigt en mellemting mellem en indre og en ydre omstændighed. Mht. graden af kontrol og tidssuverænitet synes især relationen mellem arbejde og familie at have stor betydning, herunder den hjemlige rollefordeling mellem forældrene.

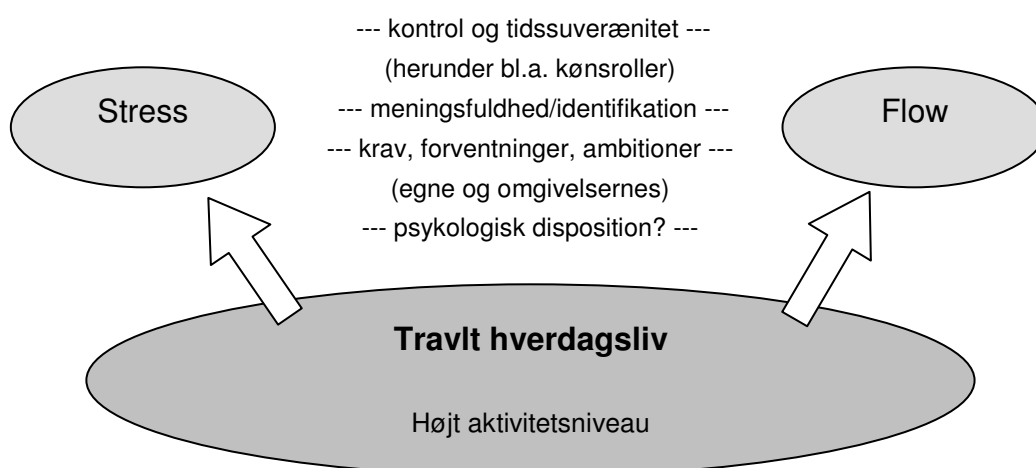
Af *indre omstændigheder* har jeg, med Bente Thomsen som eksempel, antydnet, at omfanget af forventninger og ambitioner på egne vegne kan have betydning. Især hvis disse ikke stemmer overens med ens faktiske formåen, eller hvis eksternt givne betingelser forhindrer én i at realisere disse, kan resultatet blive en stressfyldt hverdag. Hertil kommer, at mennesker kan have forskellige individuelle psykologiske dispositioner for at håndtere et hverdagsliv med store krav og høje forventninger. Et emne, som dog ligger uden for afhandlingens fokus.

En grundlæggende antagelse bag diskussionen i dette kapitel er, at et højt aktivitetsniveau følges af en øget risiko for stress og tidspres. Denne antagelse hviler på en formodning om, at et travlt hverdagsliv karakteriseret ved mange aktiviteter, høje forventninger og store krav *alt andet lige* komplicerer øvelsen med at løse hverdagens tidskabale og bringe enderne sammen. For nu at blive i kabale-metaforen,

lyder grundantagelsen altså, at et travlt hverdagsliv indebærer, at flere kort skal fordeles og orkestreres inden for døgnets fireogtyve timer. Og at dette resulterer i flere episoder karakteriseret ved tidskonflikter, øget tempo og hastværk, som kan foranledige oplevelser af tidspres og stress.

Kabale-metforens umiddelbare svaghed er, at den ikke medregner den komplekse og kontekstuel betingede relation mellem et travlt hverdagsliv og oplevelsen af stress. For at få det fulde billede, må man derfor have for øje, at en travl hverdag ikke nødvendigvis opleves som stressende, men i nogle tilfælde også kan foranledige flow-oplevelser. Stress og flow er således begge mulige udfald af et travlt hverdagsliv – omend grundantagelsen er, at stress-episoder vil forekomme hyppigere og med større intensitet i takt med et stigende aktivitetsniveau.

Som det vil fremgå af det følgende, fremstår det travle hverdagsliv som en *labil tilstand*, hvor risikoen for at travlheden glider over i stress og tidspres er konstant nærværende. Et travlt hverdagsliv indebærer derfor forskellige ”foranstaltninger” mod uplanlagte ”forstyrrelser”. Disse kan omfatte styring af ens telefoniske tilgængelighed for familien, løbende koordinering (gennem brug af IKT) og en konstant bevidsthed om tiden som en knap ressource.

Figur 4: Til et travlt hverdagsliv kan være knyttet oplevelser af både stress og flow. Hvilke oplevelseskvaliteter, som er fremherskende, er ikke alene betinget af mængden af aktiviteter og opgaver, men også af de ydre og indre omstændigheder, som kendetegner den enkelte og konteksten for dennes aktiviteter. Her er alene medtaget de forhold, som er beskrevet i teksten.

Hverdagens kabale som problem?

Med udgangspunkt i de fem familiepræsentationer i afsnit 5.1, undersøger jeg i dette afsnit informanternes oplevelse af hverdagens tid med henblik på at komme nærmere en forståelse af, hvorvidt hverdagens tidskabale udgør et problem, og i hvilket omfang stress og tidspres indgår i informanternes hverdagserfaring. Jeg søger også at indkredse informanternes overordnede tidsorientering, dvs. hvordan de "tænker" om hverdagens tid, og hvordan de forsøger at "organisere" den. Denne del af analysen peger frem mod kapitlets afsluttende del, hvor fokus er på informanternes forsøg på at "effektivisere" hverdagens aktiviteter gennem forskellige "tidsstrategier".

De arbejdsorienterede forældre Den "økonomiserende" tilgang til tiden er fremtrædende hos flere af informanterne. Dette gælder især Patrick og Helen Hansen, Carsten og Bente Thomsen og Gert Højer; alle "travle" forældre med et intensivt arbejdsliv og "mange jern i ilden" i form af ombygning af boligen, pasning af husdyr, omsorg for børn, efteruddannelse mv. Tiden fremstår for disse forældre som en "ressource", der kan og skal udnyttes og forvaltes på en hensigtsmæssig måde.

For Gert udgør tiden – med hans eget ordvalg – en *knap faktor* i dagligdagen, og de arbejdsrelaterede telefonsamtaler i bilen på vej til arbejde er en god måde at *udnytte* tiden. Dermed demonstrerer han et årvågent blik for hverdagens "huller" og tidslommer, som potentielt kan nyttiggøres.

Også Bente og Carsten har et "proaktivt" forhold til hverdagens tid, hvor der, ifølge Carsten, 'hele tiden sker noget' og der ikke er grund til at 'kede sig'. Bente og Carsten oplever travlhed i hverdagen i form af de mange ting, der kan og skal gøres, og samtidig er de bevidste om, at tiden skal udnyttes og ikke spildes.

Tilsvarende kommer Patricks og Helens tidsorientering indirekte til udtryk dels gennem deres praksis med at udnytte køreturen til arbejde til at kommunikere med kollegaer, dels deres stærke modvilje mod at pålægge deres individuelle tid ydre bindinger gennem eksempelvis samkørsel. Sidstnævnte viser, at Patrick og Helen har udviklet en stærk sensitivitet over for det, som kan indskrænke deres individuelle tidsplanlægning (tidssuverænitet) og mobilitet. Deres hverdag er fyldt til "bristepunktet" med aktiviteter, aftaler og opgaver, og selv mindre bindinger af deres

individuelle tid kan potentielt få læsset til at "tippe". Dermed er denne sensitivitet et udtryk for forældrenes umiddelbare erfaring af hverdagslivets labile karakter, og den indgår som et strategisk værn mod ydre bindinger og eksterne forstyrrelser.

At selv ganske små forstyrrelser eller forsinkelser i en travl arbejdsdag kan fremkalde stress, fremgår af følgende uddrag fra interviewet med Patrick:

Patrick: (...) nogle gange, hvor jeg siger, 'nu skal jeg ud af døren' – hvor jeg er for sent på den, ik'. Så skal den [computeren] bruge fem minutter på at lukke [programmerne] ned. (...) **Det** irriterer mig [griner lidt]. **Der** har jeg ikke tålmodighed. (...) der er tiden lang. Når man skal starte [computeren] op og når man lukker [den] ned – det kan tage enormt lang tid. Især hvis man er presset omkring tid. (Interview 1, l. 1359-1367)

Af forældrene Hansen er det især Helen, som giver udtryk for at føle sig presset i hverdagen. Hendes oplevelse af hverdagen som 'stramt koordineret' indikerer, at dagens aktiviteter er tætpakkede og uden megen "luft" imellem de enkelte gøremål. Ydermere er det Helens erfaring at alt, hvad hun foretager sig, har et formål, hvilket antyder, at hun oplever sin egen tid som styret af ydre hensyn og forventninger. Især arbejdslivet fylder meget i hendes – såvel som Patricks – dagligdag og sætter, via deadlines og uopsættelige opgaver, rammerne for det meste af det, Helen bruger tiden på.²⁹

Et fælles træk for familierne Hansen, Thomsen og Højer er, at forældrene har et arbejdscentreret hverdagsliv, hvor arbejdet fylder meget i både bevidsthed og tid. Det fremgår i øvrigt af interviewene, at det store engagement i arbejdslivet langt fra alene er drevet af "nødvendighed" og "ydre tvang". Ofte er der også forbundet både lyst og store ambitioner med forældrenes indsats på arbejdet. Eksempelvis giver Bente udtryk for, at hendes store engagement i arbejdet ikke kun skyldtes omgivelsernes

²⁹ At Helen føler sig mere presset end Patrick kan i øvrigt hænge sammen med den skæve fordeling af de hjemlige opgaver, og at der på tidspunktet for interviewet var meget 'management by panic' i den virksomhed, som Helen arbejder for.

forventninger, men også havde sammenhæng med, at hun selv fandt jobbet spændende og udfordrende.

De positive sider af arbejdslivet til trods, efterlader interviewene med de karriereorienterede forældre et billede af et hverdagsliv, som er hektisk og travlt, og hvor stress og tidspres er en altid nærværende risiko. I forsøget på at holde "trit" med opgavemængden og arbejdslivets krav og forventninger, "dedikerer" de arbejdsorienterede forældre en stor del af hverdagens tid til arbejdet. Bente Thomsen – som inden sygdommeldingen både tog aftener og nætter i brug i forsøget på at "følge med" – er selvfølgelig et markant eksempel på dette. Men også de øvrige arbejdsorienterede forældre arbejder ofte på hverdagsaftener og i weekender.

Forældrenes arbejdscentrerede hverdagsliv kan give anledning til forskellige former for afsavn og dårlig samvittighed. Således savner Helen Hansen tid til at være mere sammen med familien, og Gert Højer ønsker sig mere tid til at dyrke sine fritidsinteresser, ligesom han føler dårlig samvittighed over ikke at bruge tid nok på den øvrige familie og vennerne.

Ferien udgør på flere måder en modpol til hverdagens tid for de arbejdsorienterede forældre og deres familie. Dermed kan de betydninger, som forældrene tillægger familiens ferier, indirekte give et billede af deres oplevelse af hverdagens tid. Således understreger både forældrene Hansen og Thomsen, at ferierne udgør tid til *samvær* og *nærvær*. Helen Hansen forklarer, at familiens ferierejser giver dem tid til at være sammen ('det er vi ellers aldrig'), mens Bente Thomsen fremhæver, at børnene kan mærke, at forældrene er 'nærværende' og 'slapper af'. Sidstnævnte antyder, at ferierne også handler om at *slappe af* og gøre tingene i et langsomt tempo (modsat hverdagens høje tempo). Patrick forklarer, at han og Helen 'kobler fuldstændig fra' og 'slår hjernen fra' på ferierne.

Forældrene Hansen og Gert Højer betoner endvidere vigtigheden af at skabe rum for *spontaniteten* og det uplanlagte på ferierejserne. Bortset fra at booke overnatninger, forsøger Patrick og Helen Hansen såvidt muligt at undgå at planlægge de første dage af ferierne for meget. De føler begge, at de har behov for at opleve

uplanlagt tid og ser det som afgørende, at børnene lærer, at ikke alt skal have et formål. De skal også lære 'bare og være lige der, hvor vi er lige nu og se, hvad der sker'. Også Gert Højer betoner vigtigheden af, at man ikke planlægger tiden for meget. Om ferien det forgangne år, fortæller han:

Gert: [Sidste sommer] var jeg af sted en uge i Spanien sammen med drengene – bare med rygsæk og tog. (...) bare lidt rundt i Barcelona og lidt længere nede. (Toke: Sådan lidt interrail-agtigt?) Ja, sådan lidt improviseret (...) uden at have bestilt alt for meget hjemmefra – (...) tage det lidt spontant. Det synes jeg er sundt for dem [børnene] at lære, og jeg kan godt selv lide det. (Interview 2, l. 1370-1377)

For de arbejdsorienterede forældre fremstår ferierne som "undtagelsen fra reglen". Her dyrkes familiens nære relationer gennem intenst og fokuseret samvær, ligesom ferierne repræsenterer et "tilflugtssted" for forældrene fra et travlt, energikrævende og gennemplanlagt hverdagsliv.

For de arbejdsorienterede forældre synes hverdagens tidskabale at udgøre en altid nærværende *udfordring*, hvis løsning bl.a. forudsætter tidsøkonomiserende adfærd, detaljeret planlægning og agtpågivenhed over for ydre bindinger af den personlige tid. Tiden er en ressource, som skal forvaltes effektivt og hensigtsmæssigt.

Familierne Bang og Bondesen Stress og tidspres er ikke forbeholdt forældre med et arbejdscentreret hverdagsliv. Dette fremgår af fortællingerne om familierne Bang og Bondesen.

Alberte Bang føler i særdeleshed, at hverdagen er presset. Hun oplever et stort behov for koordinering og planlægning, og især om morgenen og om eftermiddagen finder hun det vanskeligt at få kabalen med at bringe og hente børn til at gå op med at møde til tiden på arbejdet (om morgenen) og at sørge for indkøb og madlavning (om eftermiddagen). Til forskel fra de arbejdsorienterede forældre, er Albertes oplevelse af tidspres hovedsageligt knyttet til den skæve arbejdsdeling mellem hende og Hans samt den megen transport i forbindelse med børnenes fritidsinteresser.

Albertes oplevelse af hverdagens tid synes dog også påvirket af hendes komplicerede arbejds- og familiesituation. Dette kommer til udtryk i interviewene, hvor der under Albertes fortælling ligger en kraftig undertone af frustration og afmagt. Fortidens valg og beslutninger – og deres konsekvenser for Albertes aktuelle situation – fylder meget i hendes bevidsthed. I løbet af interviewene vender hun således gang på gang tilbage til situationen før hun og børnene flyttede på landet, hvor alting forekom hende meget nemmere og bedre.

Diana Bondesen oplever sig først og fremmest presset i løbet af arbejdsdagen, hvor der er 'run på', når børnene får fri fra skole og møder op på fritidshjemmet. Dertil kommer det dårlige arbejdsklima i form af kollegaernes og lederens mistillid og kritiske kommentarer (fx omkring Dianas private telefonopkald i arbejdstiden), som også kan tænkes at bidrage til Dianas oplevelse af arbejdstiden som energi-krævende. Efter arbejdstid følger indkøb og madlavning, og når aftensmaden er spist, føler hun sig 'drænet for kræfter'. Kun ved at holde sig i gang – og ikke sætte sig ned og slappe af – kan hun holde trætheden på afstand og gennemføre aftenens rutiner med opvask, rengøring, lektielæsning med børnene mv. I lighed med Alberte Bang, synes den ulige arbejdsdeling i hjemmet at bidrage til Dianas oplevelse af tidspres i hverdagen.

Mere end noget andet synes det dog at være oplevelsen af hverdagen som rutinepræget, som præger Diana og Nikolajs erfaring af hverdagens tid. Rutinepræget giver hverdagen et skær af "trivialitet", som familien "flygter fra" på deres ferier.

Hverdagens tid (sammenfatning) Tidspres og stress er hverdagserfaringer, som kendes af alle forældrene præsenteret i afsnit 5.1. Det er imidlertid forskelligt, hvordan disse oplevelser konkret kommer til udtryk, og hvor meget de "fylder" i forældrenes hverdagsliv.

Mht. at løse hverdagens tidskabale, er det især de karriere- og arbejdsorienterede forældre, som oplever et stort behov for løbende at koordinere og planlægge såvel deres individuelle tid som familiens fælles tid. Dette kommer bl.a. til udtryk gennem

deres stærke bevidsthed om tiden som en "knap ressource". Forsøget på at forvalte tiden effektivt lykkes med forskellig grad af succes, hvor især Helen Hansen (og indtil sygdommeldingen også Bente Thomsen) finder det vanskeligt at få enderne til at mødes.

Men også forældre med et ikke-arbejdscentreret hverdagsliv kan opleve hverdagens tidskabale som et nærværende problem, hvilket Alberte Bang er et tydeligt eksempel på. I Albertes tilfælde er det ikke så meget kravene fra arbejdslivet, som "truer" hendes forsøg på at imødekomme hverdagens konfliktende krav og forventninger. Snarere er det den ulige arbejdsdeling mellem hende og Hans i kombination med den megen kørsel med børnene, som skaber tidskonflikter.

Tidskabalens synes i mindre grad at være et gennemgribende problem i Diana Bondesens hverdagsliv. Her er det primært de travle timer på arbejdet, den ulige arbejdsdeling i hjemmet og hverdagens uforanderlighed, som gør Diana træt og 'dræner' hende for energi.

5.3 Tidsstrategier

Interviewene viser, at forældrene benytter forskellige "teknikker" og strategier til at håndtere og løse hverdagens tidskabale og "effektivisere" hverdagens tid. Flere af disse er beskrevet ovenfor, og jeg vil afslutningsvis knytte nogle overordnede kommentarer til to af disse håndteringsstrategier ("tidsstrategier").

Øge aktivitetstempoet For de fleste forældre – og måske især de travle og arbejdsorienterede – er det en daglig udfordring at løse hverdagens mange gøremål og indfri omgivelsernes (og deres egne) krav og forventninger inden for den trods alt begrænsede tid, de har til rådighed og givet de sociale og materielle betingelser, som de handler inden for. En af måderne at løse denne udfordring på er at *øge aktivitets-tempoet*. En sådan tidsstrategi svarer i øvrigt til det reaktionsmønster, som kendetegner den stress-form, Bloch omtaler som "kamp-oplevelser". Ved kamp-oplevelser forsøges omgivelsernes krav og forventninger transformeret fra fremtid til fortid gennem netop et øget arbejdstempo (Bloch 2001: 46 ff.). I den forbindelse

synes multi-tasking – dvs. at udføre flere aktiviteter på én gang – at være meget lig strategien med at gøre tingene hurtigere.

Håndteringer baseret på et højt aktivitetstempo genfindes hos hovedparten af informanterne, men er nok især fremtrædende hos de travle og arbejdscentrerede forældre, som i det daglige er bevidste om at udnytte tiden effektivt.

IKT kan spille flere roller i sammenhæng med denne strategi. Eksempelvis kan en del af accelerationen finde sted gennem brugen af teknologier som computer og internet til at effektivisere arbejdsrutiner og dermed spare tid. Et konkret eksempel på dette er brugen af netbank til at gøre bankforretninger via internettet, hvor man sparer tid ved ikke at skulle møde op i banken (fx for at hæve penge) eller på posthuset (fx for at betale regninger). Et andet eksempel kunne være IKT-baseret multi-tasking, hvor man fx kommunikerer med venner og familie via e-mail eller instant messaging *samtidig* med at man er på arbejde.

Indvinde ubrugt tid En alternativ eller "supplerende" strategi består i at *indvinde ubrugt tid*.³⁰ Dette kan ske gennem enten at aktivere hverdagens små og store "tidslommer" som nyttig tid eller at planlægge hverdagens aktiviteter på en sådan måde, at tidsafstanden mellem de enkelte aktiviteter reduceres til det mindst mulige. Sidstnævnte "metode" består i at minimere "rammerne" eller "zonerne" af "ikke-nyttiggjort tid" omkring de enkelte aktiviteter gennem at "pakke" hverdagens aktiviteter stadig tættere. Ifølge Arlie Hochschild kan dette imidlertid have utilsigtede, negative konsekvenser for familiemedlemmernes oplevelse af familiens tid og for deres indbyrdes relationer:

In their efficiency, they [forældrene] may inadvertently trample on the emotion-laden symbols associated with particular times of day or particular days of the week. They pack one activity close to the next and disregard the 'framing' around each of them, those moments of looking forward to or looking back on an experience, which heighten its emotional impact. They ignore the contribution that a leisurely pace can make to fulfillment, so that a rapid dinner, followed by a

³⁰ Ordet "indvinde" benyttes her i betydningen "at indvinde land"; altså at gøre hidtil utilgængelige og uudnyttede ressourcer tilgængelige for anvendelse.

speedy bath and bedtime story for a child – if part of 'quality time' – is counted as 'worth the same' as a slower version of the same events. (Ibid.: 212)

Forsøget på at imødekomme dagligdagens mange krav og forventninger gennem at indvinde ubrugt tid kan således indebære et tab af den ustrukturerede og uplanlagte tid, som kan udgøre et vigtigt rum for at fastholde og uddybe de følelsesmæssige relationer mellem familiens medlemmer. Dermed kan familielivet miste kvaliteter, som rækker ud over den konkrete og praktiske reproduktion af familiens hverdagsliv. I interviewene giver især de arbejdsorienterede informanter indirekte udtryk for sådanne oplevelser. Dels gennem deres beskrivelser af hverdagens aktiviteter som udpræget formålsrettede, dels ved at fremstille ferierne, hvor der er tid til samvær og nærvær, som en modpol til hverdagen.

Strategien med at indvinde ubrugt tid kan endvidere tænkes at have den utilsigtede konsekvens, at hverdagslivet bliver mere sårbart over for uforudsete hændelser og forsinkelser. I takt med at hverdagens tidslommer udgrænses og aktiviteterne "pakkes" tættere og tættere, kan selv ganske små forsinkelser eller forstyrrelser få dagsplanen og de daglige rutiner til at bryde sammen med stress og tidspres til følge. Et konkret eksempel på dette kunne være Patrick Hansen, som frustreres over computeren, når den bruger lang tid på at starte op eller lukke ned. I det hele taget kan de travle forældres sensitivitet over for potentielle indskrænkninger af deres individuelle tidssuverænitet læses som et udtryk for, at deres hverdag er tæt pakket med aktiviteter og uden den tids-fleksibilitet, som små "lommer" af ubrugt tid ville give. Valerie A. J. Frissen benytter korthuset som metafor for det moderne hverdags- og familielivs sårbarhed over for uventede hændelser og forstyrrelser, og denne metafor synes velegnet til at beskrive karakteren af det tætpakkede hverdagsliv (Frissen 2000). Gennem interviews med hollandske familier med udearbejdende forældre viser hun i øvrigt, hvordan IKT (især mobiltelefonen) indgår som et redskab i forældrenes bestræbelser på at håndtere og "dæmpe" effekterne af uventede hændelser (fx ved gøre relationen mellem arbejde og familie mere fleksibel).

Kapitel 6: Distribuerede familieliv og IKT

Af analysen i sidste kapitel fremgik det, at den daglige koordinering og planlægning af familiemedlemmernes individuelle og fælles aktiviteter udgjorde en vigtig komponent af hverdagens tidskabale. Ikke mindst Alberte Bang oplevede det som en daglig "stress-faktor" at skulle køre børnene til og fra skole og fritidsaktiviteter samtidig med at hun selv skulle møde på arbejde til tiden, sørge for indkøb og madlavning mv.

Det moderne familieliv synes i det hele taget karakteriseret ved, at familiens medlemmer over store dele af dagen ikke er samlet, men *hver for sig* deltager i sociale relationer og sammenhænge uden for hjemmet. Det *distribuerede familieliv* udgør således en integreret del af vilkårene for det moderne familieliv. Familielivets opsplitning (jf. kapitel 3, s. 79) indebærer derfor et udstrakt behov for løbende planlægning og koordinering af fælles såvel som individuelle aktiviteter, og i den sammenhæng synes især mobiltelefonen at spille en nøglerolle (jf. kapitel 7).

I dette kapitel diskuteres, hvilken betydning den geografiske spredning af familiemedlemmerne har for familiens daglige reproduktion. Analysen peger på, at IKT kan spille en "dobbeltrulle": På den ene side kan brugen af IKT tolkes som et element i familiemedlemmernes aktive *håndtering* af de vilkår i hverdagslivet, som det distribuerede familieliv sætter. På den anden side kan brugen af IKT til løbende koordinering af familiemedlemmernes indbyrdes aktiviteter og handlinger virke som en forudsætning for *yderligere* spredning af familielivet. Analysen peger dermed på en dialektisk relation mellem brugen af IKT og det distribuerede familieliv som vilkår for moderne familieliv.

6.1 Hverdagslivets fragmentering

Familie- og hverdagslivets opsplitning og fragmentering er et særkende ved det moderne samfund (jf. kapitel 3). Som enkeltindivider bevæger vi os således dagligt gennem en række domæner og sociale sammenhænge, som kun delvist er sammen-

hængene. Eksempler på sådanne domæner er arbejdet, hjemmet, skolen, SFO'en, sportsforeningen, fritidsinteresser, samværet med vennerne, underholdningsmarkedet (fx biografer og teatre) og forbrugsmarkedet. Domænerne kan være geografisk adskilte, men er det ikke nødvendigvis.

I det hverdagslivsperspektiv, som formuleres af Marianne Gullestad og Birte Bech-Jørgensen (se kapitel 1), spiller hverdagslivets fragmentering en central rolle. Således beskriver Gullestad, hvordan der med fremvæksten af det moderne samfund skete en differentiering af roller og fora (Gullestad 1989: 27 ff.). Da religionen samtidig mistede sin position som "overgribende meningssystem", blev det "opp til den enkelte å integrere sin deltakelse på ulike arenaer ved å skape seg et sentrum i tilværelsen" (ibid.: 27). Hverdagslivet blev stedet, hvor det enkelte individ søgte at forene og skabe sammenhæng mellem de forskellige fora og roller:

Som meningsskapende og sammenbindende univers er hverdagslivet et resultat av moderniseringsprosessen. Mennesket mistet religionen som midtpunkt og strever med å skape seg ståsteder for å binde sammen de adskilte roller og fora. (Ibid.: 28)

Menneskers forsøg på at forene ("syntetisere") hverdagslivets forskellige domæner indtager også en vigtig position i Bech-Jørgensens hverdagslivsanalyse:

Syntetiseringerne er bestræbelser på 'at få hverdagslivet til at hænge sammen',- at skabe helhed og mening i hverdagslivet trods heterogenitet og opsplittethed. (Bech-Jørgensen 1994: 213)

I min tilgang til analysen af hverdagens tidskabale har jeg hidtil haft fokus på den praktiske dimension. I forhold hertil peger Gullestad og Bech-Jørgensen på, at arbejdet med at forene hverdagens forskellige og ofte modsatrettede aktiviteter og hensyn også kan have en *symbolsk* eller *meningsdannende* dimension. Konflikter mellem domæner kan dermed komme til udtryk på andre måder end udelukkende gennem oplevelser af tids- eller koordineringskonflikter. Familien kan i denne sammenhæng danne ramme for familiemedlemmernes symbolske arbejde med at

syntetisere deres individuelle erfaringer fra det fragmenterede hverdagsliv, jf. Denciks beskrivelse af familien som individets "emotionelle base" (s. 79).

Familielivet i den distribuerede familie Som en af drivkræfterne bag udviklingen af det moderne familieliv, fremhæver Lars Dencik *individuering*, der begrebsligt set er nært knyttet til hverdagslivets fragmentering. Dencik definerer begrebet individuering således:

Individuering är den term de norska socialpsykologerna Harriet Holter och Hildur Ve använder. Med detta begrepp avses att 'den enkelte integreres i stadig flere og sterkere ikke-familjære aktiviteter og organisasjoner eller institusjoner som representant bare for sig selv' (...). (Ibid.: 61-62 – forfatterens egen fremhævelse)

Individueringen – som altså er frembragt af hverdagslivets fragmentering – bidrager til at forandre vilkårene for det moderne familieliv, herunder transformationen af familien til individets emotionelle base. Samtidig udøver familiemedlemmernes spredning en udadrettet kraft på familielivet; en art "centrifugalkraft", der gør familien sårbar som social enhed og truer med at "splitte" familien ad. I det distribuerede familieliv er det dermed en altid nærværende udfordring at opbygge og fastholde fællesskabet og de nære relationer mellem familiens medlemmer.

I et studie af sammenhænge mellem moderne forældreskab og brugen af telefon, er Guri M. Vestby inde på lignende overvejelser (Vestby 1996). Hun beskriver, hvordan det er blevet en aktivitet i sig selv at skabe og genskabe familien som enhed – bl.a. gennem brugen af telefon. Fællesskab, samhørighed og social enhed skal i højere grad end tidligere "tilvælges", planlægges og *skabes* gennem målrettede handlinger og praksisser. Vestby taler i den forbindelse om "unifying processes", som udgør modsætningen det enkelte familiemedlems "independent actions":

Members of modern families spend considerable time and resources outside the home, making lots of appointments and arrangements. Thus, the 'appointment family' (...) has to construct social gatherings and to build family unity into their everyday lives. As a consequence, interaction between the family members is characterized by independent actions and unifying processes, in which the

telephone plays an important role. The telephone has a function in the unifying processes because its incorporation into family life facilitates the capacity of the family to sustain itself as a social entity. (Ibid.: 78)

At skabe og fastholde de nære og betydningsmættede relationer i familien er således blevet et "projekt" i sig selv, som fordrer løbende opmærksomhed. Vestbys studie, som er fra midten af 1990'erne, antyder, at forældrenes brug af fastnettelefonen til at drage omsorg for børnene kan anskues som en del af forældrenes forsøg på at genskabe familien som social enhed. Jeg vil senere i afhandlingen, kapitel 10, uddybe denne side af familiernes brug af kommunikationsteknologier.

Mine egne interview synes på mange måder at bekræfte det billede, Dencik og Vestby tegner af det moderne familieliv. Således fandt jeg hos forældrene en udpræget bevidsthed om, i hvilke situationer familiens samhørighed og fællesskab næredes og kom til udtryk. Især det daglige aftensmåltid og ferierne blev af forældrene fremhævet som af ganske særlig betydning for familiens fælles liv. Disse synes således at udgøre de institutioner i familielivet, som om nogen udgør stederne, hvor nærværet og det uforstyrrede samvær dyrkes.

Jeg har allerede tidligere omtalt feriernes betydning som modpol til hverdagens tid (se s. 163). Men hvor ferierne udgør korte og afgrænsede perioder, er aftensmåltidet året rundt en integreret del af familiens fælles liv, og netop på arbejdsdage synes det at have en unik position som stedet *par excellence* for oplevelsen af samvær, nærvær og gensidig opmærksomhed. Det udgør tidspunktet på dagen, hvor børn og forældre samles om en fælles aktivitet og man hører, hvad de andre har oplevet i løbet af dagen på arbejdet, i skolen, SFO'en, hos vennerne osv. Aftensmaden udgør, med Jane Jørgensens ord, 'familiens højdepunkt', og informanterne fortæller samstemmende, hvordan de anstrenger sig for, at alle kan deltage i måltidet. Generaliteten og styrken bag dette udsagn antyder i øvrigt, at det fælles aftensmåltid, som ideal, er tæt forbundet med den moderne forestilling om "det gode familieliv". På sin vis synes praksissen "at spise aftensmad sammen" at repræsentere en vigtig "markør" for, om man kan leve op forestillingen om den gode familie. Dette fremgik bl.a. af interviewet med Rie Bach, som distancerede sig kraftigt fra familier, hvor man

spiste hver for sig. Med henvisning brugen af mikrobølgeovn til at opvarme enkeltportioner, sagde hun bl.a.:

Rie: Så kan de jo spise (...) på hvert sit tidspunkt (...). Sig mig hvad fa'en – hvor er vi [ler lidt]. Hvor er de menneskelige relationer, dem skal man sgu da have lært? (Interview 1, l. 533-535)

Hos mange af forældrene mødte jeg i øvrigt forestillingen om, at familien i disse år udsættes for et stigende pres i form af individualisering og hverdagslivets fragmentering med tabet af fællesskab til følge (omend informanterne ikke direkte formulerede sig i disse termer). Denne fortælling synes at have indtaget en stærk position i den moderne forståelse af vores egen samtid, og i den sammenhæng forekommer udsagnet ”i vores familie spiser vi sammen” at repræsentere en indirekte distancering til denne tendens såvel som ”de familier, der ikke spiser sammen”.

Hvorvidt familierne reelt lykkes med at spise sammen dagligt, er vanskeligt at vurdere alene ud fra interviewene. Men sammenholdt med især de arbejdsorienterede forældres beskrivelse af en hverdag præget af hyppigt overarbejde og for flere af dem også jævnlige aftenmøder (Jørgen Poulsen), arbejdsrejser (forældrene Hansen, Jørgen Poulsen og Arne Nørgård) og weekendkurser (forældrene Thomsen), kan man tvivle på, om dette altid lykkes. Dertil kommer, at især teenagebørnene ofte besøger venner eller går til fritidsaktiviteter i løbet af hverdagsaftener.

Spredes familielivet yderligere? Fortællingen om, at hverdagslivet med moderniteten opsplittedes på en række mere eller mindre uafhængige domæner, er udbredt i den sociologiske litteratur. Dermed synes den, på linje med fortællingerne om individualisering og sekularisering, at høre til gruppen af ”grundlæggende modernitetsfortællinger”. I litteraturen henvises der ofte til hverdagslivets fragmentering og opsplitning, som var det et alment accepteret faktum om modernitetens vilkår.

Det forekommer da også oplagt, at der fandt en opsplitning af hverdagslivet sted, i takt med at udenomsfamiliære institutioner overtog en række af de funktioner og roller, som tidligere hørte hjemmet og familien til. Og at denne opsplitning indebærer et nyt behov for at skabe sammenhæng – både praktisk og symbolsk – i hverdagslivet,

synes også oplagt. Dermed fremhæver fortællingen om hverdagslivets fragmentering en central forskel mellem hverdagslivet i det førmoderne og det moderne samfund.

I litteraturen møder man imidlertid også det synspunkt, at fragmenteringen af hverdagslivet fortsat pågår og bidrager til familielivets forandring (se fx Dencik 1996: 66). Dette forekommer dog knapt så indlysende, da man kan argumentere både for og imod denne udlægning.

Tendensen til en samtidig arbejds- og hjemmecentrering af danskernes tidsforbrug (kapitel 3) synes at tale imod tesen om hverdagslivets fortsatte fragmentering. Fandt en sådan sted, måtte man – alt andet lige – formode, at denne afspejledes i et stigende tidsforbrug *uden for* hjemmet. Tidsvaneundersøgelserne for de seneste 10-15 viser derimod den modsatte tendens (især for mændene), og kan således ikke utvetydigt tages til indtægt for tesen om en tiltagende spredning af familielivet.

Omvendt udviser statistikkerne over persontransporten en mere eller mindre konstant stigende tendens. I 2006 var vejpersontransportarbejdet 73.069 mio. personkm, hvilket er en stigning på mere end 50% i forhold til 1980, hvor tallet lå på 47.210 mio. personkm (udtræk fra *Statistikbanken*, 17.11.2007). Danskerne transporterer sig således meget mere i dag, hvilket umiddelbart kan læses som et udtryk for, at der finder en spredning sted af danskernes hverdagsliv (og dermed også familielivet).

Tallene kan dog tolkes på flere måder. For det første kan den øgede persontransport være et resultat af voksende afstande mellem hverdagslivets "aktivitetspunkter" (fx mellem hjemmet og arbejdspladsen, mellem hjemmet og fritidsaktiviteter mv.). Stigningen i persontransportarbejdet er således – ifølge denne tolkning – et resultat af øgede afstande snarere end af en yderligere opsplittning af hverdagslivet. En anden forklaring (som ikke udelukker den første) kunne være, at det voksende persontransportarbejde hænger sammen med at forældre i stadig større omfang kører børnene til og fra fritidsaktiviteter.

Som antydnet, kan altså heller ikke transportstatistikkerne utvetydigt sandsynliggøre tesen om hverdagslivets fortsatte fragmentering.

Jeg har her forsøgt, uden større held, at underbygge forestillingen om hverdagslivets fortsatte spredning og opsplitning statistisk. At basere en diskussion af dette på tidsvaneundersøgelser og transportstatistik kan – indrømmer jeg – virke primitivt og tendentiøst. Problemet er imidlertid, som jeg ser det, at tesen om hverdagslivets fortsatte fragmentering i reglen fremsættes uden videre form for empirisk underbygning. Dermed fremstår den mere som et uafprøvet postulat end som et egentligt "empirisk faktum".

Jeg vil dog senere (kapitel 10) vende tilbage til spørgsmålet om familielivets fortsatte spredning i forbindelse med en diskussion af, hvorvidt der *inden for* hjemmet finder en sådan sted i takt med den øgede brug af individuelle medieteknologier.

6.2 Domænekonflikter som kilde til tidspres

Hverdagslivets fragmentering kan på flere måder have betydning for hverdagens tidskabale og menneskers oplevelse af tidskonflikter. Én af disse relaterer sig til det, Inge Røpke omtaler som "domænekonflikter" (Røpke 2001). Til de forskellige domæner knytter sig forskellige roller, og opsplitningen af hverdagslivet i adskilte domæner og roller kan foranledige oplevelser af domænekonflikter:

Every domain has its own logic and demands and is inclined to dominate increasing parts of everyday life. Being in one domain, a person is inclined to let this expand into other domains and to forget the demands from those other domains. However, when the person later shifts to another domain, the perspective usually changes again. The contradiction between the demands from the different domains is a core conflict in modern everyday life (...). The conflict is embedded in the time and space that limit the possibilities of thriving in all domains: work, family, leisure interests. The limitations give rise to frustrations related to the tension between the ideal ideas and wishes regarding what to achieve in each domain, and the actual realisation. (Ibid.: 411-412)

Til hverdagslivets domæner er således knyttet en egen dynamik, som bidrager til at øge forventningerne til, hvad der skal og kan nås inden for hver enkelte af domænerne. Realiseringen af disse begrænses imidlertid af tidens og rummets bindinger, og disse begrænsninger erfares af det enkelte individ som tidskonflikter

mellem fx arbejde og familie. Domænekonflikter kan dermed udgøre en selvstændig kilde til oplevelsen af travlhed og stress.

Til frustrationen over de konfliktuelle krav og forventninger hører givetvis også oplevelsen af *dårlig samvittighed* – dvs. følelsen af, at man ikke ”slår til” eller formår at ”leve op til” de forventninger, som udspringer af deltagelsen i et domæne. Jeg gav tidligere flere eksempler på sådanne oplevelser af dårlig samvittighed hos de arbejdsorienterede forældre (se s. 163). Det er dog ikke forbeholdt de arbejdsorienterede forældre at opleve denne form for dårlig samvittighed. Eksempelvis føler Nikolaj Bondesen, at han og Diana *burde* lægge et større engagement i det frivillige arbejde på børnenes skole. At de ikke gør dette, skyldes ikke for Nikolajs vedkommende mangel på lyst, men manglende tid. Nikolaj beskriver sig selv som et ”forenings-menneske” og er af den principielle holdning, at man som forælder bør engagere sig aktivt i det frivillige arbejde omkring børnenes skole. ”Fristelsen” til at melde sig til opgaverne kan derfor være overvældende for Nikolaj, når han deltager i møder på skolen. Af samme grund forsøger han at ”holde lav profil” ved forældremøderne:

Nikolaj: Jeg kan tage mig selv i at sidde sådan og dukke hovedet lidt [på møderne], ik’. Når de siger, der mangler fem i skolebestyrelsen. Så er jeg klar over at jeg ikke skal komme til generalforsamlingen (...).

Diana: Så jeg kommer i stedet for (...)

Nikolaj: Så ved vi godt, hvem der skal af sted.

Diana: Så jeg kommer i stedet for – jeg har det sådan – jeg melder mig sgu ikke [ler]. (Interview 2, l. 543-547)

Uddraget giver et udmærket indblik i de sociale dynamikker, som kan herske inden for et bestemt domæne (her børnenes skole), og som kan ”presse” eller ”forføre” deltagerne i domænet til at påtage sig flere opgaver og et større ansvar. Uddraget viser også, at mennesker i varierende grad kan være ”ofre” for disse dynamikker. Nikolaj véd, at han har svært ved at undslå sig opfordringen til at engagere sig i det frivillige arbejde, mens Diana giver udtryk for en mere konsekvent afvisende holdning.

Stigende standarder og voksende idealer En anden form for dynamik, som kan medvirke til at forstærke oplevelsen af domænekonflikter, er stigende standarder og voksende idealer.

Stigende standarder inden for et domæne kan indebære stigende tidsforbrug og dermed fremkalde oplevelsen af domænekonflikter. Et illustrativt eksempel på dette er udviklingen inden for husholdningsarbejdet, hvor det øgede tidsforbrug, som fulgte med de stigende standarder inden for bl.a. madlavning og rengøring, opvejede de nye husholdningsteknologiers tidsbesparende potentiale (jf. omtalen af Cowans historiske studie af husholdningsarbejdet i kapitel 1, se s. 21).

I det omfang at en tilsvarende stigning i standarden finder sted inden for andre områder af hverdagslivet, kan dette tænkes at bidrage til oplevelsen af tidskonflikter og travlhed. Et nærliggende eksempel fra samtiden kunne være de senere års bølge af køkken- og badeværelsesrenoveringer (IFKA Institut for Konjunkturanalyse 2005), hvoraf en ikke ubetydelig del synes at indebære gør-det-selv arbejde. Således brugte flere af informanterne – især familierne Thomsen og Bang – meget tid på gør-det-selv arbejde i forbindelse med ombygningen og indretningen af boligen. Derudover brugte Carsten og Bente Thomsens meget tid på at diskutere og udvælge materialer og inventar.

Et andet eksempel på et område, som kan være præget for stigende standarder og voksende idealer, er madlavning. Flere af informanterne – først og fremmest Patrick og Helen Hansen og Therese og Jørgen Poulsen – gjorde en dyd ud af at lave god, kreativ og til en vis grad også eksotisk mad. For Patrick og Helen Hansen var dette bl.a. inspireret af tv-kanalen *BBC Food*, som de begge holdt meget af at se, og hvor kokke som Jamie Oliver og Keith Floyd var værter. *BBC Food* introducerede dem således for nye former for madlavning og nye typer af råvarer. Eksempelvis havde forældrene, inspireret af en af kokkene på *BBC Food*, lavet en del kinesisk-inspirerede retter i tiden omkring interviewene. I samme ombæring havde de også lært nye måder at tilberede råvarer på (fx at det havde betydning for smagen, om man hakkede eller snittede hvidløg), ligesom programmerne introducerede dem for nye slags råvarer og ingredienser (fx havde de lært, at der fandtes to slags soja – en

lys og en mørk). Gennem tv-programmerne tilegnede Patrick og Helen sig en række nye kompetencer, og praksissen "at lave mad" var blevet et nyt felt for "kompetenceudvikling" (og måske også social distinktion). De ny erhvervede kompetencer stillede imidlertid også større krav til indkøbet af råvarer. Fx måtte flere af specialvarerne købes i København, da de lokale butikker ikke rådede over et tilstrækkeligt varieret vareudbud. Dermed indebar de nye madlavnings-vaner også et større arbejde med at finde og købe de rette produkter (foruden tiden brugt på at tilegne sig de nye kompetencer).

6.3 Distribuerede familieliv og brugen af IKT

Hverdagslivets opsplitning og det distribuerede familieliv indebærer en udfordring for familiers bestræbelser på at skabe sammenhæng, fællesskab og nærvær i familielivet. Både på det praktiske og symbolske plan.

På det symbolske plan antyder mine interview – i lighed med Vestbys studie af familiers brug af fastnettelefonen – at moderne IKT spiller en afgørende rolle i især forældrenes bestræbelse på at skabe samhørighed og nære relationer mellem dem selv indbyrdes og mellem dem og deres børn. Som jeg vil argumentere for i kapitel 10, formidles gennem den daglige strøm af først og fremmest telefonopkald og sms-beskeder en oplevelse af "nærhed" mellem familiemedlemmerne. Disse opkald og beskeder udgør hver især – og uanset det konkrete indhold af kommunikationen – en gen-bekræftelse af relationen mellem opkalder (afsender) og modtager. Den telemedierede, intra-familære kommunikation indgår dermed i den løbende reproduktion af de nære relationer mellem medlemmerne af den distribuerede familie.

På det praktiske plan udgør det distribuerede familieliv først og fremmest en udfordring for forældrenes forsøg på at mestre hverdagens tidskabale. Med spredningen af familiemedlemmerne i tid og rum følger et større "arbejde" med at planlægge og koordinere individuelle og fælles aktiviteter (herunder også forældrenes transport af dem selv og børnene til og fra aktiviteter). I interview-materialet kommer det distribuerede familieliv til udtryk på flere måder, bl.a. gennem:

- Spredning af arbejdsplads og bosætning: For mange af de interviewede forældre gjaldt det, at de havde stor afstand til arbejdet. Kun Arne og Anna Nørgård boede i umiddelbar nærhed af deres arbejdsplads.
- Børnenes fritidsaktiviteter/sport: I familier med mellemstore eller store børn dyrkede børnene ofte ind til flere fritidsaktiviteter uden for hjemmet. Typisk var børnenes fritidsinteresser forbundet med meget transport, hvor forældrene ofte måtte køre dem frem og tilbage i bil. Transporten, og koordineringen knyttet hertil, oplevedes af flere af forældrene som en betydelig belastning i hverdagen (jf. præsentationen af familien Bang i kapitel 5).
- Børnenes besøg hos venner og kammerater (og fester): Børnene besøger ofte venner og kammerater (eller går til fester), og i den forbindelse knytter der sig en del transport, hvor forældrene henter og bringer. Dette er nok særligt udtalt i de tilfælde, hvor familien flytter til et nyt område, samtidig med at børnene bevarer kontakten til deres gamle venner og kammerater.
- Familiebrud: En spredning af familien finder i meget konkret forstand sted i forbindelse med forældreseparation, hvor børnene får "hjemme" to steder. Denne "spredning" kan indebære en del koordinering og planlægning mellem de skilte forældre (mens børnene er små) og mellem forældre og børn (når børnene er blevet ældre og i højere grad selv bestemmer, hvor de vil være). I det tilfælde at den primære omsorgsforælder flytter til et nyt område uden at børnene skifter skole, kan dette indebære megen transport og koordinering (jf. Alberte Bangs børn, Kasper og Johanne, som blev på skolen i Byen efter Albertes skilsmisse fra faderen).

I forhold til den praktiske håndtering af det distribuerede familieliv synes især mobiltelefonen og bilen at spille en fremtrædende rolle. Mobiltelefonen indgår i den løbende koordinering og planlægning af familiemedlemmernes indbyrdes aktiviteter (jf. også næste kapitel), mens bilen i forældrenes egen forståelse tilbyder fleksibilitet og sætter dem i stand til at nå frem og tilbage fra arbejde, handle ind, hente/bringe børn mv. inden for tidens og rummets begrænsninger.

Bilens og mobiltelefonens nøgleposition i forældrenes bestræbelse på at løse hverdagens tidskabale under de vilkår, som det distribuerede familieliv sætter, kommer nok tydeligst til udtryk, når disse teknologier "fejler" (fx er ude af funktion). Dette illustreres i det følgende med to historier fra interviewene med Alberte Bang. Den første handler om Albertes oplevelse af en weekend uden bil, den anden om de problemer, som fulgte i kølvandet, da datteren Susanne mistede sin mobiltelefon. Begge situationer foranledigede en del besværligheder og megen frustration.

I weekenden op til det første interview med Alberte havde hendes bil været i stykker. Da underboens bil, som hun ellers normalt ville kunne låne, også var i stykker, skabte det store problemer i forhold til at hun og børnene kunne komme rundt. Om den foregående weekend fortalte Alberte:

Alberte: Jeg skulle ind og hente min datter, som havde været til fest inde i Byen om lørdagen. Og min anden datter var inde og sove hos en veninde. Og Hans skulle ud og lave noget håndværksmæssigt [og skulle derfor bruge sin egen bil]. (...) Om søndagen (...) var det lige sådan. Der skulle Kasper til bordtennis, og jeg skulle til håndbold, og vi havde stadigvæk kun en bil [som Hans brugte], og jeg måtte låne [genboens bil] – altså hele den der weekend – så havde jeg det bare sådan – *det er møgbesværligt at bo på landet*, når man kun har en bil i nærmest hele bebyggelsen, ik'. (Interview 1, l. 1651-1658)

Uden den individuelle fleksibilitet, som det at have egen bil giver, finder Alberte det nærmest uladsiggørligt at bo på landet og have et aktivt fritidsliv uden for hjemmet.

Noget tilsvarende gælder for mobiltelefonen: Til dagligt koordinerer Alberte og Susanne over mobiltelefonen tidspunkt og sted for, hvor Alberte, på vej hjem fra arbejde, skal hente datteren om eftermiddagen. Det konkrete tidspunkt og sted afhænger af mange forhold – fx om datteren bliver på skolen, besøger venner, tager skolebussen hjem (og dermed skal hentes ved busstoppestedet) eller om Alberte kan forlade arbejdet til tiden, sidder i kø på motorvejen, skal hente Kristian på vejen mv. Mange af disse forhold planlægges ikke på forhånd, og Susanne og Alberte er derfor meget afhængige af at kunne ringe sammen løbende. Af samme grund oplevede Alberte det som 'virkelig et handicap', at Susannes mobiltelefon var forsvundet på

tidspunktet for det ene af interviewene. Derved mistede de en del af den "tidsfleksibilitet", som knyttede sig til mobiltelefonen. I stedet for den løbende koordinering, måtte de aftale at mødes et fast sted, hvor Susanne så måtte blive stående og vente, hvis Alberte blev forsinket.

Historier som disse illustrerer, at brugen af bil og mobiltelefon er en integreret del af det moderne, distribuerede familieliv. Det opleves derfor som meget besværligt og upraktisk, når disse teknologier af forskellige årsager ikke er til rådighed.

Et lignende eksempel på en familie, hvor brugen af IKT i markant omfang er en indlejret del af hverdags- og familielivet, er familien Hansen. På flere måder forekommer forældrenes måde at indrette deres eget og familiens hverdagsliv som utænkeligt, hvis det ikke havde været for moderne IKT. Begge har ledende stillinger i private virksomheder med et stort arbejdspress, lange arbejdsdage og mange udlandsrejser til følge. De bor i stor afstand af deres arbejde og bruger mere end en time på at køre til eller fra arbejde. Givet disse vilkår, er det vanskeligt at forestille sig, hvordan de uden IKT (og bil) på nogen meningsfuld måde kunne indrette et sammenhængende hverdagsliv, som inkluderer ansvaret for to mellemstore børn. Teknologier som telefon, internet, computer og mobiltelefon muliggør bl.a.:

- at Patrick kan arbejde hjemme 1-2 dage om ugen,
- at Patrick og Helen kan forlade arbejdspladsen i rimelig tid om eftermiddagen for i stedet at arbejde hjemme om aftenen eller i weekenden (derved kan de nå at købe ind, lave aftensmad og være sammen med børnene om aftenen),
- at Patrick og Helen kan udnytte tiden i bilen til og fra arbejde til enten at snakke med kollegaer eller med hinanden,
- at børnene kan ringe til forældrene over mobiltelefonen, hvis der opstår problemer (fx når de ikke når skolebussen),
- at forældre og børn kan ringe sammen i løbet af dagen og aftale og koordinere fx børnenes besøg hos venner.

IKT udgør således en teknologisk forudsætning for, at Patrick og Helen Hansen kan forene et ambitiøst og karriereorienteret arbejdsliv med hensynet til børnene og familielivet i bred forstand. Uden brugen af IKT kan man tvivle på, om ville have været muligt at indrette et sammenhængende familie- og hverdagsliv under disse vilkår.

Som de detaljerede fortællinger i kapitel 5 og eksemplerne i dette afsnit illustrerer, er teknologier som mobiltelefon, computer, internet og e-mail blevet integrerede elementer i de fleste familiers måde at indrette og organisere det distribuerede familieliv. Dermed er IKT også blevet en *forudsætning* for selvsamme familieliv. Dette antyder, at der kan herske et dialektisk forhold mellem brugen af IKT og det distribuerede familieliv; IKT indgår i familiemedlemmernes håndtering af deres distribuerede hverdagsliv *samtidig* med at selve brugen af IKT muliggør en yderligere spredning af familielivet. Af de interviewede familier kan især familien Hansen tolkes som et eksempel på en sammenhæng af denne type.

Kapitel 7: Koordinering og planlægning

På baggrund af de mere overordnede diskussioner af hverdagens tidskabale (kapitel 5) og familiemedlemmernes distribuerede hverdagsliv som vilkår for moderne familieliv (kapitel 6), vil jeg i dette kapitel fokusere på de hverdagspraksisser, som knytter sig til familiers brug af IKT i forbindelse med den daglige planlægning og koordinering af konkrete opgaver og aktiviteter i familiens hverdagsliv. Fokus er dermed på familiens praktiske reproduktion, som omfatter en bred vifte af aktiviteter såsom at hente og bringe børn, sørge for indkøb og aftensmad, opvask og rengøring, planlægge ferier og øvrige fritidsaktiviteter mv. Mange af disse aktiviteter gentages dag ud og dag ind, mens andre er mere irregulære eller udføres med lange mellemrum (fx rengøring og planlægning af familiens ferier). I det følgende er det især de daglige eller ugentlige aktiviteter, som er i fokus for analysen.

Formålet med analysen er at nå til en bedre forståelse af dels indholdet og formen af de hverdagspraksisser, som relaterer sig til familiens daglige koordinering og planlægning via IKT, dels at analysere hverdagspraksisserne i sammenhæng med andre sider af familielivet (herunder arbejdsdelingen mellem familiens medlemmer), som kan have betydning for disse.

7.1 Arbejdsdelingen inden for familien

Brugen af IKT til koordinering og planlægning hænger tæt sammen med karakteren af arbejdsdelingen mellem familiemedlemmerne. Jeg vil derfor indlede min analyse med en beskrivelse af, hvordan hverdagens opgaver og aktiviteter fordeler sig – og bliver fordelt – i de interviewede familier. Det er først og fremmest arbejdsdelingen mellem forældrene, som diskuteres, men også børnenes deltagelse i familiens praktiske reproduktion berøres. Fokus er på den overordnede karakter af arbejdsdelingen, og brugen af IKT er derfor ikke i centrum for diskussionen i dette afsnit.

Mellem forældrene

Flere af de kvindelige informanter i parforhold oplevede, at de påtog sig en uforholdsmæssig stor andel af de daglige, praktiske opgaver i familien. Dette gjaldt især Alberte Bang og Diana Bondesen, men også delvist Therese Poulsen (jf. kapitel 4). Især hos Diana og Alberte sporedes en frustration over samleverens manglende deltagelse i det hjemlige arbejde. En frustration, som hos Alberte var iblandet vrede ('til sidst bliver det jo bare pisse-irriterende, rent ud sagt!'), mens Dianas kritik af den hjemlige arbejdsdeling i nogen udstrækning afvæbnedes gennem nøgtern selverkendelse ('det er jo også fordi jeg har en anden tærskel' [i forhold til rengøringsstandard mv.]) og relativering ('man er så forskellige som mennesker').

Det gælder for størstedelen af de interviewede familier med samlevende voksne, at kvinden påtager sig hovedparten af de hjemlige opgaver. Foruden familierne Bondesen og Bang gælder dette Poulsen, Jørgensen og Nørgård. Særligt udpræget er den skæve kønsfordeling hos familierne Nørgård og Jørgensen, hvor Arne hhv. Flemming praktisk talt aldrig deltager i madlavning, indkøb, tøjvask o.lign. Familien Nørgård adskiller sig dog fra de øvrige familier ved, at børnene ofte hjælper til med madlavningen; de foreslår ofte selv en ret, som de har lavet i skolen, og så hjælper Anne dem med at lave maden. Men uanset at børnene jævnligt deltager i madlavningen, så er det fortsat Anna – og ikke Arne – som hjælper dem og har det overordnede ansvar for aftenmaden.

Jane Jørgensen og Anna Nørgård udtrykker sig ikke på samme kritiske måde som Diana og Alberte om den skæve arbejdsdeling. Anna kommenterer ikke skævheden som sådan, mens Jane forklarer, at hun finder det rimeligt, at Flemming har mulighed for at slappe af, når han kommer hjem efter en lang og hård arbejdsdag. Flemming slides fysisk af sit arbejde, og Jane forsøger derfor at tage hensyn til ham.

Mens de mandlige samlever i de nævnte familier i store træk er fraværende i forhold til dagligdagens hjemlige opgaver, bidrager de på andre måder til familiens praktiske reproduktion. Arne Nørgård, Flemming Jørgensen og – ikke mindst – Hans Bang står for en stor del af det håndværks- og vedligeholdelsesmæssige arbejde i hjemmet.

Således tog Hans sig af tømrerarbejdet i forbindelse med ombygningen af lejligheden, Arne slår græs (sammen med datteren Maria) og renser tagrender, vandlåse, kloaker o.lign., og det er Flemming, som ordner større ting i hjemmet såsom at sætte et hegn op omkring terrassen. På lignende vis deltager Jørgen Poulsen i havearbejdet (foruden at deltage i weekendens storindkøb).

Nikolaj Bondesen er måske den af fædrene i de omtalte familier, som i størst omfang deltager i det daglige husholdningsarbejde. Han henter og bringer børnene i bil og står lejlighedsvis for madlavningen eller hjælper med opvask og oprydning. Derudover er han, med Diana udtryk, 'familiens organisator', idet han fx planlægger familiens ferier og sørger for at bestille billige flybilletter, reservere overnatning, skaffe oplysninger om ferie-destinationen mv.

Det er karakteristisk for de opgaver, som Arne, Flemming, Hans, Jørgen og til dels også Nikolaj tager sig af, at de ikke på samme måde er "tidskritiske" som kvindernes mere husholdnings- og omsorgsprægede opgaver. Det er ikke afgørende, om græsset slås, tagrenderne renses, hegnet sættes op eller ferien organiseres i dag eller i morgen. Derimod kan opgaver som madlavning, oprydning og opvask ikke udsættes til en anden dag. Med andre ord er mændenes bidrag til familiens og husholdningens reproduktion karakteriseret ved en større tidsfleksibilitet end kvindernes, og de har nemmere ved at tilpasse aktiviteterne efter deres egen tidsrytme.

På dette punkt udgør arbejdsdelingen i disse familier ikke noget særtilfælde. Af den danske tidsvaneundersøgelse fra 2001 fremgår det, at kvinder generelt bruger dobbelt så meget tid som mændene på husholdningsopgaver, der har karakter af at være enten *meget regelmæssige* (fx madlavning, opvask, hente/bringe børn, børneomsorg o.lign.) eller *regelmæssige* (fx rengøring, tøjvask og indkøb). Kvinder i parforhold med hjemmeboende børn bruger i gennemsnit 2 timer og 33 minutter om dagen på meget regelmæssige opgaver (mod 1 time og 20 minutter for mændenes vedkommende) og 1 time og 35 minutter om dagen på de regelmæssige opgaver (mod 48 minutter for mændene). Til gengæld bruger mændene mere tid end kvinderne på *ikke-regelmæssige* opgaver (fx besøg på offentlige kontorer, havearbejde og andet praktisk arbejde) – 36 minutter pr. dag for mændene mod 12

minutter for kvinderne (Lausten & Sjørup 2003: 55). På dette område synes mine empiriske iagttagelser fra interviewene således at stemme overens med tidsvaneundersøgelsernes kvantitative resultater.

Fædrenes deltagelse i omsorgsarbejdet Flere af fædrene indtager, hvad der kan forekomme at være en "tilbagetrasket rolle" i forhold til omsorgen for børnene. Dette gælder Jørgen Poulsen, Flemming Jørgensen, Hans Bang og Arne Nørgård. Således er det oftest moderen, som børnene ringer til, hvis der opstår problemer eller de har brug for hjælp. Moderen synes i det hele taget at være den af forældrene, som er mest "tilgængelig" for børnene i dagligdagen. Et eksempel på dette er forældrene Nørgård, hvor Arne i mange situationer "isolerer" sig fra den daglige "småsnak" i familien. Fx læser han avis ved morgenbordet, mens børnene 'ævler i et væk om alt muligt'. Eller han tager et 'ryk' på harmonikaen eller læser en bog, hvis han er træt, når han kommer hjem fra arbejde.

Arnes tilbagetrakne rolle i forhold til den daglige småsnak i familien skal dog ikke tolkes derhen, at han ikke på andre måder drager omsorg for børnene. Denne omsorg kommer blot til udtryk på andre måder end den, der først og fremmest er forankret i *samtalen* mellem barn og voksen. Eksempelvis hjælper han Maria og Astrid, som går med aviser om morgenen, ved at hente avisbunken, inden de står op – og i weekenden deler han aviser ud på en rute, som han 'holder varm' til Tobias, så han kan overtage den, når han er færdig på efterskolen. Arne forklarer selv, at han lægger stor vægt på, at de står til rådighed for hinanden, når nogen har brug for hjælp. Arnes omsorg for børnene synes på denne måde at komme til udtryk gennem en stærk loyalitet og velvillighed til at hjælpe med konkrete og praktiske problemer frem for gennem samtaler om børnenes oplevelser og (følelsesmæssige) problemer i skolen eller andre steder.

Komplementær rollefordeling med elementer af forhandling Egentlig er det overraskende, hvor mange af de interviewede familier, som har en arbejdsdeling mellem forældrene meget lig kønsrollerne i den klassiske kernefamilie. I tilfældet med forældrene Poulsen, Bondesen, Jørgensen, Nørgård og Bang, synes der – tilsigtet eller utilsigtet – at være sket en fordeling og specialisering af hverdagslivets opgaver

og ansvar mellem forældrene. Man kan derfor tale om, at der hersker en komplementær rollefordeling mellem forældrene i disse familier. Dermed forekommer det forkert at betegne disse som egentlige aftale- eller forhandlingsfamilier med en symmetrisk rollefordeling mellem forældrene (kapitel 3).

Der kan dog være aktiviteter, som med mellemrum bringes til "forhandling" – eller hvor mændene bidrager ved "særlige lejligheder". Et eksempel er Jørgen Poulsen og Nikolaj Bondesen, som lejlighedsvist hjælper til med madlavningen: Til dagligt laver Jørgen Poulsen sjældent aftensmad, men når familien får middagsgæster i weekenden, bruger han og Therese det meste af en dag på at forberede en god middag. Mens Jørgen Poulsen først og fremmest hjælper til med madlavningen ved "særlige lejligheder", bidrager Nikolaj også lejlighedsvist til den daglige madlavning. Eksempelvis kan Diana finde på at ringe til Nikolaj og bede ham om at starte på aftensmaden, hvis hun bliver forsinket på vejen hjem fra arbejde (se afsnit 5.1). Ellers er det som oftest i weekenden, at Nikolaj står for maden – nogle gange tilbyder han det frivilligt, andre gange som et resultat af Dianas beklagelser over at skulle lave mad. Sidstnævnte – og Dianas telefonopkald ved forsinkelser – illustrerer, hvordan opgavefordelingen ved forskellige lejligheder kan bringes til diskussion og forhandling. I begge tilfælde er det den, der typisk varetager opgaven (Diana), som tager initiativ til at "forhandle" opgaven med sin samlever (Nikolaj) – enten med henvisning til en forsinkelse eller ved at give udtryk for sin modvilje mod at påtage sig opgaven. Arbejdsdelingen kan således bringes op til forhandling på initiativ af den, som normalt udfører opgaven.

Interviewmaterialet indeholder lignende eksempler for de øvrige forældrepar med en komplementær (og skæv) arbejdsdeling, og på baggrund af disse forekommer det rimeligt at betegne forældrenes arbejdsdeling som overvejende komplementær. Denne arbejdsdeling er dog ikke helt så rigid og kønsbestemt, som tilfældet var i den patriarkalske kernefamilie – men er samtidig langt fra så symmetrisk og forhandlet, som betegnelsen "aftalefamilie" foregiver. En mere præcis karakteristik af rollefordelingens karakter er *komplementær og formbar* i den forstand, at arbejdsdelingen for det meste er givet gennem indarbejdede rutiner og praksisser (som i en vis udstræk-

ning er struktureret efter traditionelle kønsroller og kønsforestillinger), men at dele af arbejdsdelingen med mellemrum bringes op til forhandling og derved er formbare.

Familien Hansen og Thomsen – en symmetrisk rollefordeling? Forældrene Hansen og Thomsen synes på flere måder at adskille sig fra de øvrige forældrepar mht. karakteren af arbejdsdelingen mellem forældrene. Således deles forældrene i højere grad om hverdagslivets praktiske opgaver – også dem, der knytter sig til husholdningen og traditionelt associeres med "kvindens domæne".

Bente og Carsten Thomsen skiftes til at lave aftensmad. Hvem der laver mad aftales som regel om morgenen:

Toke: (...) har I nogle faste dage på ugen, hvor I laver mad eller sådan..

Bente: Nej. Det er den der først siger om morgenen 'jeg har ikke rigtig lyst til at lave mad i dag – hvad siger du?' Og så.. nåh ja. OK. [Ler] 'Jeg kan godt lave mad.'

Carsten: (...) Det er som regel den, der har fået ideen til hvad vi skal have til aften.

Bente: Ja. Som ligesom griber det an og så.. Jamen så hjælpes vi da tit.
(Interview 2, l. 114-122)

Hvis Bente og Carsten ikke når at aftale aftensmaden om morgenen, ringer eller e-mailer de sammen i løbet af arbejdsdagen for at aftale nærmere. Forældrene gengiver på følgende måde ordlyden i mail-udvekslingen eller telefonsamtalen:

Bente: [Gengiver, hvad de siger eller skriver:] 'Jeg har ikke rigtig nogle gode ideer. Har du nogle gode ideer?' 'Jo, jeg kan nok finde på noget'. Og så.. Ja, så tager vi den derfra.

Carsten: (...) det kan også være... 'Jeg mangler en grøn peber og piskefløde til aftensmad. Kan du købe det ind?' (Interview 2, l. 126-131)

Mens de i vid udstrækning deles om at lave mad, er der en større grad af specialisering mht. indkøb og at hente børn: I reglen er det Carsten, som afleverer og henter børnene i skole og SFO på vej til og fra arbejde (skolen og Carstens arbejdsplads ligger i samme by), mens det som oftest er Bente, som handler ind, da hun arbejder i en større by med et stort udvalg af dagligvarebutikker.

Pga. forældrenes travle arbejdsliv sker det dog, at de må skiftes til at hente børn hhv. købe ind. Dette aftales gerne sidst på arbejdsdagen, hvor forældrene ringer sammen for at orientere hinanden om deres aktuelle situation:

Bente: Det er tit vi lige snakker sammen (...) også lige omkring fyraften – 'hvad tid kører du hjem i dag?' Også hvis der ligger et møde sidst på dagen – jamen så er det måske nogle gange mig, der skal hente børnene. (...) Vi må altid lige føle os lidt frem, hvem der nu lige er mest presset i dag. (...)

Toke: (...) hvordan konkret fungerer det? Altså Carsten sender en mail eller hvordan?

Bente: Ja, det kan godt være Carsten siger (...) 'jeg skal til et møde her sidst på dagen, kan du køre lidt før og hente børnene?' (Interview 2, l. 141-161)

Interviewene med Carsten og Bente tegner et billede af et par, hvor fordelingen af opgaver og ansvar i højere grad er til løbende forhandling end tilfældet var for de tidligere omtalte familier. Man kan derfor med rimelighed tale om, at der hersker en symmetrisk arbejdsdeling mellem dem. Der er dog også elementer af komplementær rollefordeling mht. indkøb og bringe/hente børn. Afgørende er det dog, at denne ikke så meget er dikteret af kønsforestillinger, men i højere grad af de praktiske omstændigheder, som knytter sig til at Carstens arbejdsplads ligger over for børnenes skole, og at Bente arbejder i en by med gode indkøbsmuligheder.

Hos Patrick og Helen Hansen er arbejdsdelingen et tilbagevendende diskussions-emne, især i tiden efter at deres sidste au pair rejste (se afsnit 5.1). Patrick og Helen forklarer, at de har forsøgt at finde en 'fornuftig balance', hvor de deles 'nogenlunde ligeligt' om arbejdet derhjemme, og hvor børnene også har fået tildelt praktiske opgaver. Forældrenes ordvalg antyder, at den overordnede fordeling af opgaver fortsat er til forhandling – herunder at bestemme, hvad en "fornuftig balance" indebærer. At diskussionen ikke kun foregår på et overordnet plan fremgår af, at Helen og Patrick dagligt koordinerer indkøb og aftensmad over mobiltelefonen på vej hjem fra arbejde.

Selvom Patrick og Helen i udstrakt grad deles om opgaver såsom at lave aftensmad, handle ind og køre børnene i skole, finder man også hos denne familie eksempler på

specialisering. Eksempelvis er det overvejende Patrick, som står for ombygningsarbejder (fx ombygningen af en længe til garage og værksted), mens det som oftest er Helen, der tager sig af storindkøb i weekenden, ligesom hun laver mad oftere end Patrick. Disse eksempler på komplementær arbejdsdeling til trods, forekommer det rimeligt at betegne relationen mellem Patrick og Helen som fleksibel og åben for forhandling.

Tankevækkende er det, at de to familier, som i størst omfang synes at have en symmetrisk rollefordeling mellem forældrene, begge er dobbeltkarriere-familier. Det derfor nærliggende at overveje, om den (mere) symmetriske rollefordeling er et resultat af, at *begge* forældre har et presset hverdagsliv, hvor arbejdet fylder meget. En skæv og komplementær rollefordeling forudsætter, at den ene af forældrene (typisk kvinden) kan afsætte mere tid til familien end den anden. En betingelse, som ikke er opfyldt i familier, hvor begge forældre er arbejdsorienterede.

Alt i alt synes arbejdsdelingen mellem forældrene Hansen og Thomsen altså at ligge noget nærmere den fleksible og flydende rollefordeling, som skulle kendetegne den moderne aftale- og forhandlingsfamilie. Denne (mere) symmetriske arbejdsdeling kommer dog ikke nødvendigvis "ganske af sig selv", som det fremgår af interviewene med forældrene Hansen.

Mellem forældre og børn

Det er en fremherskende forestilling, at nutidens børn i meget ringe udstrækning bidrager til det daglige husholdningsarbejde. Mine interview tegner dog et lidt mere nuanceret billede. I flere af familierne bidrager de større børn på forskellig vis aktivt til familiens praktiske arbejde: Patrick og Helen Hansens børn hjælper til med rengøring, madlavning og græsslåning, og de har som fast pligt at rydde af bordet efter aftensmaden og smøre deres egne madpakker. Gert Højers ældste sønner henter deres lillebror Michael fra skole, ligesom den ældste søn ind i mellem står for aftensmaden. Arne og Anna Nørgårds store børn hjælper næsten dagligt til med at lave aftensmad, rydde af bordet og vaske op – og derudover henter og passer de ofte deres lillebror Philip. Bente Thomsens børn hjælper indimellem til ved

madlavningen, uden dog at have egentlige maddage. Og for Rie Bach gælder det, at hun har et ønske om at få sønnen Lars til at stå for aftensmaden ind i mellem – et ønske, som sønnen dog ikke indfrier uden en vis modstand.

Af familierne med ældre børn er det faktisk kun Poulsen, Bondesen og Bang, hvor børnene ikke synes at bidrage til familiens praktiske arbejde.

Forældrenes kørsel med børnene På et område synes der dog at være sket en markant ændring i forhold til tidligere generationer: Omfanget af forældrenes kørsel med børnene. For mange af familierne gælder det (som også nævnt tidligere), at forældrene næsten dagligt kører deres børn til og fra skole, venner og fritidsaktiviteter. At forældrenes "taxi-kørsel" ikke udelukkende hænger sammen med de lokale trafikforhold eller familielivets (øgede) spredning illustreres af forskellene mellem familien Bondesen og Nørgård. Familien Bondesen bor i det centrale København, og til trods for de udpræget gode kollektive trafikforbindelser, henter faderen næsten dagligt børnene i bil fra venner og fritidsaktiviteter. Omvendt kører forældrene Nørgård kun sjældent med deres børn – som for det meste cykler eller tager bussen – til trods for at børnenes skole ligger i en landsby 5 kilometer fra familiens bopæl, og at mange af deres venner bor langt fra dem.

På baggrund af et feltarbejde blandt danske børn konkluderer Kim Rasmussen, lektor i psykologi ved *RUC*, at børn i dag typisk er 10-11 år, før de selv får lov til at bevæge sig på egen hånd i trafikken: "Indtil da bliver de hentet og bragt af deres forældre eller fulgt af større søskende eller pædagoger. Det er altså først i barndommens allersidste år, at de slipper for de voksnes konstante opsyn" (Dagbladet Information 2007). En af årsagerne til, at børn transporteres mere i dag end tidligere, synes at være forældrenes voksende bekymring for, om deres børn kan færdes på egen hånd uden at blive involveret i trafikulykker. Tilsvarende kan det også tænkes, at frygten for "byens farer" i form af børnelokkere og seksuelle overgreb kan spille en rolle.

Som det vil fremgå af analysen i dette kapitel, er en væsentlig del af kommunikation mellem forældre og børn knyttet netop til koordineringen af forældrenes kørsel med børnene.

Børn inddrages i familiens beslutninger Børn synes i dag i højere grad at blive inddraget i familiens fælles beslutninger end tilfældet var i tidligere generationer. Dette gælder helt fra hverdagens "små" beslutninger (fx Therese Poulsen, som ringer til sine døtre for at høre, hvad de har lyst til at spise til aftensmad) over de "middelstore" beslutninger (eksempelvis forældrene Bondesen, som inddrager børnene i beslutningen om hvor familien skal tage på ferie) og til de store beslutninger i forbindelse med fx bosætning ved familiebrud (fx Alberte Bang, som tillægger døtrenes utilfredshed med at bo på landet stor vægt i forhold til hendes overvejelser om at flytte til byen igen).

Forældre synes således at tage større hensyn til deres børns ønsker i dag. Dette kan ses som en del af den mere symmetriske og ligeværdige relation mellem forældre og børn i den moderne familie (jf. kapitel 3). Men det er naturligvis vanskeligt at dokumentere denne ændring, som derfor langt hen ad vejen må bero på "fornemmelser" og en kvalitativ vurdering.

7.2 Brug af IKT til løbende koordinering og planlægning

I dette afsnit analyseres den kommunikation mellem familiens medlemmer, som på forskellig vis relaterer sig til den daglige planlægning og koordinering af deres individuelle og fælles aktiviteter. Analysen er opdelt efter, hvorvidt kommunikationen relaterer sig til at udfylde "huller" i familiens planer for dagen hhv. at aftale ændringer i forhold til tidligere planer eller den daglige rutine.

Inden jeg går nærmere ind i analysen af disse to former for daglig koordinering og planlægning, præsenteres først en oversigt over indholdet og omfanget af den telemedierede kommunikation, som relaterer sig til organiseringen af familiens hverdagsliv (tabel 10). Ud over at give et indtryk af indholdet af denne kommunikation, viser tabellen også forskelle og ligheder mellem de interviewede familier.

Af tabellen fremgår det bl.a., at størsteparten af forældrene benytter telefon eller mobiltelefon til at orientere hinanden eller børnene, hvis en af dem kommer senere hjem end planlagt. Tilsvarende gælder det for de fleste af familierne, at børnene ringer til deres forældre, hvis de ændrer deres planer for dagen eller kommer senere hjem end ventet. En betragtelig del af kommunikationen mellem familiemedlemmerne handler således om at holde hinanden orienterede om ændringer i forhold til det aftalte eller den daglige rutine.

Af tabellen fremgår det også, at mens omfanget af kommunikationen mellem forældrene varierer meget (fra flere samtaler dagligt til kun få samtaler om ugen), gælder det for alle familierne, at den ene eller begge forældre næsten dagligt er i kontakt med børnene.³¹ Især er det mødrene, som ofte kommunikerer med deres børn.

Som et sidste overordnet karaktertræk skal fremhæves, at telefon og mobiltelefon er de langt hyppigst anvendte kommunikationsteknologier i forbindelse med familiemedlemmernes løbende planlægning og koordinering. Kun forældrene Thomsen benytter e-mail i deres daglige kommunikation om koordinering og planlægning af hverdagens opgaver, ligesom Rie Bachs søn, Lars, lejlighedsvis skriver med sin fader over *Messenger*. E-mail benyttes praktisk talt aldrig ved kommunikationen mellem børn og forældre. Det bemærkes også, at sms hovedsageligt benyttes ved kommunikationen mellem forældre og børn, mens forældrene kun sjældent benytter sms indbyrdes. Flere af forældrene benytter endog aldrig sms (Jørgen Poulsen, Nikolaj Bondesen og Arne Nørgård).

³¹ En undtagelse herfra er familien Jørgensen, hvor børnene (som ikke har mobiltelefon) kun ringer, hvis de vil tidligere hjem end aftalt fra SFO'en.

	Hansen	Poulsen	Bach	Bondesen	Jørgensen
Forældre indbyrdes (aktiviteter/opgaver)	<ul style="list-style-type: none"> * Aftensmad (hvem laver?) * Daglige småindkøb * Planlægning af arbejdsrejser (med kort varsel) 	<ul style="list-style-type: none"> * Orientering (fx ved overarbejde) * Koordinere planer (fx hvis Jørgen skal på golfrejse) * Koordinere indkøb og evt. madlavning (hvis Therese arbejder over) 		<ul style="list-style-type: none"> * Hvis noget ikke er "aftalt godt nok" (fx ang. indkøb) * Diana orienterer Nikolaj, hvis hun bliver forsinket (evt. bede Nikolaj om at starte på aftensmaden) 	<ul style="list-style-type: none"> * Jane ringer til Flemming for at høre, hvornår han kommer hjem <p>Jane og Sebastians fader</p> <ul style="list-style-type: none"> * Hvis planerne for Sebastian skal ændres
Valg af teknologi og hyppighed	Daglige opkald pr. mobiltelefon (sjældent sms eller e-mail)	Ringer indimellem sammen pr. (mobil-)telefon (aldrig sms)	Ringer sjældent sammen. Lars aftaler selv med forældrene, hvor han er.	Ringer sjældent sammen (aldrig sms)	Ringer sjældent sammen vedr. planlægning og koordinering (evt. sms)
Forældre og børn (aktiviteter/opgaver)	<ul style="list-style-type: none"> * "Spørge om lov" til noget (fx tage legeskamrat med hjem) * Problemer (fx ikke når bussen) * Hvis der mangler noget (indkøb) 	<ul style="list-style-type: none"> * Orientering (fx ringer både døtre og forældre for at fortælle, hvornår de er hjemme) * "Spørge om lov" (fx spise i byen, besøge veninde) * Bede Therese om at købe noget med hjem * Therese ringer, hvis børnene ikke er hjemme som forventet * Aftale at blive hentet af forældrene 	<p>Lars og Rie</p> <ul style="list-style-type: none"> * Orientering (fx ringer Lars for at fortælle, at han vil besøge kammerater - Rie ringer, hvis hun ændrer sine planer/kommer senere hjem) * Rie ringer for at høre, hvor Lars "er henne" * Lars sender sms for at sige, at han er taget i skole * "Spørge om lov" til at besøge kammerater <p>Lars og hans fader</p> <ul style="list-style-type: none"> * Aftale besøg hos faderen * Blive hentet af faderen (i bil) * Aftale at tage i biografen o.lign. 	<ul style="list-style-type: none"> * "Spørge om lov" (fx til at tage legeskamrat med hjem) * Orientering (fx ringer/sms'er børnene for at sige, at de er på vej hjem) * Simon ringer for at høre, hvornår der er nogen hjemme * Ved ændringer i planen (fx hvornår børnene vil hentes) * "Tjekke op" på aftalerne med børnene (fx vedr. hentning) * Nikolaj til børnene: Fortælle hvornår han kommer hjem 	<ul style="list-style-type: none"> * Børnene ringer fra SFO og spørger, om de må komme hjem (hvis de vil tidligere hjem end det aftalte)
Valg af teknologi og hyppighed	Daglige opkald pr. mobiltelefon/telefon og sms	Daglige opkald pr. mobiltelefon/telefon (sjældent sms)	Dagligt pr. mobiltelefon/telefon og sms (dog ikke med faderen). Også Messenger med faderen.	Simon: sms'er/ringer dagligt. Philipa: sms'er/ringer et par gange om ugen.	Sjældent

Tabel 10: Oversigt over familiernes brug af IKT til løbende planlægning og koordinering. Af tabellen fremgår dels de opgaver/aktiviteter, som familiemedlemmerne typisk kommunikerer om, dels hyppigheden af kommunikationen og valget af teknologi.

	Thomsen	Nørgård	Højer	Bang
Forældrene indbyrdes (aktiviteter/opgaver)	<ul style="list-style-type: none"> * Hente/bringe børn * Aftensmad (ideer og ”hvem laver”?) * Koordinere indkøb (hvem og hvad?) * Orientering (fx om overarbejde eller at man er på vej hjem) * Aftale at mødes om eftermiddagen (fx for at se på nyt køkken) * Sendte en ”reminder” til hinanden om ting, der skal huskes 	<ul style="list-style-type: none"> * Orientering: Anna ringer til Arne, når hun er ude at køre langt om dagen (fx for at købe stof) * Hvis Arne har glemt noget derhjemme og vil have Anna til at finde/komme med det * Arne ringer til Anna for at få hende til at pakke hans rejsekuffert, hvis han skal på udlandsrejse samme dag 	<ul style="list-style-type: none"> * Orientering om børnenes aktuelle færden (fx hvad laver og hvor er de) * Orienter om, at aftensmaden er færdig * Tjekke op på aftaler vedr. Michael * Ændre planer for, hvornår Michael er hos hvem * Aftale og koordinere fælles aktiviteter (fx familiebesøg) * Orientering om forhold med relation til børnene (fx om forældrekonsultation) 	<ul style="list-style-type: none"> * Orientering (fx hvis Alberte bliver forsinket på vejen hjem fra arbejde) * Koordinering (fx indkøb eller hente børn) <p>Alberte og eksmand</p> <ul style="list-style-type: none"> * Koordinere hvornår børnene er hos hvem – og hvornår de skal hentes/bringes * Planlægning af ferier
Valg af teknologi og hyppighed	Dagligt pr. telefon og e-mail – mobiltelefon/sms fra bilen	Få gange om ugen pr. (mobil-)telefon (aldrig sms)	Dagligt pr. telefon og en sjælden gang via e-mail eller sms	Nogle gange om ugen pr. (mobil-)telefon og sms
Forældre og børn (aktiviteter/opgaver)	<p>Bente og Olivia (og datterens kæreste)</p> <ul style="list-style-type: none"> * Hvor datteren/ de er? * Spiser hun og kæresten med ved aftensmaden? * Om datteren (og kæresten) skal med Bente i byen? 	<p>Anna til børnene</p> <ul style="list-style-type: none"> * Hvor de er? * Tjekke op på aftaler? (fx mht. pasning af Phillip) * Bede børnene om at købe noget med hjem <p>Børnene til Anna</p> <ul style="list-style-type: none"> * ”Spørge om lov” * Orientering (fx at de tager ud til en kammerat eller er på vej hjem) * Aftale at blive hentet i bil af Anna eller Arne 	<p>Gert til børnene</p> <ul style="list-style-type: none"> * Gert ringer nogle gange til Lau for at vække ham om morgenen * Ringer for at tjekke at Michael er blevet hentet * Orienterer børnene, når Gert kommer senere hjem * Sikre sig, at børnene går over til Helle for at spise aftensmad o.lign. <p>Lau til Gert</p> <ul style="list-style-type: none"> * Sender sms om hvor han er (når Lau er ”i byen”). * Om at blive hentet * Aftale ting (fx at tage ud og handle med faderen) * Sender e-mail, hvis Gert skal huske noget 	<p>Alberte og Susanne</p> <ul style="list-style-type: none"> * Alberte ringer til Susanne, hvis hun er blevet forsinket på vej hjem fra arbejde * Orientering (fx hvis datteren kører med naboernes børn hjem fra skole tager ud til en veninde) * Aftale at blive hentet (fx hos veninde) <p>Alberte og Johanne</p> <ul style="list-style-type: none"> * Johanne aftaler besøg hos Alberte pr. mobiltelefon/sms * Orienterer Alberte pr. sms om hvor hun er, hvis hun er til fest eller ”i byen”
Valg af teknologi og hyppighed	Jævnligt opkald pr. mobiltelefon/telefon og sms	Dagligt opkald pr. mobiltelefon/telefon og sms. Børnene ringer sjældent til Arne	Dagligt opkald pr. mobiltelefon/telefon. Lau sender ofte sms’er til faderen	Dagligt opkald pr. mobiltelefon/telefon og sms

Tabel 10 (fortsat)

Udfylde huller i planerne for dagen

Flere af de interviewede forældrepar benytter jævnligt IKT til at koordinere og aftale opgaver eller aktiviteter, som ikke er blevet aftalt i forvejen. Denne type af koordinering – som typisk vedrører opgaver eller aktiviteter, som finder sted samme dag – er særligt udbredt hos familierne Hansen og Thomsen, men findes også hos de øvrige familier med undtagelse af Jørgensen, Nørgård og (delvist) Bang. Jeg vil indledningsvist indkredse og beskrive forældrenes praksis med at "udfylde huller i den daglige planlægning" via brugen af IKT. Efterfølgende diskuteres, om forskellene mellem familierne kan forstås i lyset af forældreparrenes forskellige arbejdsdeling. Afsnittet afsluttes med en analyse, som fokuserer på den del af den telemedierede kommunikation mellem forældre og børn, der på tilsvarende vis relaterer sig til at "udfylde huller" i planerne for dagen.

"Hvis noget ikke er aftalt godt nok" På spørgsmålet om, hvor ofte Diana og Nikolaj Bondesen ringer sammen i løbet af hverdage, forklarer Diana, at det især sker i perioder, hvor de ikke får 'aftalt tingene godt nok' på forhånd (fx indkøb). Overordnet set forsøger hun og Nikolaj dog at aftale og koordinere dagens individuelle og fælles aktiviteter i god tid:

Diana: Vi er jo også meget en aftalefamilie, for det meste så prøver vi jo at planlægge [tingene] om aftenen, og så bliver resten af tingene sådan ordnet færdigt – snakket færdig om morgenen for lige at korrigere at øhh. Alle husker, hvordan det nu er det hænger sammen, ik'. (Interview 1, l. 269-272)

Her tænker Diana ikke kun på aftalerne mellem hende selv og Nikolaj, men også på aftalerne mellem forældrene og børnene om, hvad børnene gør i løbet af dagen (om de fx besøger venner efter skole eller går til fritidsaktiviteter) og – især – om Nikolaj skal hente dem. I løbet af dagen kan det ske, at forældrene bliver usikre på, hvilke aftaler de har indgået med børnene – eller det er måske ikke aftalt 'godt nok' – og så ringer de til børnene for at sikre sig, at der er klare aftaler. Eksempelvis var Diana og Nikolaj på dagen for det første interview blevet usikre på, om Philipa skulle til billedskole efter skoletid (og derfor skulle hentes af Nikolaj), eller om sæsonen allerede var afsluttet. Derfor ringede Diana til Philipa for at afklare dette.

Det er tydeligt, at denne form for kommunikation i familien Bondesens tilfælde hovedsageligt finder sted mellem forældre og børn, og at dette udgør en betragtelig del af kommunikationen mellem børn og forældre (se også senere). Således skønner Nikolaj, at han fra arbejde ringer 2-3 gange om ugen til hvert af børnene. Samtalerne handler i reglen om at tjekke, at 'aftalerne er klare' eller for at høre, hvornår de tager til fritidsaktiviteter og eventuelt skal hentes. Omvendt ringer børnene til Nikolaj (på hans arbejdsnummer), hvis de vil aftale at blive hentet eller ændrer planer omkring tidspunkt for afhentning. Kan de ikke få fat på Nikolaj, ringer de gerne til Diana og beder hende om at viderebringe deres besked til Nikolaj.

Når Diana og Nikolaj kun sjældent ringer til hinanden i løbet af dagen for at aftale aktiviteter, skyldes dette sandsynligvis, at arbejdsdelingen mellem dem er karakteriseret ved at være komplementær. De oplever derfor ikke noget større behov for at aftale fx indkøb og madlavning i løbet af dagen. Det er – som nævnt tidligere – hovedsageligt når der optræder "uregelmæssigheder" i hverdagens rutiner – fx når Diana bliver forsinket på vejen hjem fra arbejde – at forældrene ringer sammen.

Familier med en (mere) symmetrisk rollefordeling Forældrene Hansen og Thomsen gør i særlig udstrakt grad brug af telefon og mobiltelefon – og i forældrene Thomsens tilfælde også e-mail – til at udfylde hullerne i deres planer for dagen. Faktisk er denne praksis så udbredt hos dem, at man kan diskutere, om der reelt er tale om at udfylde "huller" i dagsplanen. Måske ville det være mere dækkende at forstå de aftaler, som Patrick og Helen indgår dagen i forvejen eller om morgenen, som "øer" i et "hav" af åbne og uafklarede aftaler, som først gradvist præciseres i løbet af dagen gennem kontakt via IKT (mobiltelefon). Kan der med andre ord være tale om et ganske andet "planlægningsregime" end det, eksempelvis Diana og Nikolaj Bondesen tilhører?

Om den daglige koordinering og planlægning via mobiltelefon på vejen hjem fra arbejde, fortæller Patrick og Helen (foranlediget af mit spørgsmål om, hvordan de planlægger tingene i hverdagen):

Toke: Men hvad så med de sådan mere kortsigtede ting (...) sådan med hvem laver mad –
Helen: – hvad skal vi spise i aften [ler lidt] –
Toke: – **ja, lige præcis**, hvordan –
Helen – det går over mobiltelefonen (Patrick: ja) [ler lidt].
Patrick: Vi taler meget sammen i telefonen på vej hjem (...). Og lige tjekker op på om (...) tingene er synkroniseret omkring om vi mangler noget (...). (Interview 2, l. 790-803)

Det er indkøb til aftensmaden og diverse ”supplerende ting” (fx mælk), forældrene typisk køber på vejen hjem fra arbejde. Som det fremgår af citatet, beskriver Patrick sin egen og Helens praksis med at ringe sammen med ord som at ’tjekke op’ på tingene og at ’synkronisere’ i forhold til, hvad de mangler. Denne praksis inkluderer også samtaler med børnene, som Helen og Patrick har for vane at ringe til på vejen hjem fra arbejde, bl.a. for at høre, om der ’er noget der mangler, som lige skal købes ind på vejen’.

Som det fremgik af afsnit 7.1, koordinerer og planlægger også Carsten og Bente Thomsen i vid udstrækning dagens familierelaterede aktiviteter og opgaver i løbet af dagen. Men til forskel fra forældrene Hansen, benytter Carsten og Bente sig også af e-mail som kommunikationsmiddel ved denne type af kommunikation, ligesom de også, i modsætning til Patrick og Helen, dagligt kommunikerer sammen i løbet af arbejdstiden (især ved frokost og arbejdsdagens afslutning). Baggrunden for disse forskelle kan bl.a. ligge i, at hvor Patrick og Helen bor langt fra deres arbejdspladser og må køre 1-1½ time hver vej – og dermed havde masser af tid til at kommunikere pr. mobiltelefon – har forældrene Thomsen betydeligt kortere til arbejdet. Mens Bente har omkring 50 km mellem bopæl og arbejde, har Carsten mindre end 10 km. Endvidere giver Carsten og Bente ikke på samme måde som Patrick og Helen udtryk for, at de er ”totalt opslugt” af arbejdet i arbejdstiden. Som Patrick bemærker, vender han og Helen først tilbage til ”privatsfæren”, når de sætter sig ud i bilen for at køre hjem (jf. s. 126).

I lighed med forældrene Hansen, handler Carsten og Bentes koordinerende samtaler ofte om at planlægge aftensmad (herunder hvad de skal have at spise) og indkøb.

Derudover kan samtalerne lejlighedsvis også dreje sig om, hvem af forældrene, der skal hente børnene fra SFO eller hos legekammerater o.lign. Som det fremgik tidligere i kapitlet, e-mailer og ringer Carsten og Bente først og fremmest sammen om disse ting, når de ikke når at aftale det om morgenen – eller hvis en af dem føler sig presset til at blive længere på arbejde og derfor ikke kan handle ind eller hente/bringe børnene. Alt efter, hvor presset forældrene hver især føler sig sidst på dagen, kan samtalerne antage karakter af en ”forhandling” om opgavernes fordeling.

For familierne Hansen og Thomsen er det altså først og fremmest madlavning og indkøb, som aftales og koordineres over telefon eller – som i familien Thomsens tilfælde – pr. e-mail i løbet af dagen. Madlavning og indkøb udgør områder af det daglige husholdningsarbejde, hvor begge forældre deles om arbejdet, og der derfor ofte er behov for koordinering og planlægning. Andre aktiviteter, som i højere grad er bestemt af en komplementær arbejdsdeling (fx at hente og bringe børn fra skole/SFO i forældrene Thomsens tilfælde), er der i mindre grad behov for at planlægge og koordinere – medmindre der optræder uventede hændelser, som kan foranledige ændringer i opgavefordelingen. Den sidste form for koordinering – ”rekoordinering” af tidligere indgåede aftaler eller ”faste rutiner” – vil jeg vende tilbage til i den sidste del af kapitlet (se s. 216 ff.).

De øvrige forældrepar Undersøgelsens øvrige forældrepar ringer/sms/e-mailer kun sjældent sammen for at udfylde huller i dagsplanen. Det nærmeste Alberte Bang kommer at omtale en sådan praksis, er hendes beskrivelse af, hvordan hun nogle gange sender en sms til sin kæreste Hans, hvis hun på vejen hjem fra arbejde beslutter sig for at købe dagligvarer såsom mælk. Så skriver hun en besked, så han véd, at han ikke behøver at tænke på det. Alberte mener selv, at denne vane skyldes, at familien bor på landet, hvor der er langt til den nærmeste dagligvarebutik.

Når Alberte og Hans sjældent benytter telefon eller mobiltelefon til at udfylde huller i dagsplanen – og til at koordinere aktiviteter i det hele taget – kan dette have tæt sammenhæng med deres udpræget komplementære arbejdsdeling. Derudover planlægger de såvidt muligt dagen i forvejen, hvem der henter børnene og hvornår

(et af de punkter, hvor Hans med mellemrum hjælper Alberte). Alberte foretrækker, at der på forhånd er aftalt 'en eller anden form for ramme' for dette – ikke mindst af hensyn til børnene, som synes, det er rart at vide, hvornår de bliver hentet og af hvem.

Også Therese og Jørgen Poulsen, Flemming og Jane Jørgensen og Anna og Arne Nørgård afklarer kun lejlighedsvist huller i dagsplanen via telefon/mobiltelefon/e-mail. Det sker dog, at Jane ringer til Flemming for at høre, hvornår han regner med at komme hjem fra arbejde (hvilket afhænger af, om han kører med bus eller får et lift af en kollega); det er rart at vide, synes Jane, for så kan hun nå at være færdig med diverse ting og have kaffen klar, når han kommer hjem.

Når denne form for kommunikation er fraværende mellem disse forældre – og stærkt begrænset hos forældrene Bang – synes dette at have sammenhæng dels med den komplementære rollefordeling mellem forældrene (jf. tidligere), dels at flere af de samlevende par har for vane at planlægge fordelingen af opgaver og aktiviteter aftenen i forvejen eller ved morgenmaden. Forældrene starter med andre ord på dagen med en klar fornemmelse af, hvem der gør hvad og hvornår. Og det er først og fremmest ved uventede hændelser, som kan "forstyrre" deres planer for dagen (eller "faste rutiner"), at de finder behov for at koordinere deres indbyrdes handlinger via IKT.

Forskellige "planlægningsregimer"? Jeg har allerede tidligere antydnet, at der kan herske forskellige "planlægningsregimer" hos de forskellige forældrepar, og at dette måske kan have sammenhæng med forældrenes brug af IKT til løbende planlægning og koordinering. Denne tanke bygger overvejende på forældrene Hansens og Thomsens beskrivelser, som adskiller sig markant fra de øvrige forældrepar, der ikke på samme måde foretager en detaljeret, løbende planlægning af aktiviteter såsom indkøb, madlavning eller at hente og bringe børn.

I det omfang, at der hersker forskellige "planlægningsregimer", kan man spørge, om muligheden for allestedsnærværende kommunikation via mobile kommunikations-

teknologier kan tænkes at understøtte den mere "løse" og korttidsbaserede planlægningsform, som forældrene Hansen og Thomsen i særlig grad er eksponenter for.

Svaret på dette spørgsmål kan meget vel være et "både og". Leslie Haddon (2004) bemærker, at brugen af især mobiltelefon nok muliggør en højere grad af spontanitet og fleksibilitet i forhold til at planlægge møder og aktiviteter med kort varsel, men at denne fleksibilitet samtidig begrænses af de sociale "tidsstrukturer". Eksempler på sådanne kan være institutionelle tidsstrukturer (fx mødetider på arbejdspladsen eller i skolen, butikkers og offentlige institutioners åbningstider mv.), men kan også være de overordnede mønstre i måden mennesker og familier "organiserer" hverdagens tid – fx om man stræber efter at samle og udføre en lang række aktiviteter og opgaver inden for et bestemt tidsrum med henblik på at skabe plads for senere på dagen at kunne "holde fri" og slappe helt af. Dale Southerton omtaler denne opsplitning af hverdagens tid mellem "hektisk tid" og "afslappet tid" som en opsplitning mellem "hot spots" og "cold spots" (Southerton 2003). Haddon konkluderer således, at "the greater possibility for instant communication does not necessarily lead us to change the way we plan and manage time" (Haddon 2004: 96).

I hvilken udstrækning mobiltelefonen har potentiale for at forandre måden, hvorpå vi planlægger hverdagens tid, afhænger derfor af, i hvilket omfang vi er bundet op af sociale tidsstrukturer. Dertil kommer så graden, hvormed organiseringen af hverdagens aktiviteter enten er struktureret efter faste mønstre mht. rollefordeling (familier med komplementær rollefordeling) eller er symmetrisk og forhandlet (som i "aftalefamilien"). Det synes således snarere at være de sociale tidsstrukturer, arbejdsdelingens karakter og familiens overordnede tilgang til at planlægge hverdagens aktiviteter end IKT som sådan, som bestemmer, i hvilket omfang forældre benytter IKT til løbende planlægning gennem hverdagspraksissen "udfylde huller i dagsplanen".

Richard Ling (2004) argumenterer dog for det synspunkt, at vi først netop er begyndt at se konturerne af en ny måde at planlægge og koordinere sociale aktiviteter: "the mobile telephone has started to change the ways in which we organize and coordinate our everyday lives" (Ling 2004: 58). Ifølge Ling vil brugen af mobiltele-

fonen til "mikro-koordinering" supplere og delvist erstatte traditionel tidsplanlægning baseret på uret og klokketiden som fælles reference: "Arguably, the greatest social consequence arising from the adoption of the mobile telephone is that it challenges mechanical timekeeping as a way of coordinating everyday activities" (ibid.: 69). Dette gælder, ifølge Ling, især ved koordinering og planlægning, som omfatter en mindre gruppe af personer (fx en familie). Han argumenterer for, at brugen af mobiltelefonen til mikrokoordinering gennem "nuanced management of social interaction" allerede spiller en vigtig rolle i disse tilfælde (ibid.: 70). Ling taler i den forbindelse om tre former for mikrokoordinering: 1) "Midcourse adjustment", som består i ændringer og justeringer af allerede indgåede aftaler (svarer i store træk til det, jeg senere i kapitlet beskriver som "rekoordinering"); 2) "iterative coordination", hvor en åben og løs aftale gennem telefonsamtaler og sms'er gradvist præciseres og konkretiseres (svarer i store træk til det, jeg omtaler som at "udfylde" huller i dagsplanen); 3) "softening of schedules", som knytter sig til forsinkelser, hvor den forsinkede kan kontakte dem, som han eller hun har en aftale med, og orientere om forsinkelsen. Denne orientering sætter de andre i stand til at indrette sig efter forsinkelsen, og muliggør dermed en mere fleksibel tidsplanlægning (jeg vil senere i kapitlet diskutere informanternes brug af mobiltelefon til at orientere familien om forsinkelser).

Der forekommer rimeligt, at der med brugen af mobile og allestedsnærværende kommunikationsteknologier såsom mobiltelefonen opstår nye muligheder for at planlægge hverdagens aktiviteter og praktisere "social koordination". Dette viser mine interview såvel som andres studier (heriblandt Lings). Men som nævnt peger interviewene også på, at den konkrete brug af IKT i høj grad bestemmes af sociale forhold. Dette gælder måske i særlig grad brugen af IKT til at udfylde huller i dagsplanen, hvor det næppe så meget er teknologiens egenskaber og funktioner som forhold knyttet til familielivet, der er bestemmende for omfanget og karakteren af denne praksis.

Børns autonomi Mens kommunikationen mellem hovedparten af forældrene kun i begrænset omfang handler om at udfylde huller i dagsplanen, benyttes i udstrakt omfang telefon og mobiltelefon af børn og forældre til at præcisere løse aftaler i løbet

af dagen, fx om hvornår børnene kommer hjem eller skal hentes eller bringes af forældrene. Dette gælder især for familier med større børn, mens hverdagens aftaler for mindre børn generelt synes at være aftalt i forvejen og ofte via forældrene som mellempart (fx når børnene skal besøge legekammerater el.lign.). Yngre børn har med andre ord betydelig mindre autonomi end ældre børn.

De ældre børns udstrakte grad af autonomi ses bl.a. ved, at børn af separerede forældre ofte selv bestemmer, hos hvilken af forældrene de vil være. Dette gælder således for Lars Bach (15 år), Andreas og Lau Højer (14 hhv. 16 år) og Johanne Bang (14 år). For Lars og Johanne gælder det, at de i udstrakt grad benytter opkald via telefon og mobiltelefon og – i Johannes tilfælde – sms til at aftale besøg hos den af forældrene, som de ikke bor hos hovedparten af tiden (Lars' fader hhv. Johannes moder). For Andreas og Lau gælder det lidt specielle, at forældrene er naboer, og børnene derfor nemt kan gå frem og tilbage mellem forældrenes bopæle.

Med de ældre børns autonomi følger også en større frihed til (og ansvar for) at planlægge egen tid uden direkte indblanding fra forældrene. Dette er ikke mindst forældrene opmærksomme på, og flere af dem fortæller da også, at de bevidst forsøger ikke at blande sig for meget i teenagebørnenes daglige færden. På den anden side føler forældrene naturligvis også et ansvar for at følge med i, hvad børnene laver, ligesom de også i forskellige sammenhænge ønsker at påvirke børnenes valg. Set fra forældrenes perspektiv er der tale om en vanskelig balanceakt mellem "formynderisk" indblanden og forældrekontrol, på den ene side, og så ønsket om at sikre deres store børn et frirum til at udfolde sig som selvstændige individer.

Det synes især at være mødrene, som udtrykker sig reflekteret om denne balanceakt. For Rie Bach handler det bl.a. om ikke at omfatte Lars med for mange familierelaterede aftaler. Hun forklarer, at han har en alder, hvor samværet med venner og veninder betyder meget, og at dette samvær er karakteriseret ved uforudsigelighed og ofte planlægges med kort varsel (bl.a. gennem brug af mobiltelefon og sms). Derfor, mener Rie, er det vigtigt ikke at indgå for mange langsigtede aftaler, som kan stå i vejen for Lars' "spontane" samvær med vennerne:

Rie: Altså det er jo aldrig til at vide. Når man er femten år. (...) hvis der pludselig er en fest eller nogen vil være sammen med én, ik' oss', så er det jo noget mere interessant end at være sammen med far eller mor. (Interview 2, l. 406-410)

Noget tilsvarende oplever Alberte Bang i forholdet til sin ældste datter. Alberte kunne ønske sig at se mere til Johanne, som det meste af tiden opholder sig hos faderen. Men datterens håndboldtræning og samvær med veninderne afholder hende ofte fra at besøge sin moder, forklarer Alberte:

Alberte: (...) det [datterens håndboldtræning] fylder meget i hendes hverdage med tre gange håndbold af en tre-fire timer, ik'. Så de andre dage – mandag og onsdag – det oplever hun jo som sine fridage, og det er der hun kan lave aftaler med andre veninder og gå en tur i byen (...). Så de dage vil hun helst ikke komme [på besøg hos Alberte] – hvorimod jeg er sådan en, 'jamen så kan du komme en hel dag', men det er jo ikke hendes behov. Det er ikke hendes behov at sidde sammen med mig en hel dag. Men det er fint for hende at komme en tirsdag aften og spise hos os og snakke og vi kan se en film, eller. Jeg kan hjælpe hende med nogle opgaver eller. (...) – sådan er det jo – hun er jo også fjorten et halvt – hun skal jo ikke sidde og holde sin mor i hånden, vel. Selvom jeg – det ville jeg da synes var rart (...), men det er jo helt naturligt – det skal jo gå den vej, at hun lever mere og mere sit eget liv, ik'... (Interview 1, l. 1835-1847)

Når Johanne besøger Alberte på hverdage, er det sjældent planlagt lang tid i forvejen. Oftest planlægges besøget på selve dagen eller Alberte og Johanne laver en foreløbig aftale nogle dage i forvejen. Alberte har en fornemmelse af, at Johannes modvilje mod at indgå klare og faste aftaler i god tid er udtryk for, at hun gerne vil vente og se, 'om der kommer noget bedre' i form af eksempelvis at være sammen med en veninde. Alberte bliver dog skuffet, når Johanne melder afbud – 'man bliver jo ked af at blive fravalgt' – og derfor forsøger hun nogle gange at presse et svar ud af datteren ved at ringe eller sms'e til hende, at 'nu må du altså sige, om du kommer eller ej!'. Alberte ser netop muligheden for at ændre aftaler med kort varsel som en af ulemperne ved mobiltelefonen:

Alberte: (...) det er svagheden ved en mobil – man kan altid lige ringe – man kan lave om på aftaler, man kan lave nye aftaler. Det der med at forpligte sig ind i en aftale. Det synes jeg nogle gange kniber. For man kan altid tage telefonen og

ringe og lave den om, ik'. Men der er jo nogen, der bliver skuffede i den anden ende, ik'. (...) jeg har en veninde der opfører sig lidt ligesådan. Hun trækker det [også] til det sidste, for at se, om der kommer noget bedre. Og det bliver jeg da skuffet over, ik' – altså. 'Nååh. Der er åbenbart noget, der kunne være mere interessant', ik'. Og sådan kan jeg da også godt have det med Johanne. (Interview 1, l. 1865-1881)

Gennem og omkring brugen af mobiltelefon til at indgå aftaler udspiller sig således en kamp om definitionen af, hvad der er rigtig og forkert opførsel – hvad der er passende og upassende. Der er således knyttet stærke, symbolske betydninger til brugen af mobiltelefonen til med kort varsel at ændre eller ophæve tidligere aftaler. Dette peger på en mulig "bagside" ved brugen af mobiltelefon til "fleksibel" planlægning gennem mikro-koordination. Spørgsmålet om at "holde aftaler" og at "holde tiden" er således karakteriseret ved stærke normer for "rigtig" og "forkert" opførsel: "timekeeping are a part not only of the instrumental integration of society but also of the way in which we steer through the moral shoals of life." (Ling 2004: 87) Johannes sidste-øjebliks afbud opfattes af Alberte som et brud med disse normer og som en "devaluering" af deres indbyrdes relation.

Kommunikation mellem børn og forældre om huller i planen Den hyppige kommunikation mellem børn og forældre om præciseringen af "løse aftaler" og "huller" i dagsplanen drejer sig ofte om at koordinere, hvor og hvornår børnene skal hentes fra fritids-aktiviteter, besøg hos vennerne eller fester. Et eksempel på dette er Maria Poulsen, som ofte sms'er til sin moder, Therese, for at fortælle, hvor og hvornår hun vil hentes fra fester o.lign.:

Therese: (...) jeg kan for eksempel have sagt [til Maria] 'send en sms om, hvornår det er', ik'. (...) Hun er til fest et eller andet [og] hun ved ikke, om hun skal hentes klokken et eller halv to – eller hvad den nøjagtige adresse er – og jeg er måske ude og lave et eller andet, (...) jamen så siger jeg bare til hende, 'når du ved, hvornår og hvor, så send en sms'. Så ved jeg, at der kommer en sms og så går jeg ind og kikker [på mobiltelefon], ik'. (Interview 1, l. 563-568)

Mor og datter indgår således en *overordnet* aftale om, at datteren skal hentes fra en fest eller lignende i løbet af aftenen eller natten, og denne aftale *præciseres*

efterfølgende via sms. Det er et generelt træk for forældre med større børn, at de ofte ringer til deres børn for at tjekke op på indgåede aftaler eller for at høre, hvor de er.

Brug af IKT ved ændringer i rutiner og dagsplan

En betydelig del af den telemedierede kommunikation mellem familiemedlemmer knytter sig til ændringer af faste rutiner eller aftaler, som er indgået i forvejen. Denne kommunikation kan indebære, at familiemedlemmerne indbyrdes *rekoordinerer* deres individuelle aktiviteter og planer for dagen. Men der kan også være tale om en "ren orientering" om ændringer i ens egen dagsplan eller faste rutine, som ikke indebærer, at de øvrige familiemedlemmer skal ændre i deres planer/rutiner. I dette afsnit behandler jeg begge former for kommunikation ved ændringer i rutiner og dagsplan. Fokus er i første omgang på kommunikationen mellem forældre og børn, hvorefter analysen bredes ud til også at omfatte kommunikationen mellem forældrene. Afsnittes afsluttes med en mere detaljeret diskussion af forældrenes brug af IKT til rekoordinering – herunder mulige sammenhænge mellem denne praksis og forældrenes indbyrdes "forhandling" om fordelingen af de daglige opgaver, som knytter sig til familielivet.

"Spørge om lov" En stor del af kommunikationen mellem forældre og børn handler om, at børnene spørger deres forældre "om lov" til at gøre noget (se tabel 10). Den mest almindelige anledning for denne type af samtaler er, når børnene ønsker at følges med en skolekammerat hjem fra skole eller selv vil tage en kammerat med hjem. Som et konkret eksempel på denne type af kommunikation, følger her et uddrag fra interviewet med forældrene Thomsen. Bentes 10-årige datter, Clara, ringer nogle gange til Carsten eller Bente for at spørge, om hun må besøge en veninde:

Bente: (...) Clara kan da godt finde på at ringe og spørge, om hun må tage med hendes gode veninde hjem. (...)

Toke: Hvem ringer hun så til?

Bente: (...) Det er lidt forskelligt, hvem hun lige kan få fat i. (...)

Carsten: Af og til så er det mig, fordi det er mig, der skal hente. Så er det jo praktisk at jeg ved, hvor jeg skal hente hende henne. (...)

Bente: Hun har nogle gange ringet til mig og jeg har sagt, 'det synes jeg lige du skal have tjek på, at Carsten også har tid'. (Interview 2, l. 1475-1484)

Det er forskelligt, hvem af forældrene, børnene først og fremmest ringer til, når de vil spørge om lov til at besøge venner. I familien Nørgårds tilfælde ringer børnene hovedsageligt til deres moder, som i det hele taget synes at være den af forældrene, som holder styr på børnene og deres aftaler. Omvendt ringer Simon og Philipa Bondesen, som det fremgik af familiepræsentationen i kapitel 5, for det meste til deres fader, hvilket hænger sammen med, at det er ham, som henter børnene.

Afhænger af børnenes alder Omfanget af den kommunikation mellem forældre og børn, hvor børnene beder forældrene om tilladelse til at gøre noget, synes at afhænge af børnenes alder.

Når børnene går i de mindste klasser, har de sjældent mobiltelefon, og aftaler omkring besøg hos legekammerater o.lign. planlægges ofte forudgående og med forældrene som "mellemlid". Når de bliver ældre – og i stigende grad orienterer sig mod deres venner – tager de oftere selv initiativ til at indgå aftaler om at besøge vennerne. Dette synes i nogen grad at være sammenfaldende med, at børnene får deres første mobiltelefon. Eksempelvis forklarede Alberte Bang, at hendes yngste søn Kasper (8 år) først skulle have mobiltelefon, når han 'begyndte at få frihed til selv at lave aftaler'. Undersøgelsens yngste barn med mobiltelefon er Albert Hansen på 10 år. Derefter følger Simon Bondesen på 11 år, Maria Nørgård og Susanne Bang på 12 år og Louise Poulsen, Oscar Hansen, Philipa Bondesen og Astrid Nørgård på 13 år. Alle børn over 10 år havde – med undtagelse af Andreas Højer – egen mobiltelefon.

Det forekommer, som om skiftet mellem at aftalerne primært går via forældrene og til at børnene i højere grad selv er proaktive mht. at indgå aftaler med kammeraterne (som derefter "godkendes" af forældrene) finder sted omkring 10-12 års alderen.

Når børnene når en alder på omkring 15-16 år, synes de i mindre og mindre omfang at ringe til deres forældre for at "spørge om lov" til at gøre noget. Dette gælder

således Maria Poulsen på 16, Lars Bach på 15, Olivia Thomsen på 17, Tobias Nørgård på 15, Lau Højer på 16 og Johanne Bang på 14 år. Men selvom børn i denne alder sjældent ringer for at få forældrene tilladelse til at gøre noget, ringer de i reglen for at orientere forældrene om det, hvis de ændrer deres planer for dagen eller gør noget andet end det, de plejer at gøre.

Mobiltelefon og tryghed Med øget autonomi oplever mange forældre en større utryghed på børnenes vegne. Dette viser sig måske tydeligst, når de begynder at gå til fester og i byen. Da spiller mobiltelefonen – og især sms – en vigtig rolle. Børnenes byture var således netop en af hovedårsagerne til, at Rie i sin tid besluttede sig for, at hendes ældste datter, Tea, skulle have mobiltelefon, da hun som 16-17-årig begyndte at gå i byen. Så havde datteren altid mulighed for at komme i kontakt med sin Rie, hvis der skete noget, eller hvis hun ville hentes.

Når de store teenagebørn er til fester eller går i byen, kræver forældrene ofte at blive holdt løbende orienteret via sms om, hvor de befinder sig. Dette gælder også Lars Højer:

Gert: (...) han skal sende mig en sms, hvis han er et andet sted om natten end det, jeg tror. Og hvis han kommer hjem senere end det, han har sagt. Han har sådan meget frie tøjler, men han skal rapportere, hvor han er. (...) det kan godt være, jeg sover, men jeg vil kunne vågne op og (...) i princippet nogenlunde identificere, hvor han er. Jeg siger ikke det fungerer sådan, men det er ligesom det, der er målet med det – han er, nogenlunde flink til det.

Toke: Ja. Men hvad ligger der i det? (...)

Gert: En eller anden falsk tryghed kan du godt sige. (...) jeg [kan] jo ikke hjælpe ham [hvis der sker noget] – men jeg vil bare godt vide, hvor han er. (Interview 1, l. 705-714)

Oplevelsen af tryghed hænger for Gert – og de øvrige informanter med store børn – tæt sammen med en fornemmelse af, at man ved, hvor børnene befinder sig. Som Gert antyder, ligger der et paradoks i dette, da en viden om, hvor børnene er, ikke umiddelbart giver forældrene mulighed for at hjælpe dem, hvis der sker noget. Men alene dét, at børnene kan ringe til forældrene, *hvis* der sker noget, giver en form for tryghed.

Tabet af kontrol og følelsen af utryghed på børnenes vegne synes at hænge uløseligt sammen med, at forældrene tildeler børnene – eller børnene *tilkæmper* sig – øget autonomi. Der kan derfor hos forældrene ofte spores en ambivalens over for at give børnene frie tøjler, og denne ambivalens håndteres praktisk og refleksivt på forskellig vis. Et eksempel på dette – som har mange lighedspunkter med de overvejelser Gert Højer udtrykte ovenfor – er Rie Bach, som skelner mellem at vide, *hvor* Lars (og tidligere hans storesøstre) befinder sig og at vide, *hvad* han laver. Rie forklarer, at hun selv følger princippet om, at Lars altid skal vide, hvor hun er henne:

Rie: (...) mine børn har altid vidst, hvor jeg var. Og jeg har altid vidst, hvor de var henne. Vi har ikke vidst, hvad hinanden har lavet – det er fordi det er mindre væsentligt. Men man skal kunne komme i kontakt med hinanden. (...)

Toke: (...) Hvorfor den skelnen der?

Rie: Fordi jeg skal ikke altid vide, hvad min børn laver. Det kommer ikke mig ved. (...) [Men] Jeg vil have at de ringer til mig og fortæller, at nu er de dér, og så siger jeg 'nå', eller 'ja' –

Toke: – og hvor kunne det være – altså [at] de er –

Rie: – jamen ved kammerater eller – altså nu er de ved Simon og nu ved Katrine eller. Altså sådan at jeg ved, hvor de er henne. Om de så sidder og drikker eller går i seng med hinanden eller hvad de gør. Det har ikke noget at gøre med det. Det har noget at gøre med, at jeg vil vide, hvor er kontakt-muligheden henne. (...) jeg synes det er ganske almindelig gensidig respekt (...) jeg ringer også, hvis jeg ikke følger min – øh, hvad skal vi sige – min daglige rytme. Så ringer jeg også og fortæller dem, hvor jeg er henne. Hvis jeg kommer en time (...) senere hjem eller er der og der henne eller et eller andet... (Interview 1, l. 205-234)

I forlængelse af Ries forestilling om, at teenagebørn skal have "frirum" til at udfolde deres eget liv uden for familien og hjemmet (jf. diskussionen om børns autonomi i sidste afsnit, s. 202), er det forståeligt, at hun lægger så stor vægt på at understrege, at hun løbende vil vide, *hvor* Lars er – men ikke *hvad* han laver. Denne skelnen kan ses som udtryk for et forsøg på at give Lars en høj grad af frihed *samtidig* med at Rie ønsker at praktisere omsorg og forældreansvar. Selvom Rie betoner, at viden om, hvor Lars er, ikke er det samme som at vide, hvad han laver, kan det tilføjes, at alene dét at vide, hvor han er, også indebærer en viden om *hvad* han (potentielt) laver.

Fælles for informanterne er det, at de alle betoner trygheden ved, at de med mobiltelefonen altid kan få fat i deres (store) børn – og omvendt. Mobiltelefonen udgør således en slags praktisk og mental ”sikkerhedsline”, som skaber en fornemmelse af kontrol og sikkerhed – ikke kun hos forældrene, men også hos børnene.³²

Flere studier af brugen af mobiltelefon viser en udbredt tendens til, at adgangen til mobiltelefon forbindes med en generel følelse af tryghed og sikkerhed for både indehaveren af mobiltelefonen og dennes nærmeste (se fx Røpke 2003, Ling 2004, Mante-Meijer & Haddon 2001). Som bemærket af Mante-Meijer og Haddon (2001), hænger dette sandsynligvis tæt sammen med den udbredte brug af mobiltelefonen til at håndtere hverdagslivets uforudsete hændelser (eng. *contingencies*) – dvs. uventede og ikke-planlagte situationer såsom togforsinkelser, hvis bilen går i stykker, eller man ikke når bussen. I sådanne situationer skaber mobiltelefonen en oplevelse af sikkerhed og tryghed, idet man dels kan orientere hinanden om det hændte (så ens nære ikke bliver nervøse for, at der er sket én noget), dels kan om-arrangere sig i forhold til den uventede hændelse (fx at ens partner henter børnene fra skole i stedet for én selv).

I lyset af, hvilken rolle forældrene selv tillægger mobiltelefonen som ”garant for sikkerheden”, er det tankevækkende, at flere af forældrene (Rie Bach og Therese Poulsen) fortalte, at de hurtigt bliver ængstelige, hvis de ikke kan få fat i børnene via mobiltelefon og ikke véd, hvor de er henne. Therese Poulsen kommenterer selv det paradoksale i, at hvor hun tidligere – dvs. før børnene fik mobiltelefon – kunne leve med, at hun i flere timer ikke vidste, hvor børnene var henne, bliver hun nu hurtigt nervøs. Hun fandt således, at mobiltelefonen – og dermed muligheden for hurtig og allestedsnærværende kontakt – havde ændret hendes reaktionsmønster i sådanne situationer.

³² Et eksempel på sidstnævnte er Diana og Nikolaj Bondesens to ældste børn, som ringer eller sms'er til Diana, hvis de skal gå hjem i mørke. Derved føler de sig mere sikre.

Når problemer opstår Tæt forbundet med spørgsmålet om tryghed og sikkerhed er altså den del af kommunikationen mellem forældre og børn, som foranlediges af *uventede* hændelser i børnenes hverdag. Hændelser, som kan bringe børnene ud i vanskelige eller endog potentielt farlige situationer. I sådanne situationer ringer de til forældrene, som på forskellig vis hjælper børnene "over afstand" (fx mens de selv er på arbejde). Flere forældre fremhæver netop uventede hændelser som en hovedårsag til at de i sin tid anskaffede mobiltelefoner til dem selv og børnene.

Et illustrativt eksempel på, hvordan mobiltelefonen tillægges betydning som "sikkerhedslinje" mellem børn og forældre i et distribueret familieliv, hvor børnene ofte skal begå sig på egen hånd i et hektisk, urbant miljø, finder man i Diana Bondesens beskrivelse af, hvorfor familien i sin tid anskaffede sig deres mobiltelefoner: Hun og Nikolaj havde længe overvejet at købe mobiltelefoner til dem selv og deres store børn, men det var en konkret hændelse, som gjorde udslaget. Da Simon begyndte i 2. klasse, skulle han på egen hånd tage bussen hjem fra skole. Han havde tidligere kørt med bussen og mente, at han godt kunne klare det på egen hånd. Men det 'gik helt galt for ham', idet han kom til at stå af ved et forkert busstoppested uden at have nogen anelse om, hvor han var:

Diana: Så han løb hjem fra det store torv, som han kaldte det – det var Rådhuspladsen – og turde ikke spørge nogen om hjælp – og han var ikke lige helt klar over, hvor han var henne. Og så da han kom herhjem – og jeg kunne ikke forstå, hvor han blev af. Så var han jo helt rystet. (Interview 1, l. 224-227)

Denne hændelse rystede ikke kun Simon, men også hans forældre, som herefter besluttede at udstyre deres store børn med mobiltelefoner.

Forældre kan i sagens natur også komme ud for uventede hændelser, som kan afstedkomme utryghed for samlever og børn. Sådanne situationer indgik også hos flere af forældrene som en vigtig del af deres begrundelse for, at de i sin tid anskaffede mobiltelefoner til dem selv og børnene. Et eksempel er Therese Poulsen, som købte sin første mobiltelefon efter en hændelse, hvor bilen var gået i stå på vejen hjem fra arbejde, og hvor hun hverken kunne ringe til børnene eller til Jørgen.

Hændelser som de ovenfor nævnte hører dog ikke til hverdagens foreteelser. Det er ikke hver dag, at børn farer vild i byen eller at forældrenes bil går i stå. Men *når* disse hændelser indtræffer, foranlediger de både praktiske gener og stor bekymring. Så selvom mobiltelefonen kun sjældent bruges til at håndtere sådanne situationer, fungerer den i forældrenes øjne som en sikring mod at situationerne udvikler sig ukontrollabelt. Spørgsmålet om at skabe *kontrol* over uventede hændelser spiller øjensynlig en vigtig rolle for denne praktiske og symbolske betydning af mobiltelefonen.

Et eksempel på et problem af en mere "hverdagsagtig" karakter er, når børnene ikke når bussen hjem fra skole eller på anden måde havner i en situation, hvor de har brug for at blive hentet af forældrene.

Forsinkelser For praktisk talt alle informanter med mobiltelefon gælder det, at de ringer til andre i familien, hvis de bliver forsinket i forhold til det indbyrdes aftalte eller det "normale". Dette gælder såvel børnene, der typisk ringer til deres forældre, som forældrene, der enten ringer til deres samlever eller børnene. Det er især ved forsinkelser i forbindelse med hjemkomsten fra arbejde, skole, fritidsaktiviteter o.lign., at informanterne gør brug af mobiltelefonen til at orientere de andre i familien om forsinkelsen.

Nogle gange fører disse opkald til ændringer i familiens rutiner og planer for dagen. Et eksempel på dette er Bente Thomsen, som ringer til Carsten, hvis hun kommer senere hjem pga. overarbejde. Hun foretrækker at ringe frem for at sende sms'er eller e-mails, da der ofte – som følge af, at hun kommer senere hjem – er behov for at afklare praktiske ting omkring aftensmaden. Dermed får samtalen også en koordinerende funktion:

Bente: Altså hvis jeg bliver længere, så plejer jeg at ringe. (...) så er det lidt nemmere at... Lige at svare. Altså den anden har jo tit nogle spørgsmål – 'jamen hvor længe tror du det bliver' eller.. 'Skal du have aftensmad med' eller bliver det før eller efter [aftensmaden] eller sådan. (Interview 2, l. 373-376)

Orienteringerne ved forsinkelser indeholder et element af det, den amerikanske etnometodolog Harold Garfinkel betegner som "accountability". Som Gorm Harste og Nils Mortensen (1996) bemærker, findes der ikke et dansk udtryk, som modsvarer begrebet "accountability". I stedet oversætter de Garfinkels begreb med både "at kunne gøre rede for noget for andre" og "tilregnelighed" (Harste & Mortensen 1996: 202). Garfinkel tillægger accountability central betydning for den menneskelige kommunikation og samhandling. Store dele af vores interaktion med andre mennesker kan således læses som et forsøg på at "accounte" for egne handlinger, og brud på dette opfattes i reglen som "utilstedelige" eller i strid med "god opførsel".

Når forældre eksempelvis ringer til deres børn om eftermiddagen for at høre, "om alt er okay", vil barnet typisk fortælle, hvor han eller hun er (hvis ikke derhjemme), og hvad han eller hun foretager sig. Dermed kredser en betydelig del af samtalen om barnets egen redegørelse for, hvad han/hun laver, hvorigennem barnet også bekræfter sin egen "tilregnelighed" over for forældrene. Normen om accountability kan imidlertid også brydes – eksempelvis hvis en forælder ringer til sit barn i forvisning om, at barnet er derhjemme eller hos en kammerat, men så erfarer – fx ud fra baggrundslyde – at barnet befinder sig et helt andet sted. En sådan situation ville repræsentere et brud på barnets accountability (tilregnelighed) og straks, fra forældrens side, afkræve en acceptabel og gyldig forklaring fra barnet. Et lignende eksempel er barnet, der ikke kommer hjem som aftalt og heller ikke ringer og orienterer forældrene herom på forhånd. Dette udgør ligeledes et brud på forudsætningen om "tilregnelighed" og skaber usikkerhed hos forældrene – især hvis barnet ikke besvarer forældrenes opkald til dets mobiltelefon. Eksempler på sådanne reaktioner hos forældre har allerede været nævnt tidligere (se side 210).

Når et familiemedlem ringer for at orientere de andre i familien om, at vedkommende bliver forsinket, er det oplagt at tolke disse opkald som en del af bestræbelsen på at bekræfte ens egen tilregnelighed (accountability). Dette viser sig også i, at opkalderen (den forsinkede) som oftest vil føle sig ansporet til at redegøre for årsagen til forsinkelsen (uopsætteligt arbejde, kø på motorvejen, et ønske om at blive længere tid hos skolekammeraten er blandt eksemplerne i interviewmaterialet). Mobiltelefonopkald ved forsinkelser – og i det hele taget – udgør således et element i

sikringen af den indbyrdes accountability mellem familiens medlemmer. Dette – i lighed med tryghed og sikkerhed – peger på en betydning af den telemedierede kommunikation, som rækker ud over den praktiske rolle, som disse spiller i forhold til at organisere og re-organisere hverdagens aktiviteter. Denne dimension af den telemedierede kommunikation mellem familiemedlemmer behandles i kapitel 10.

"Er på vej hjem" og andre orienteringer Elementet af gensidig accountability fremstår nok tydeligst i de opkald, som "alene" handler om at fortælle, hvor man er og hvad man laver. Opkald, som sjældent fører til konkrete ændringer i forhold til familiens planer og rutiner – men som i sig selv kan udgøre en "fast rutine" og dermed bidrage til at konstituere en "symbolsk orden" i familiens hverdagsliv (Bech-Jørgensen 1994).

Adskillige af forældrene ringer til deres børn efter arbejdstid for at fortælle, at de er på vej hjem. Opkald af denne type gøres i mange tilfælde fra bilen. Tilsvarende ringer eller sms'er også mange af børnene til deres forældre for at fortælle, at de er på vej hjem.

Et lignende eksempel på opkald, som alene har et "orienterende" formål, finder man i interviewet med Arne Nørgård som fortæller, at hans kone ringer til ham, hvis hun er ude at køre en længere tur i løbet af dagen. Arne selv undrer sig over, hvad disse opkald skal 'gøre godt for'. I det følgende uddrag fra interviewet beskrives både Annas opkald til Arne og børnenes sms-beskeder til Anna om, at de er "på vej hjem":

Anna: [om at børnene for det meste selv transporterer sig rundt:] vi bruger princippet 'tag cyklen og cykel dig frem i verden' her [ler lidt]. Øhh. 'Jeg er på vej hjem nu' [børnenes sms-beskeder til Anna]. Det er så rart at vide (...)

Toke: Okay. Er det noget som du har sagt at de [skal] (...)?

Anna: Nej, det er noget de gør af sig selv. Jamen, det siger jeg nemlig [selv], når jeg prøver at huske det. [ler].

Arne: Ja, for dæleme – når hun er ude og strejfe. Så, når hun kører –

Anna: – den uvane har de lært af mig –

Arne: – ja, når hun kører, så ringer hun og siger, hun er på vej hjem (...) 'så, nu er jeg halvvejs'. Jeg har ikke rigtig fundet ud af, hvad jeg egentlig skal bruge oplysningen til endnu. Jeg mener – hun dukker nok op, når jeg ser hende.

(Interview 1, l. 1193-1206)

Anna finder det naturligt, at man orienterer hinanden løbende. At Arne ikke på samme måde orienterer Anna eller børnene om sin gøren og laden (medmindre han bliver decideret forsinket), kan eventuelt forstås i lyset af, at han indtager en tilbagetrukket rolle i forhold til familiens dagligdag og praktiske reproduktion (jf. afsnit 7.1). Det er i høj grad Anna, som "samler trådene" i familien og fungerer som "koordineringsled" for familiemedlemmernes individuelle aktiviteter – ligesom det er hende, der i det daglige står for det meste af "omsorgsarbejdet" i forhold til børnene. Der består således en mere (praktisk) relation mellem Anna og børnene end mellem børnene og Arne. Dette antyder, at antallet, af "samtaler" (opkald og sms) mellem børn og voksne kan afhænge af styrken af relationen mellem disse, således at hyppigheden af opkald øges med "styrken" af relationen.

Uenighed om informationsniveauet *Manglende* orientering om ændringer i forhold til det planlagte kan i sig selv udgøre et problem. Et eksempel på dette finder man hos Alberte Bang, som beklager sig over, at Hans ofte glemmer at informere hende om ændringer, som har betydning for hendes (mentale og praktiske) planlægning af dagen. Et eksempel på dette er, når Hans – uden at orientere Alberte – aftaler med sin datter, at hun kommer på besøg. Det generer Alberte, at hun først finder ud af, at datteren er hos dem, når hun kommer hjem fra arbejde. Hun føler, at det kan skabe en akavet situation, og det ærgrer hende, at hun ikke har haft mulighed for at tænke datterens besøg ind i forhold til indkøb, aftensmad og planerne for aftenen:

Alberte: (...) det er rart at vide at hun [Hans' datter] er der, når man kommer [hjem] – og bliver hun der og spiser? Fordi jeg synes også det kan virke sådan – sådan er det måske lidt i sammenbragte familier. 'Nååh, hvornår skal du hjem?', altså så bliver det sådan lidt ugæstfrit – sådan kan det i hvert fald virke på mig. Men hvis ikke jeg ved om hun skal blive der til næste dag, eller om hendes mor kommer og henter hende eller vi skal køre hende, ik' ogs'. Så for at undgå at det skal virke sådan, så vil jeg hellere have at han [Hans] ringer og siger at (...) 'hun er der, når du kommer hjem i dag, og hun bliver til i morgen' (...). **Jeg** har svært ved at se, [at] det kan være et problem. Men der kan vi jo være lidt uenige om informationsniveauet. (...) han synes, at det kan da være lige meget. (...) hun kan jo bare være, der alt det hun vil – det har slet ikke noget med det at gøre. Men det er da også. Altså lidt i forhold til [det] med mad og sådan noget – synes jeg

da også. Og der er det jo ikke bare at gå ned på hjørnet og hente noget mere. Vel, altså.. Og måske skal vi have noget, som man ved, hun ikke kan foredrage, ik'. (...) Og det ville da være kedeligt, hvis hun kom en ekstra dag, hvor man så skulle have noget mad, hun ikke kan lide, ik'. (...) Min den ældste [Johanne] kan også komme sådan midt i ugen – lige pludselig, ik'. Så prøver man da (...) lige har tænkt igennem, 'hvad skal vi lave i aften' øh. Så ikke alle farer ude af døren når hun endelig er der. (Interview 1, l. 1341-1362)

Albertes formulering om, at hun og Hans er 'uenige om informationsniveauet' er interessant, idet det indikerer, at samlevende par indbyrdes kan have forskellige opfattelser af, hvornår det er relevant at involvere partneren i de beslutninger, man tager. Uenigheden kan have årsag i flere forhold. Blandt andet den ulige arbejdsdeling, hvor Alberte står med hovedansvaret for indkøb og madlavning og derfor er afhængig af at vide, hvem der spiser med. Derudover kan uenigheden også på et symbolsk niveau afspejle en forhandling mellem Hans og Alberte om at definere indbyrdes magt- og kontrolrelationer. Dette fremgår til dels af det følgende citat, som også viser, at uenigheden – for det tredje – kan have årsag i, at Alberte fra sit tidligere forhold til børnenes fader var vant til at kommunikere løbende:

Alberte: Da jeg boede sammen med ham [Albertes eksmand], ringede vi sammen hver dag og koordinerede. 'Hvornår kommer du hjem?' og 'hvad med aftensmaden?' og sådan noget – fordi han havde meget sådan, svingende arbejdstider. Så han var **dybt** vant til at lave aftaler fra dag til dag. Og det tror jeg ikke, at alle er – det kan jeg jo se med min kæreste – han synes nogle gange det er for meget, ik – men – og det er ikke spor behov for kontrol. Det er simpelthen at koordinere. Altså jeg synes ikke det er sjovt at have lavet mad til klokken seks (...) [og] nogle [så] først kommer hjem halv otte. Altså det synes jeg er noget rod, ik'. Så vil jeg hellere vide, at det er sådan, det er. Altså man er nød til at prøve og lave nogle samlingspunkter, ik'. Og (...) hvis man (...) har lavet en aftale, som gør, at man først kan være hjemme – eller han – ens arbejde trækker ud, så synes jeg det er rart at vide. Men det er bare så indgroet i mig. (...) det ligger dybt begravet i mig (...). [Alberte refererer dialog med Hans:] 'Jamen kan det ikke være lige meget' – 'nej, det synes jeg faktisk ikke det kan' (...). (Interview 1, l. 1315-1341)

Rekoordinering (forældre) Anledningen til at forældre i løbet af dagen rekoordinerer fordelingen af opgaver og aktiviteter er ofte en uventet hændelse. Interviewmaterialet indeholder forskellige eksempler på sådanne hændelser, og blandt de mest udbredte er uventet overarbejde og mindre forsinkelser på turen hjem fra arbejde, eksempelvis

pga. kø på motorvejen. I begge tilfælde relaterer hændelserne sig til overgangen mellem arbejds- og familieliv, hvilket indikerer, at forældrenes eftermiddage udgør et særligt kritisk tidspunkt på dagen, som fordrer tæt koordinering forældrene imellem ved forsinkelser og øvrige forstyrrelser af dagsplanen. Eftermiddage er således karakteriseret ved mange tidsbindinger i form af at hente børn inden institutionernes lukketid, sørge for indkøb, sikre at aftensmaden bliver færdig til en fornuftig tid mv.

For flere af de interviewede forældre er eftermiddagene så tæt pakkede med uopsættelige opgaver knyttet til familielivet, at selv mindre forsinkelser kan skabe forstyrrelser, som forplanter sig ned gennem kæden af successive aktiviteter. Familielivet antager i sådanne situationer karakter af et korthus, hvor selv mindre "rystelser" truer med at få kortene til at falde sammen (jf. også omtalen af korthus-metaforen i kapitel 5, se s. 168).

Ved forsinkelser om eftermiddagen benyttes mobiltelefonen netop ofte til at veksle opgaver forældrene imellem. Gennem et telefonopkald (eller en sms) kan den forsinkede part forsøge at åbne – eller *genåbne*, for forældre med en symmetrisk og forhandlet arbejdsdeling – fordelingen af opgaver og ansvar. Interviewene indeholder adskillige eksempler på en sådan brug af mobiltelefonen til rekoordinering af hverdagslivet opgaver. Et af disse eksempler, som allerede tidligere har været nævnt, er Diana Bondesen, som ringer til Nikolaj for at bede ham om at starte på aftensmaden, hvis hun bliver 10-15 minutter forsinket på vej hjem fra arbejde (se kapitel 5, s. 150). Eksemplet illustrerer ikke blot praksissen rekoordinering, men antyder også, at denne praksis kan indgå i forældrenes indbyrdes forhandling om opgavernes fordeling. I Diana og Nikolajs tilfælde er arbejdsdelingen karakteriseret ved, at Diana – delvist mod sin vilje – udfører hovedparten af de daglige opgaver i hjemmet. Det kan derfor give mening *også* at betragte hendes opkald til Nikolaj som et forsøg på at engagere ham aktivt i madlavningen. Herved kommer den beskedne forsinkelse på 10-15 minutter til at fungere som en *legitimerende anledning* til at bringe forældrenes komplementære arbejdsdeling op til forhandling og rekoordinering.

Lignende eksempler kan findes hos flere af de øvrige forældrepar med en komplementær arbejdsdeling. Således fortæller Therese Poulsen, at hun nogle dage

forud for det første interview havde set sig nødsaget til at arbejde længere end planlagt og derfor havde ringet til Jørgen for at orientere ham om dette. En stor del af samtalen handlede om, hvordan de skulle organisere aftenmaden, nu hvor Therese kom senere hjem:

Therese: (...) det var så i forbindelse med det her med, at jeg blev forsinket, og hvem skulle købe mad og sådan nogle ting (...). Det er sådan nogle praktiske ting – det tager ikke ret lang tid, men man skal lige have det tjekket (...).

Toke: (...) var det dig, der ringede omkring det med mad og [at] få løst praktiske ting?

Therese: Jeg ringede bare til ham og spurgte, hvor han var i systemet – altså hvor langt han var [ler lidt], om jeg så må sige – og så (...) [sagde han, at han] sad på arbejde. Og så sagde jeg 'nåh men, kunne vi ikke bare tage et eller andet derhjemme', og så sagde han, at han ville købe china food med hjem [ler lidt]. (...) så kørte han ind til sådan en take-away. Så det var sådan det kørte.
(Interview 1, l. 338-348)

Det fremgår indirekte af Thereses gengivelse af samtalen, at den indeholdt elementer af "forhandling". Therese spørger, 'hvor i systemet' Jørgen er, hvilket kan læses som et forsøg på at spore sig ind på, hvor tidspresset Jørgen er og samtidig lægge op til, at han kan overtage ansvaret for indkøb og aftenmad. Jørgen svarer, at han stadig er på arbejde, og altså ikke kan overtage ansvaret for aftenmaden. Med formuleringen 'kunne vi ikke bare tage et eller andet derhjemme', åbner Therese derefter op for en tredje løsning på tidskonflikten: fast food. Denne griber Jørgen, som tilbyder, at han kan hente noget china food på vejen hjem fra arbejde.

Dialogen mellem Therese og Jørgen har flere lighedspunkter med Bente Thomsens beskrivelse af, hvordan hun og Carsten ofte ringer sammen sidst på arbejdsdagen for at 'føle os lidt frem, hvem der er mest presset i dag' (se citat s. 189). Forskellen er dog, at Therese og Jørgens samtale i højere grad handler om at *rekoordinere* opgavernes fordeling i forhold til den normale praksis (som er bestemt ved en komplementær arbejdsdeling), mens Bente og Carstens samtaler oftere handler om at *udfylde huller* i dagsplanen.

At Bente og Carsten lader sådanne "huller" stå åbne i dagsplanen kan tolkes som et udtryk for dels en symmetrisk (forhandlet) arbejdsdeling, dels karakteren af deres

arbejdsliv; de er begge ambitiøse og karriereorienterede, indtager ledelsesfunktioner, og deres arbejdsdag er således presset med opgaver, møder og deadlines, der skal overholdes. Alt dette bidrager til at gøre arbejdsdagens indhold og længde uforudsigelig, hvorved en organisering af dagligdagens opgaver baseret på løbende forhandling kan være attraktiv for dem begge.

Et tredje eksempel på, at en forælder forsøger at rekoordinere opgavefordelingen under henvisning til en uventet hændelse, er Alberte Bang. Det sker, at hun ringer til Hans for at spørge, om han vil hente hendes yngste søn Kasper fra skole, hvis hun selv bliver forsinket på vej hjem fra arbejde. Også i dette tilfælde kan brugen af mobiltelefon til at rekoordinere opgavefordelingen ved forsinkelser tolkes som et forsøg på at involvere samleveren i familielivets praktiske opgaver og dermed udfordre den komplementære arbejdsdeling.

De ovennævnte eksempler har alle kvinden, som den "aktive" og "initierende" part. Interviewmaterialet indeholder dog også enkelte eksempler, hvor det er manden, som er initiativtager til en rekoordinering. Eksempelvis Carsten Thomsen, der normalt henter børnene fra SFO'en, men som nogle gange ringer til Bente for at bede hende om at gøre det, hvis han selv må blive længe på arbejdet pga. travlhed.

Fælles for eksemplerne på rekoordinering gennem brug af mobiltelefon er, at de næsten udelukkende angår opgaver, som er knyttet til eftermiddagen og overgangen mellem arbejde og familieliv. Det er således hovedsageligt de tidskriske opgaver, som er genstand for praksissen rekoordinering, mens opgaver som tøjvask, rengøring, oprydning, lektielæsning med børnene o.lign. ikke rekoordineres via IKT. Brugen af IKT til at rekoordinere arbejds- og opgavefordelingen angår derfor en afgrænset delmængde af familielivets praktiske opgaver.

7.3 Praksisserne "udfylde huller" og "rekoordinering"

Analysen i dette kapitel peger på, at der til familiernes daglige koordinering og planlægning via IKT knytter sig to "underpraksisser": dels *rekoordinering* af hverdagens opgaver, dels at *udfylde huller i dagsplanen*. I flere tilfælde kan det dog

være vanskeligt at skelne entydigt mellem disse praksisser, som også begge er bestemt af dels karakteren af forældrenes overordnede arbejdsdeling (komplementær hhv. symmetrisk/forhandlet), dels hvordan forældrene generelt planlægger hverdagen (gennem forudgående planlægning eller løbende fra "sag til sag").

En komplementær arbejdsdeling mellem forældre indebærer, overordnet set, et begrænset behov for at koordinere og planlægge hverdagens aktiviteter, mens en symmetrisk (forhandlet) arbejdsdeling netop forudsætter, at forældrene løbende koordinerer og planlægger hverdagens opgaver (bl.a. gennem brug af IKT). Det vil således typisk være forældre med en symmetrisk og forhandlet arbejdsdeling, som i størst omfang benytter IKT i den daglige planlægning og koordinering af hverdags- og familielivet.

Dertil kommer, at den overordnede karakter af forældrenes og familiens måde at planlægge familiens hverdagsliv har betydning for det *relative størrelsesforhold* mellem praksisserne "at udfylde huller i dagsplanen" og "rekoordinering". Planlægger forældrene i almindelighed tingene i god tid (fx dagen i forvejen eller om morgenen), er behovet for at "udfylde huller" lille, og samtaler mellem forældrene omhandler hovedsageligt rekoordinering af tidligere aftaler ved uventede hændelser og forsinkelser.³³ Omvendt er behovet for at "udfylde huller" relativt set større hos forældre, som hovedsageligt opererer med en løs planlægningsform, hvor aftaler koordineres løbende og indgås fra "sag til sag". Hos denne gruppe af forældre vil praksissen "udfylde huller" således være mere fremtrædende end hos de forældre, der planlægger tingene i god tid.

Tabel 11 sammenfatter disse betragtninger på skematisk form. Af skemaet fremgår det, hvordan omfanget af den daglige, IKT-baserede kommunikation mellem forældre om koordinering og planlægning af hverdagens aktiviteter afhænger af karakteren af forældrenes overordnede planlægningsmåde (lodret) og – mht. denne kommunikations relative fordeling mellem praksisserne "udfylde huller" og

³³ Samtidig har denne gruppe, som allerede nævnt, generelt et lille behov for at koordinere og planlægge aktiviteter via IKT.

rekoordinering – karakteren af forældrenes arbejdsdeling (komplementær hhv. symmetrisk/forhandlet).

Koordinering og planlægning via IKT		Arbejdsdelingens karakter	
		Komplementær	Symmetrisk (forhandlet)
		<i>generelt lille behov for koordinering og planlægning forældrene imellem</i>	<i>generelt stort behov for koordinering og planlægning</i>
Overordnet planlægning	Forudgående planlægning	LILLE Først og fremmest <u>rekoordinering</u> ved uventede hændelser (forældrene Poulsen, Bondesen og Jørgensen)	MELLEM Først og fremmest <u>rekoordinering</u> ved uventede hændelser – sjældnere at "udfylde huller"
	Løbende planlægning	LILLE Både "udfylde huller" og <u>rekoordinering</u> (forældrene Nørgård og Bang)	STORT Både "udfylde huller" og <u>rekoordinering</u> (forældrene Hansen og Thomsen)

Tabel 11: Med store bogstaver er angivet omfanget (lille, mellem og stort) af den IKT-baserede kommunikation mellem forældre, som relaterer sig koordinering og planlægning af aktiviteter og opgaver. Derudover antydes den *relative* fordeling mellem praksisserne "udfylde huller" og "rekoordinering".

Kapitel 8: Moderne arbejdsliv og IKT

Arbejde og familie udgør vægtige domæner i mange voksnes hverdagsliv. I forhold til analysen af forældres bestræbelser på at løse hverdagens tidskabale, er det derfor vigtigt at inddrage arbejdslivets betydning. Denne diskussion tager jeg hul på med dette kapitel. Først indkredses indholdet af det moderne arbejdsliv og den moderne arbejdsidentitet, dernæst diskuteres betydningen af det ændrede arbejdsliv for forældres oplevelse af forholdet mellem arbejde og familie.

Kapitlet afsluttes med en overordnet diskussion af IKT's betydning for dels arbejdslivets indhold og form, dels de interviewede forældres forsøg på at håndtere relationen mellem arbejde og familie gennem IKT-understøttet hjemmearbejde (ofte omtalt som "distancearbejde"). Sidstnævnte danner overgang til kapitel 9, hvor det diskuteres, hvordan IKT både "udfordrer" forældrenes "grænsedragning" mellem arbejds- og familiedomænet og samtidig inddrages i den daglige håndtering af relationen mellem arbejde og familieliv.

8.1 Moderne arbejdsliv og -identitet

...arbejdet [har] til alle tider tjent som kilde til en mangfoldighed af menneskelige eller samfundsmæssige formål lige fra økonomisk og fundamental behovstilfredsstillelse, social regimentering, socialisering og kontrol, til arbejde som en identitetsskabende omstændighed, en kilde til kreativ udfoldelse, en samlende og mobiliserende faktor i forhold til samfundets medlemmer osv.

Michael Hviid Jacobsen i bogen "Arbejdssamfundet" (Jacobsen 2004: 70)

Som det allerede er fremgået af de tidligere kapitler, fylder arbejdslivet meget i de interviewede forældres hverdagsliv.³⁴ Dette gælder ikke mindst de arbejdsorienterede forældre, som synes at tillægge arbejdet betydninger, som rækker langt ud over de rent instrumentelle i form af arbejdet som indtægtskilde og forudsætning for husstandens materielle reproduktion. For disse forældre synes arbejdet i særlig grad

³⁴ Undtaget herfra er dog Jane Jørgensen, som stod uden for arbejdsmarkedet.

at fremtræde som en integreret del af den personlige identitet og som et rum for livsudfoldelse og selvrealisering.

Det forhold, at arbejdet kan "tjene" en mangfoldighed af formål og tillægges mange betydninger, er – som bemærket af Michael Hviid Jacobsen – ikke nyt i sig selv. I dette afsnit undersøger jeg, på baggrund af litteraturen og mine interview, hvilke betydninger, der knytter sig til det moderne arbejdsliv. Analysen tager især udgangspunkt i de arbejdsorienterede informanter, for hvem arbejdet i udpræget grad sætter rammerne for forældrenes måde at indrette hverdags- og familielivet.

Arbejdsindsatsen måles i resultater Flere af de arbejdsorienterede forældre er af den opfattelse, at det er *løsningen af opgaver* – og ikke den tid, man bruger på arbejdet – som udgør målestokken for vurderingen af ens egen og kollegaernes indsats. Værdien af arbejdet skal med andre ord måles på de resultater, man opnår. Patrick Hansen er en af de informanter, hvor denne opfattelse kommer stærkest til udtryk:

Patrick: Jeg bliver ikke målt på tid. Og jeg måler heller ikke mine medarbejdere på tid. (...) tid er ligegyldig i den sammenhæng. Folk får ikke mødepenge. Men det jeg kikker på, det er, hvad har jeg af forventning til hvad de får fra hånden. Og at det vi aftaler, det overholder de. (...) Men om **de** har brug for at gå tidligt en dag (...) det vil jeg **overhovedet** ikke blande mig i. Men jeg vil blande mig i, hvis de (...) har noget ansvar og nogle opgaver, og de [så] ikke kan leve op til det. (...) jeg forventer høj grad af selvstændighed hos mine medarbejdere. (Interview 1, l. 506-515)

At denne indstilling ikke kun findes hos personer i ledende stillinger, illustrerer følgende uddrag fra interviewet med Arne Nørgård:

Arne: Min kontrakt den hedder, at jeg skal få skidt til at virke [dvs. løse problemerne med de maskiner, som kunderne har købt]... Og så øhhh. Jamen er der overtid – det var sørme trist kammerat... (Interview 2, l. 573-574)

Arne er – ligesom Patrick Hansen og de fleste af de arbejdsorienterede informanter i øvrigt – ansat på kontraktbasis. Hans arbejdsindsats vurderes derfor ikke på antallet af timer men på, hvorvidt han opfylder sine kontrakt-bestemte opgaver. Dette kan

involvere ekstra arbejde i form af overarbejde eller udlandsrejser, hvilket er indregnet i kontrakten og dermed i hans løn.

Patricks og Arnes fokusering på de opnåede resultater kan tolkes som et udtryk for det, Jacobsen beskriver som det moderne arbejdes *opgaveorientering*, hvor det er løsningen af opgaver – snarere end arbejdstid og overholdelse af mødetider – som er i centrum (Jacobsen 2004).

Arbejde og selvidentitet For størstedelen af informanterne repræsenterer arbejdslivet en vigtig del af den personlige identitet. Dette gælder ikke mindst for informanterne med et arbejdscentreret hverdagsliv, som – jf. diskussionen i kapitel 5 – tillægger arbejdet positive værdier (se s. 162). Arbejdet opleves som spændende og berigende, og gennem ens personlige præstationer synes man at vinde omgivelsernes anerkendelse.

Dette med at tillægge arbejdslivet positive værdier er ikke forbeholdt selvstændige eller medarbejdere i traditionelle karrierejobs med ledelsesfunktioner. Dette illustreres af Alberte Bang, som i sin egen selvforståelse er en professionel og ambitiøs medarbejder, der sætter pris på at 'gøre en forskel' gennem arbejdet. Er hun et sted, hvor hun er glad for at være, yder hun '110 procent'. Sådan havde hun det, mens hun arbejdede på døgninstitutionen for anbragte børn, hvor hun sammen med to pædagoger og en psykolog indgik i et fire-mands team. Pga. nedskæringer blev de dog alle afskediget, hvilket hun oplevede som et 'hårdt slag' på det personlige plan og siden har haft vanskeligt ved at komme sig over. I det følgende uddrag fremhæver Alberte professionalisme og godt samarbejde med dygtige kollegaer som vigtige egenskaber ved den "gode arbejdsplads" og det "gode arbejdsliv":

Alberte: Jeg har brug for at have respekt for det sted, jeg er. Jeg skal synes, at man gør et godt stykke arbejde, ik'. (...) at man gør en forskel med noget – at man har et højt fagligt niveau. Og det synes jeg man havde nede i [navnet på den sjællandske by, hvor døgninstitutionen lå]. (...) det kan man godt være sådan lidt stolt af at være en del af et meget højt [fagligt] niveau. (Interview 1, l. 856-860)

Efter fyringen fra døgninstitutionen vendte Alberte kortvarigt tilbage til jobbet som socialrådgiver i Byen for at arbejde med unge klienter, hvilket var noget ganske andet:

Alberte: [Det var] svært at komme ud i kommunerne igen (...) [hvor man arbejder] på en anden måde. Man kan jo slet ikke gå i dybden. Jeg synes også, der bliver lavet meget sjasket arbejde. Det synes jeg godt nok, der gør. Og det kan være lidt svært at være en del af [det]. (Interview 1, l. 861-865)

Professionalisme, dygtige kollegaer, godt teamwork og et meningsfuldt arbejde, hvor man gør en forskel, repræsenterer vigtige arbejds værdier for Alberte. Og netop fraværet af disse kvaliteter i hendes ansættelse på interviewtidspunktet gjorde hende frustreret og var anledning til, at hun søgte nyt arbejde.

At arbejdet tillægges betydninger, som rækker langt ud over det rent instrumentelle, fremgår også af det stærke engagement, Alberte lægger i sit arbejde – forudsat naturligvis, at vilkårene på arbejdspladsen befordrer dette. Engagementet kommer bl.a. til udtryk ved hendes beskrivelse af, hvordan hun i en af sine tidligere ansættelser ved kommunen i Byen benyttede sms-beskeder i kommunikationen med de unge klienter. Ud over at være en effektiv metode til at opnå kontakt til de unge, benyttede Alberte også beskederne til at vise 'helt almindelig omsorg' for dem, som var 'lidt alene i verden'. Eksempelvis ved at spørge: 'Hvordan går det?' Sms-beskederne bidrog på denne måde til at skabe en større tillid mellem Alberte og de unge; gennem sms'erne viste hun de unge, at hun var andet og mere end blot én, der 'sad på et kontor' og bestemte, om de måtte få penge eller ej.

Albertes brug af sms-beskederne til at opbygge en relation til de unge baseret på tillid og omsorg viser, at Alberte ikke kun investerer sin tid, men også *sig selv*, i arbejdet. Et personligt engagement som drives af lysten til at 'gøre en forskel' gennem et meningsfuldt arbejdsliv, hvor man kan realisere sig både professionelt og menneskeligt. Som Jacobsen bemærker, fremstår kravet om *autenticitet* i arbejdet som en af de centrale markører for den moderne arbejdsidentitet (Jacobsen 2004).

Det er dog ikke alle informanter, som abonnerer på denne forestilling om arbejdslivet som omdrejningspunkt for selvidentitet og personlig udvikling. Tydeligste eksempler på dette er Diana Bondesen, Jane Jørgensen og Rie Bach. Sidstnævnte forklarer, at hun først og fremmest 'arbejder for at leve' og ikke omvendt (jf. også præsentationen i kapitel 4):

Rie: (...) det har noget at gøre med, om jeg vil leve for at arbejde eller om jeg vil arbejde for at leve. (...) jeg havde [for år tilbage] for høje ambitioner for mange steder. Og der må jeg sige, at det er ikke mit problem, egentlig. (...) Jeg vil ikke påtage mig det problem, at der mangler arbejdskraft her [på amtsgården].
(Interview 1, l. 328-332)

For Diana Bondesen er det heller ikke først og fremmest gennem arbejdet, at hun realiserer sig selv og skaber sit liv. I hvert fald ikke på samme måde og i samme omfang, som tilfældet er med de arbejdsorienterede forældre. Tværtimod er det beklagelserne over arbejdspresset, den lave løn og de dårlige relationer til kollegaer og leder, som fylder mest i hendes beskrivelse af arbejdet (jf. kapitel 5, s. 147 ff.). Især den mistillid og kontrol, hun møder fra såvel kollegaerne som lederen – fx i forhold til at telefonere privat i arbejdstiden – går hende på. I det hele taget virker det, som om Diana har ringe indflydelse på rammerne for arbejdslivet, hvilket lægger op til en diskussion af graden af frihed og autonomi.

Frihed og autonomi En anden af de vigtige dimensioner i Albertes forståelse af det gode arbejde er graden af selvstændighed. Hun foretrækker at arbejde under rammer, hvor ansvaret for arbejdstilrettelæggelsen i hovedtræk hviler på den enkelte medarbejder. På denne måde "kropsliggør" Alberte en moderne, individualiseret arbejdsetik, hvor ansvaret for arbejdets tilrettelæggelse er flyttet fra ledelsen og over på medarbejderne. Om kravet om autonomi skriver Jacobsen, at det i høj grad er "et udtryk for en individualisering af arbejdet, dets form og indhold, der bevirker, at de enkelte ansatte mere målrettet, meningsfuldt og med personlig tilfredsstillelse kan udføre sine opgaver" (ibid.: 77). Dermed knytter Jacobsen også en tæt forbindelse mellem medarbejdernes bestræbelser på at opnå både autonomi og autenticitet i arbejdslivet. Der er imidlertid knyttet en dobbelthed til kravet om autonomi, idet

ansvaret for arbejdets konkrete tilrettelæggelse og udførelse meget vel kan flyttes til medarbejderne, uden at disse i øvrigt tildeles større medbestemmelse i forhold til de overordnede rammer for arbejdslivet og opgavemængden.

Til den individuelle arbejdstilrettelæggelse hører eksempelvis ansvaret for at håndtere perioder med store arbejdsomængder. Dette problem oplevede Alberte især gennem årene som socialrådgiver ved kommunen, hvor medarbejderne år for år blev pålagt mere arbejde. I forsøget på at holde trit med strømmen af deadlines, måtte Alberte ofte tage arbejde med hjem om aftenen, ligesom hun nogle gange – når hun var ved at 'brænde sammen' over arbejdsomængden – fik lov til at arbejde hjemme i en uge for at kunne arbejde koncentreret med henblik på at få 'ryddet op' og blive 'ajour' igen.

For Alberte udgjorde hjemmearbejdet en simpel nødvendighed i forhold til hendes bestræbelse på at forene et spændende og givende arbejdsliv med familielivet:

Alberte: Jeg var jo simpelthen nødt til det, for ellers kunne det ikke hænge sammen, og jeg kunne godt lide mit arbejde, ik'. (Interview 1, l. 743-745)

Albertes brug af hjemmearbejde til at håndtere tidskonflikten mellem arbejde og familie havde to funktioner. Dels var det en måde at håndtere de generelt stigende arbejdsomængder for socialrådgivere, og fungerede på denne vis som en foranstaltning mod at 'gå død af stress'. Dels indgik hjemmearbejdet i Albertes bestræbelser på at realisere egne ambitioner og ønsket om at sikre sig et arbejdsliv med et givende indhold og frie rammer. Alberte forklarer, at hun har 'ydet ud over hvad man kunne forvente', og at dette 'selvfølgelig [har] noget med ens eget ambitionsniveau at gøre'. I og med at Alberte påtog sig overarbejde gennem at arbejde hjemme om aftenen – og dermed ydede mere end de fleste af sine kollegaer – oplevede hun at blive mødt med større goodwill fra ledelsen, som gav hende en udstrakt grad af frihed til selv at strukturere arbejdets udførelse:

Alberte: Altså det har givet mig en stor frihed (...). Altså jeg har passet mig selv ret meget, ik' ogs', og selv styret mine ting og sådan noget – det har jeg godt

kunne lide – det passer til mit temperament. [Bedre] End at der står en chef og dikterer mig en hel bunke, ik'. (...) Men jeg har jo så også ydet måske lidt mere, og så får man lidt mere goodwill, ik'. (Interview 1, l. 769-773)

Alberte beskriver sin relation til ledelsen som et "give-and-take" forhold; i "bytte" for hendes store engagement i arbejdet og fleksibiliteten i forhold til at indrette arbejdstiden efter opgaver og deadlines, modtager hun goodwill og relativt frie arbejdsrammer.

En tilsvarende "give-and-take" tænkning findes også hos andre af de arbejdsorienterede informanter; eksempelvis har Gert Højer, takket være succesen med at tjene penge hjem til advokatfirmaet, flere 'frihedsgrader' i forhold til at indrette arbejdslivet på familielivets vilkår (se s. 137). En lignende tænkning findes også på ledelsesniveau. I interviewmaterialet repræsenteret ved Patrick Hansen, som i det tidligere interviewuddrag netop gav udtryk for, at han ikke ville blande sig i medarbejdernes måde at indrette arbejdstiden på, når blot de får 'noget fra hånden' og overholder aftalerne.

"Give-and-take" tænkningen foregiver, at der eksisterer et symmetrisk og ligeværdigt forhold mellem arbejdsgiver og arbejdstager. Dette kan imidlertid forekomme lidt paradoksalt, når det tages i betragtning, at det i reglen er arbejdsgiveren, som i sidste ende sætter rammerne for medarbejdernes arbejdsliv (jf. Albertes beskrivelse af de konstant stigende arbejdsomængder, som pålægges socialrådgivere). Det er endvidere arbejdsgiveren, som ultimativt kan fyre medarbejdere (sådan som det skete for Alberte, mens hun arbejdede på døgninstitutionen for anbragte børn). Man kan således argumentere for, at medarbejderne, gennem det moderne arbejdsliv, tilbydes en begrænset autonomi og frihed, som nok indebærer nogen mulighed for at indrette arbejdstiden individuelt og selvstændigt, men altid kun inden for de overordnede rammer, som sættes af arbejdsgivere og "eksterne" forhold som arbejdsmarkedet og den internationale økonomi.

Hjemmearbejdets dobbeltrolle At muligheden for at bringe arbejdet med hjem ikke kun øger graden af selvstændighed i arbejdstilrettelæggelsen, men også kan indebære utilsigtede konsekvenser, kommer til udtryk ved, at flere af informanterne indtager en

ambivalent holdning til hjemmearbejde. Igen kan Alberte Bang tjene som eksempel: På den ene side ser hun hjemmearbejdet som en effektiv og god måde at forene hensynet til familien med et spændende og interessant – men også krævende – arbejdsliv. På den anden side udtrykker hun en bekymring over, hvorvidt overarbejde i form af hjemmearbejde, som individuel strategi betragtet, *reelt* løser problemet med den stigende arbejdsmængde. Ikke mindst vanskelighederne med at nå at afspadse-re overarbejdstimerne antyder strategiens begrænsninger: 'Så hober det [arbejdsopgaverne] sig jo bare op igen [under afspadseringen], så det bider jo sig selv i halen, kan man sige'.

Overarbejde og hjemmearbejde kan således utilsigtet resultere i, at arbejdsmængden stiger yderligere i takt med, at det bliver "normalt" for medarbejderne at bringe arbejdet med sig hjem eller blive længe på arbejdet. Om denne udvikling – og hvordan den kan hænge sammen med fremkomsten af nye IKT-teknologier – fortæller Alberte:

Alberte: Sådan gjorde jeg ikke da jeg var nyuddannet – der klarede jeg jo mit arbejde på de syvogtredive timer. Men man kan sige – der var jo heller **ikke** muligheden. Der var ikke hjemmearbejdspladser, der var ikke bærbare computere. Så man mødte om morgenen og man gik hjem når det var fyraften. Jamen så har det [med tiden] udviklet sig til, at der er de her muligheder, ik'. Så man kan tilrettelægge [arbejdet på nye måder]. Men (...) bagsiden er, at så bliver der bare puttet [ler med stemmen] flere og flere opgaver på, ik'. (Interview 1, l. 726-737)

Alberte peger her på den mulige eksistens af en gensidigt forstærkende relation mellem de stigende arbejdsmængder og nye, individualiserede og IKT-understøttede måder at tilrettelægge arbejdet på. Nye arbejdsformer og nye teknologier kan i forening understøtte stigende præstationskrav på arbejdsmarkedet.

Andre af de arbejdsorienterede informanter er inde på lignende tanker. Eksempelvis Carsten Thomsen, der – som tidligere omtalt – finder det vanskeligt at sætte grænser for sin egen arbejdsindsats, når han arbejder hjemme (se s. 132).

Jeg vil i kapitel 9 præsentere en mere detaljeret analyse af hjemmearbejdets rolle og placering i forældrenes hverdags- og familieliv.

Moderne arbejdsidentitet? Især de arbejdsorienterede informanter – Patrick og Helen Hansen, Carsten og Bente Thomsen, Gert Højer og Alberte Bang – giver udtryk for en moderne arbejdsidentitet og -etik, hvor engagement, meningsfuldhed, autonomi og selvledelse samt idealet om at "yde sit bedste" fremhæves som centrale værdier. Forestillingen om, at man selv skal påtage sig "førerrollen" i sit arbejdsliv, er fremtrædende hos disse informanter, som derved pålægger sig selv en udstrakt grad af ansvar for såvel succeser som fiaskoer. Samtidig med dette nedtones betydningen af de strukturelle og ledelsesmæssige forhold. Disse informanter indskrives sig dermed i det, Sharon Beder omtaler som "myten om det selvskabte menneske"; dvs. fortællingen om, hvordan flid og dygtighed kan sikre én succes i arbejdslivet (Beder 2004: 50 ff.). Denne fortælling kan spores helt tilbage til den tidlige industrialisering, hvor den bl.a. var en integreret del af den "amerikanske drøm". Om den moderne arbejdsmoral skriver Beder:

I al den tid, arbejdsmoralen har udviklet sig, er hårdt arbejde blevet forbundet med god karakter og dygtighed. Arbejdet er blevet det vigtigste i mange menneskers liv, kilden til deres identitet, indtægt, status og den respekt, de får fra andre. Det giver dem formål, sociale relationer og en struktureret hverdag. (Ibid.: 254)

Arlie Hochschild tillægger ændrede ledelsesformer en særlig vigtig rolle for fremkomsten af et moderne arbejdsliv karakteriseret ved stigende arbejdstider og en individualisering af ansvaret for arbejdets tid. Hochschild peger her på skiftet fra industrisamfundets tayloristiske ledelsesform til moderne management-metoder. Til forskel fra taylorismen, der som ledelsesprincip byggede på mistillid til medarbejderens evne og vilje til at arbejde, og dermed forudsatte ledelsens intensive indgriben i arbejdets indhold og form, bygger moderne management-teknikker på tilliden til at medarbejderne gennem selvledelse formår at forvalte deres eget arbejde til virksomhedens bedste. Om forskellene mellem taylorismen og moderne

management-teknikker, eksemplificeret ved *Total Quality Management*, skriver Hochschild:

Using more modern participative management techniques, companies now invest in training workers to 'make decisions' and then set before their newly 'empowered' workers moral as well as financial incentives. Under Taylor's system, managers assumed that workers lacked the basic impulse to do a good job. Under Total Quality, managers assume workers possess such an impulse. Under Total Quality, the worker has a certain amount of autonomy and is drawn further into the world of work by the promise of more. (Hochschild 1997: 204)

Med overgangen fra en tayloristisk ledelsesform til moderne management-metoder, fremstår arbejdspladsen i stigende grad som et sted for personlig udvikling og selvrealisering, snarere end at være en *arbejds*-plads – dvs. et sted, hvor man lægger tid og arbejde i bytte for penge. I Hochschilds optik "forføres" medarbejderne på denne måde til at lægge et større og større engagement i arbejdslivet.

Det fleksible arbejdes stigende krav Ifølge Richard Sennett og Zygmunt Bauman kendetegnes arbejdslivet i det senmoderne samfund i stadig stigende omfang ved usikkerhed og konstant forandring. Sennett ser disse ændringer i arbejdslivet (og den kapitalistiske økonomi) som drivkraft bag gennemgribende forandringer i det moderne menneskes personlighed og identitet, mens Bauman tolker ændringerne som et udtryk for en mere generel transformation af samfundet hen imod det, han betegner som den "flydende modernitet" (eng. *liquid modernity*). Jeg vil introducere nogle af hovedelementerne i Sennetts og Baumans analyser, da disse kan belyse forandringen i det moderne arbejdsliv – herunder hvordan arbejdslivet kan udgøre en kilde til øget travlhed og tidspres i hverdagen (et spørgsmål, som diskuteres nærmere i afsnit 8.2).

Sennett beskriver i bogen *Det fleksible menneske* (Sennett 1999) fremkomsten af et nyt arbejdsmarked, hvor fastansættelse og sikkerhed i ansættelsen ikke længere er en selvfølge, men i stedet er erstattet af midlertidige ansættelser og hyppige fyringsrunder i form af "organisatoriske omstruktureringer" eller "down sizing". Hertil kommer, ifølge Sennett, at begreber som fleksibilitet, dynamik, forandringsvillighed,

kompetenceudvikling, flad organisationsstruktur og netværksorganisering i stort omfang har erstattet tidligere tiders idealer om stabilitet, langsigtet planlægning, hierarkisk organisationsstruktur, anciennitetsbestemt forfremmelse, forpligtelse, virksomhedsloyalitet og "mange års tro tjeneste". I den moderne "risikokultur" betragtes selve det at forholde sig i ro som et tegn på fiasko: "Stabilitet virker næsten som den levende død. (...) At blive siddende og holde lav profil er det samme som at lade sig lukke ude" (ibid.: 95).

Disse forandringer efterlader medarbejderen med en diffus usikkerhedsfølelse, fremtidsangst og en radikaliseret af det individuelle ansvar, som rækker langt ud over arbejdslivet og forplanter sig til de øvrige områder af livet. Dermed sætter ændringerne i den kapitalistiske økonomi, på arbejdsmarkedet og i arbejdslivet sig "spor" i det moderne menneskes personlighed og måden, hvorpå han/hun forstår sig selv, sit eget liv og relationen til andre mennesker. I Sennetts univers er konstant forandring, eksistentiel usikkerhed og kravet om fleksibilitet (jf. talen om omstillingsparathed) blevet det moderne menneskes livsbetingelse og grundtilstand.

Sennetts analyser gennemstrømmes af en dyster og samfundskritisk tone, hvor der ikke levnes megen plads til, at forandringerne i det senmoderne arbejde også kan rumme positive sider. Dertil kommer, at Sennetts fremstilling af arbejdsvilkårene under det industrielle klassesamfunds regime flere steder tenderer det nostalgiske. Sennett begræder således tabet af tidligere tiders stabile og rutineprægede arbejdsliv, hvor den enkelte arbejders identitet og livsfortælling var en sammenhængende og integreret del af en fælles (klasse-)identitet. Men derved synes Sennett at underbetone industriarbejdets nedbrydende og umyndiggørende sider, hvoraf især manglende indflydelse på organiseringen af eget arbejde og fysisk nedslidning bør nævnes.

Med disse forbehold in mente, forekommer Sennetts analyse af det moderne arbejde at udgøre et værdifuldt "korrektiv" til den moderne fortælling om selvledelse, foranderlighed, uophørlig kompetenceudvikling og en endeløs strøm af "nye udfordringer" som indiskutable idealer for det gode arbejdsliv. Sennett kaster lys på det moderne arbejdslivs negative konsekvenser for menneskers personlighed og identitet og de mellem menneskelige relationer.

Samme dystre grundtone genfindes i Baumans samtidsanalyse. For Bauman udgør ændringerne i arbejdslivet dog ikke selve drivkraften bag de sociale og menneskelige forandringer, men tolkes i stedet som et udtryk for en mere overordnet samfundsforandring. Bauman taler i den forbindelse om skiftet fra industri- og klasse-samfundets "hardware modernity" til senmodernitetens "software modernity", hvor sidstnævnte er karakteriseret ved at de sociale strukturer og praksisser er underlagt konstant forandring (Bauman 2000). Bauman benytter lidt forskellige metaforer for den nye modernitet, men mest gennemgående er betegnelsen "liquid modernity" (flydende modernitet), som også vil blive benyttet her.

I bogen *Liquid Life* analyserer Bauman det moderne liv – det flydende liv – sådan som dette udfolder sig under den flydende modernitets vilkår (Bauman 2005). Han indleder bogen med at notere sig, at:

"Liquid life" and "liquid modernity" are intimately connected. "Liquid life" is a kind of life that tends to be lived in a liquid modern society. "Liquid modern" is a society in which the conditions under which its members act change faster than it takes the ways of acting to consolidate into habits and routines. Liquidity of life and that of society feed and reinvigorate each other. (Ibid.: 1)

Det flydende liv ændrer således uophørligt form og indhold i takt med at "miljøet" omkring én hele tiden ændrer karakter. Som en konsekvens heraf, mister de færdigheder og evner, som man på ét tidspunkt i livet udvikler og tilegner sig, hastigt værdi og skal erstattes af nye. En anden konsekvens af den vedvarende forandring er en voksende *uberegnelighed* i forhold til fremtiden; man kan, så at sige, ikke forvente sig noget af fremtiden – andet end at den vil være anderledes end nutiden.

Bauman opsummerer hovedelementerne i det flydende liv på følgende måde:

In short: liquid life is a precarious life, lived under conditions of constant uncertainty. The most acute and stubborn worries that hunt such a life are the fears of being caught napping, of failing to catch up with fast-moving events, of being left behind, of over-looking 'use by' dates, of being saddled with

possessions that are no longer desirable, of missing the moment that calls for a change of track before crossing the point of no return. (Ibid.: 2)

Det flydende livs karakteristika viser sig, ifølge Bauman, i alle livets forhold: i forbruget (som i sig selv spiller en central rolle i Baumans forståelse af den flydende modernitets opkomst), i relationen mellem mennesker, i parforholdet og – ikke mindst – i arbejdslivet, hvor konstant forandring og følelsen af hele tiden at skulle "følge med" af frygt for at blive "fanget sovende" hører til de fleste menneskers hverdags-erfaring. Heri adskiller Baumans analyse af det moderne arbejdsliv sig ikke markant fra Sennetts betragtninger over det fleksible arbejde. Bauman bidrager imidlertid med en række overvejelser over, hvilken rolle begreber som "livslang læring" og fortsat kompetenceudvikling spiller i det senmoderne menneskes bestræbelse på at følge med og ikke sakke agterud.

Under hardware moderniteten ("industrisamfundet") erhvervede man sig en vis "mængde" kvalifikationer og kompetencer gennem at tage en uddannelse, hvorefter man kunne forvente at trække på denne sum af færdigheder gennem resten af arbejdslivet. Men denne strategi holder ikke i den flydende modernitet, hvor krav og forventninger til medarbejderen ændrer sig konstant. Denne er derfor – i bogstaveligste forstand – under konstant "uddannelse" og må løbende tillære sig nye kompetencer og ny viden, samtidig med at hun/han "aflærer" sig gammel viden:

(...) in the liquid modern setting education and learning, to be of any use, must be continuous and indeed lifelong. No other kind of education and/or learning is conceivable; the 'formation' of selves or personalities is unthinkable in any fashion other than that of an ongoing and perpetually unfinished re-formation. (Ibid.: 118)

Baumans samtidsanalyse gennemstrømmes af en frygt for, at livsbetingelserne under den flydende modernitet vil understøtte en opsplittning af samfundet mellem dem, som kan "følge med" og dem, som "hægtes af". Imperativet om livslang læring og løbende kompetenceudvikling ser Bauman som en "sorterings-mekanisme", hvor dem, som mestrer dette krav, kan hænge på (måske endda vinde derved), mens de øvrige risikerer at falde ud af arbejdsmarkedet. Oplevelsen af livslang læring som et

imperativ er dermed nært forbundet med frygten for at "falde ud" af samfundet og blive overflødiggjort. At engagere sig i livslang læring er tvingende nødvendigt for den, der ønsker at hænge på.

Af de karaktertræk ved det moderne arbejdsliv, som fremhæves af Sennett og Bauman, synes især individualiseringen af ansvaret for arbejdets organisering og udførelse og kravet om løbende kompetenceudvikling at stå centralt i informanternes fortællinger. Individualiseringen har allerede været nævnt, mens kravet om løbende kompetenceudvikling kommer til udtryk på flere måder. I sin mest direkte form gennem de efter- og videreuddannelses-kurser, som Carsten og Bente Thomsen følger i deres fritid, og Bente, der – sin sygemelding til trods – føler sig nødsaget til løbende at læse diverse nyhedsbreve for at holde sig orienteret om nye regler mv. og dermed være klar til at vende tilbage til arbejdet (jf. s. 115). I sin indirekte form gennem ønsket om hele tiden at søge nye udfordringer og ikke blive "fanget" i et job uden "udviklingsmuligheder". Som Sennett udtrykker det, virker stabilitet næsten som den "levende død", og Patrick og Helen Hansen, Gert Højer og Alberte Bang er nok de stærkeste eksponenter for denne opfattelse. Eksempelvis finder Gert Højer, at hans nye stilling er 'udfordrende' og rummer muligheder for, at han kan realisere sit arbejdsmæssige potentiale, mens Alberte Bang har tilmeldt sig forskellige temadage – ikke kun for at "fylde tiden ud", men også for at 'udvikle sig personligt'.

Kravet om løbende kompetenceudvikling indebærer ikke kun en grundlæggende usikkerhed hos medarbejderen, men kan også medvirke til arbejdets tiltagende fylde i det senmoderne menneskes hverdagsliv. På det mentale plan kan bekymringerne og usikkerheden fylde en stor del af tankerne, og på det tidsmæssige plan kan forsøget på at tilegne sig arbejdsrelaterede kompetencer i fritiden lægge yderligere pres på hverdagens tid. Eksempler på sidstnævnte kan være at følge diverse efteruddannelses-kurser eller på egen hånd søge ny viden inden for sit fagområde.

Hvis arbejdslivet har ændret karakter og fået stadig større betydning for menneskers identitet og hverdagsliv, på hvilke måder påvirker dette da forholdet mellem arbejde

og familie og menneskers oplevelse af hverdagens tid? Dette spørgsmål er omdrejningspunktet for overvejelserne i det følgende afsnit.

8.2 Kilde til tidspres og ændret arbejde-familie balance?

Ifølge Arlie Hochschild går medarbejderens stigende engagement i arbejdet først og fremmest ud over familielivet, hvor forældre oplever at have mindre tid og overskud. Hun taler i den forbindelse om "omvendte verdener" (eng. *reversed worlds*), hvor arbejdet i stadig større omfang tillægges positive betydninger og kvaliteter, som tidligere var knyttet til familielivet, såsom fortrolighed (med kollegaer), gensidig forståelse, sammenhold/fællesskab, faste rammer og arbejdet som et sted, hvor man "slapper af" og får positiv feedback. Omvendt har familielivet for mange antaget en karakter, som står i kontrast til den klassiske forståelse af familien/hjemmet som den "sikre havn i en hjerteløs verden". Familien og hjemmet fremtræder som en slags arbejdsplads fyldt med udførte opgaver, uafsluttede skænderier (med partner og børn), konflikter og manglende positiv feedback. Dermed skabes, ifølge Hochschild, en selvforstærkende effekt, hvor forældre "flygter" fra hjemmet og ind i arbejdslivet, hvorved familiens tid sættes under yderligere pres. Forældrene fanges på denne måde i det, Hochschild omtaler som en "tidsfælde" (eng. *time bind*). (Hochschild 1997)

I forsøget på at håndtere det tidspressede familieliv benytter forældrene tidseffektiviserende metoder, som tidligere hørte industriarbejdet til. Tayloristiske teknikker introduceres i familielivet og giver familiens tid en "industriel tone"; "family time is succumbing to a cult of efficiency previously associated with the workplace" (ibid.: 46).

Til forskellen mellem tidsoplevelsen hjemme og på arbejdet hører også en forskel mht. oplevelsen af egen kontrol over tiden og omverdenen: Mange af de ansatte på den virksomhed, hvor Hochschild gennemførte sit studie, oplevede, at de havde kontrol over tingene på arbejdet, mens de derhjemme ofte følte sig "drevet" rundt af kræfter, som lå *uden for* deres kontrol.

De danske tidsvaneundersøgelser giver i nogen grad belæg for at konkludere, at arbejdslivet – som tyngdefelt i hverdagslivet – vejer tungere i dag. Som det fremgik af kapitel 3, er der i perioden 1987-2001 sket en stigning i danskernes gennemsnitlige bruttoarbejdstid – både for befolkningen som helhed og for gruppen af beskæftigede. Stigningen i arbejdstiden synes dog ikke, som fremhævet af Hochschild, at ske på bekostning af familien. I hvert fald ikke målt på tiden brugt i hjemmet. Derimod er det især tiden sammen med venner og bekendte (de udenomsfamiliære netværk) og den øvrige familie samt tiden brugt på hjemmebaserede fritidsaktiviteter og hobbies o.lign., som er faldende.

Heller ikke i mit eget interviewmateriale finder jeg en udbredt tendens til at de interviewede forældre knytter negative betydninger i lighed med dem, Hochschild beskriver, til tiden derhjemme og sammen med familien. Med undtagelse af Therese Poulsen og Alberte Bang (og til dels også Diana Bondesen), beskriver ingen af informanterne tiden som kendetegnet ved dårlig samvittighed, tvungne pligter og uafsluttede opgaver og skænderier. Og i Albertes (og Dianas) tilfælde har dette ikke årsag i et stort engagement i arbejdslivet.

Hos Therese Poulsens møder man dog en beskrivelse, som kommer bemærkelsesværdigt tæt på Hochschilds "omvendte verdener". Om hendes forskellige roller på arbejdet og derhjemme, fortæller Therese (jf. også præsentationen i kapitel 4):

Therese: (...) jeg føler måske i virkeligheden, at jeg er mere selvstyrende her [på arbejdet], hvor jeg er mere servicerende derhjemme [ler lidt med stemmen]. (...) Jeg tager mig jo af dem [familien derhjemme]. (...) jeg har jo en karrieremand, og han arbejder mange flere timer end jeg gør. Der ligger i arbejdsfordelingen, at jeg laver en masse af alle de der praktiske ting. Og det er jo ikke alt sammen noget, jeg synes er vanvittig spændende, vel. Det jeg laver. Det er bare ligesom det, der skal gøres, ik'. Og det jeg gør her [på arbejdet], det er jo altså sådan lidt... Lidt mere intellektuelt udfordrende end at stå og stryge skjorter. (Interview 1, l. 777-786)

Derhjemme indtager Therese en servicerende rolle, mens hun på arbejdet føler sig mere selvstyrende og intellektuelt stimuleret. Oplevelsen af forskellige roller synes dog i mindre grad at være skabt af ændringerne i det moderne arbejdsliv end af

forhold knyttet isoleret til familielivet – i dette tilfælde klassiske kønsroller med en ulige arbejdsdeling mellem Therese og hendes mand.

Mens de interviewede forældre generelt ikke giver udtryk for at opleve tiden derhjemme som dårlig, er der flere, som giver udtryk for at savne mere tid til dem selv og deres personlige fritidsaktiviteter (forældrene Bondesen og Gert Højer) eller til samværet forældrene imellem (forældrene Bondesen og Hansen). For de arbejdsorienterede forældre gælder endvidere, at de generelt ønsker sig mere tid til afslappet og nærværende samvær med familien og især børnene (jf. kapitel 5, s. 163).

Når interviewene ikke umiddelbart bekræfter Hochschilds tese om de "omvendte verdener", kan dette have flere årsager. Én mulighed er naturligvis, at man ikke genfinder samme tendens hos danske medarbejdere som den, Hochschild finder blandt de amerikanske. Her kan især forskellene mellem det danske og det amerikanske arbejdsmarked og omfanget af velfærdstatslige ydelser spille en afgørende rolle. Eksempelvis synes det amerikanske arbejdsmarked i mindre grad end det danske at være fagligt organiseret og styret af fælles overenskomster omkring arbejdstid o.lign. Endvidere omfatter det danske velfærdssystem en række "støttefunktioner" i form af (relativt) billige børnepasningsmuligheder. Derved aflastes udearbejdende forældre i forhold til børnepasningen i dagtimerne, hvilket kan modvirke tidskonflikten mellem arbejde og familie.

Et andet forhold kan knytte sig til det socialt illegitime i at udtrykke sig negativt om tiden i hjemmet og sammen med familien. Der kan herske et normativt ideal om den "lykkelige familie", som afholder informanterne fra at udtrykke sig kritisk om familielivet – især over for en fremmed interviewer. Det er derfor tænkeligt, at mere omfattende interview, med et særligt fokus på informanternes oplevelse af tiden derhjemme, kunne have frembragt beskrivelser af erfaringer i lighed med dem, Hochschild beskriver.

En tredje forklaring tager afsæt i de danske tidsvaneundersøgelser, som viser, at den stigende arbejdstid først og fremmest indebærer mindre tid til samvær med andre end den nærmeste familie, personlige fritidsaktiviteter o.lign. Dermed er det

ikke tiden sammen med familien, som presses af det øgede arbejdsomfang – i hvert fald ikke målt på antallet af timer tilbragt i hjemmet.

Arbejdslivet som kilde til travlhed og tidspres? Forandringerne i arbejdslivet gør det vanskeligere for mange arbejdsgrupper at begrænse arbejdet til den formelle og overenskomstmæssige arbejdstid. I det opgaveorienterede arbejde er det ofte til forhandling, hvornår en opgave er udført tilstrækkeligt godt, ligesom individualiseringen af arbejdet kan indebære, at medarbejdere i flere tilfælde "internaliserer" arbejdslivets strukturelt bestemte (og ofte foranderlige og uforudsigelige) vilkår og krav som personlige problemer, det er op til den enkelte selv at løse (jf. historierne om Alberte Bang og Bente Thomsen). Og med holdningen om, at medarbejderens indsats måles i resultater og ikke tid, indebærer voksende forventninger til medarbejdernes indsats en risiko for længere arbejdstider.

Om disse forhold indgår som en del af forklaringen på stigningen i danskernes gennemsnitlige arbejdstid, kan ikke afgøres på baggrund af mit empiriske materiale. Men det er interessant at bemærke, at den stigende arbejdsindsats – ifølge tidsvaneundersøgelserne – ikke indebærer mindre tid til familien, men snarere sætter de øvrige områder af forældrenes liv under pres. Dermed adskiller den danske udvikling sig fra den amerikanske, sådan som denne beskrives af Hochschild. Interviewene bekræfter da heller ikke fremstillingen af arbejdet og familien som "omvendte verdener".

Det skal dog bemærkes – jf. diskussionen i afsnit 5.2 – at især de arbejdsorienterede forældres intensive og omsiggribende arbejdsliv sætter hverdagslivet under et tidsmæssigt pres og komplicerer øvelsen med at håndtere hverdagens tidskabale. Arbejdslivet synes at udgøre en vægtig kilde til travlhed og tidspres i dagligdagen for disse forældre. I den forbindelse er det tankevækkende, at netop denne gruppe af informanterne stærkest inkarnerer den moderne arbejdsidentitet og -form, sådan som denne beskrives i litteraturen.

I det omfang at den moderne arbejdsidentitet vinder frem inden for flere og flere fag – "demokratiseres" – kan man forestille sig, at hverdagslivet for en stadig større del af

befolkningen vil blive presset af arbejdslivet. En følge heraf kan blive, at endnu flere vil opleve det som en udfordring at bringe enderne sammen, herunder forene arbejds- og familielivet. Herved kan bl.a. IKT komme til at spille en fremtrædende rolle i stadigt flere forældres forsøg på at løse hverdagslivets tidskonflikter. Jeg vil derfor afslutte kapitlet med nogle mere overordnede betragtninger over samspillet mellem IKT og ændringerne i det moderne arbejdsliv.

8.3 Moderne arbejdsliv og brugen af IKT

På arbejdspladsen er teknologier som computer, internet og mobiltelefon blevet en integreret del af de fleste medarbejders arbejdsdag. Dette gælder ikke kun for kontorerhvervene, men også inden for faggrupper, der ikke traditionelt forbindes med brugen af IKT. Et eksempel på dette er social- og sundhedshjælpere og -assistenter, som i stigende omfang udstyres med håndholdte computere (pda'er), som medbringes hos borgerne og indgår i den daglige journalføring og arbejdstilrettelæggelse. Tilsvarende benytter håndværkere – som i 1990'erne tilhørte gruppen af mobiltelefon-pionerer (Castells et al. 2004: 68) – dagligt mobiltelefon til koordinering og planlægning af arbejdet.

Blandt informanterne er det kun Diana Bondesen, som ikke benytter IKT som en integreret del af arbejdsdagen. De øvrige informanter, som alle – med Anna Nørgård og Jane Jørgensen som undtagelserne – har mere eller mindre kontorlignende stillinger, benytter IKT i arbejdet.

E-mail, internet og mobiltelefon forekommer at være de kommunikationsteknologier, som siden midten af 1990'erne har vundet størst udbredelse på de kontorbaserede arbejdspladser, mens det inden for håndværksfag o.lign. hovedsageligt er mobiltelefonen. Især e-mail er fremtrædende i mange af de kontorarbejdende informanternes beskrivelser af deres daglige kommunikation på arbejdet, og flere modtager en lind strøm af e-mails i løbet af arbejdsdagen (i nogle tilfælde også uden for arbejdstiden).

Især Nikolaj Bondesen, Bente Thomsen og Gert Højer udtrykker en ambivalent holdning til brugen af e-mails i arbejdet. *På den ene side* fremhæver de det som en

styrke, at e-mail er en asynkron kommunikationsform; at modtage en e-mail fra kollegaer og andre forstyrrer ikke på samme måde som et telefonopkald, og man kan lade beskeden ligge ubesvaret i indbakken indtil man har tid til at besvare den. Men også som afsender har e-mailen fordele frem for telefonen, da man kan viderebringe informationer, beskeder, spørgsmål o.lign. uden at være afhængig af at kunne få direkte kontakt til modtageren. Eksempelvis forklarer Alberte Bang, at offentligt ansatte sjældent tager telefonen. E-mail er derfor en nem måde at kontakte en kollega, hvis man har et konkret spørgsmål eller ønsker at følge op på en sag. Og Nikolaj Bondesen – som opfatter e-mail som 'genialt' og som sit bedste 'arbejds-instrument' – fortæller, at man med e-mail nemt og hurtigt kan videregive informationer 'straks man får en ide'.

På den anden side fortæller samme informanter også, at mængden af e-mail *i sig selv* kan virke stressende. Især hvis man, som beskrevet af Bente Thomsen, ikke har tid til at besvare dem i samme takt, som de modtages. Eller når man, efter at have været "offline" i en periode (fx i forbindelse med en ferie eller et møde), vender tilbage til en indbakke fyldt med nye beskeder (se fx Gert Højers beskrivelse af sådanne situationer s. 137).

Der er på denne måde knyttet en dobbelthed til brugen af e-mail. Den asynkrone kommunikationsform værdsættes som en nem måde at opnå kontakt til kollegaer, viderebringe informationer og som et "værn" mod eksterne forstyrrelser. Men samtidig udgør kommunikationsmængden en stress-faktor i sig selv, som tilmed kan være voksende. Således oplever Bente og Carsten Thomsen, at omfanget af den daglige kommunikation – især med indførelsen af e-mail – er vokset betydeligt gennem de år, de selv har været på arbejdsmarkedet.

IKT har også på andre områder påvirket indholdet og formen af det moderne arbejdsliv – fx ved at gøre arbejdsopgaver og -rutiner computerbaserede og gennem at ændre arbejdsdelingen mellem faggrupper – men en analyse af disse ligger uden for afhandlingens sigte. Blot skal det anføres, som en overordnet betragtning, at indførelsen af ny IKT synes at accelerere den hastighed, hvormed arbejdspladsens "teknologiske miljø" forandres. Således introduceres nye teknologier samtidig med at allerede eksisterende teknologier på både software- og hardware-siden ofte undergår

forandringer, opdateringer og udskiftning. Nye programmer erstatter gamle, nye database-systemer implementeres til fordel for tidligere løsninger etc. Og for hver gang skal "gamle" rutiner og "gammel" viden "aflæres", og nye færdigheder tilegnes. På denne måde kan arbejdslivets teknologiske miljø – som i stadigt stigende omfang er IKT-baseret – ses som en del af de konstant foranderlige vilkår i den flydende modernitet. At tage sig "en lur" fra strømmen af forandringer – alias ikke at udvikle sine tekniske kompetencer – kan få alvorlige konsekvenser for ens "arbejds-egnethed".

Med de nye teknologier i det kontorbaserede arbejde følger også nye muligheder for enten at flytte arbejdet med sig eller at få adgang til det fra andre steder end arbejdspladsen alene. Som Alberte Bang er inde på, medvirker fremkomsten af ny IKT til at gøre det nemmere at flytte arbejdet med hjem. I første omgang ved at medarbejderen kan *medbringe* arbejdet på lagringsmedier eller en bærbar computer, i anden omgang gennem udbredelsen af internettet, som skabte muligheden for *direkte adgang* til arbejdsdokumenter o.lign. fra hjemmecomputeren.

At det stigende omfang af hjemmearbejde (se nedenfor) ikke kun er muliggjort af den teknologiske udvikling, men også af en ændret holdning på ledelsesmæssigt niveau, antydes ligeledes af Albertes fortælling: Da Alberte i årene 1994-1997 var ansat som socialrådgiver, lykkedes det hende først efter lang tids diskussion med ledelsen at få stillet en bærbar computer til rådighed. Men blot få år senere havde holdningen ændret sig markant:

Alberte: Men jeg kan huske at vi [Alberte og ledelsen] diskuterede det meget den gang, hvor jeg bad om at få den der bærbare [computer] – 'bærbar, jeg var ikke rigtig klog!' – og så blev det jo lige pludselig at så skulle jeg [arbejde hjemmefra] og sådan noget. (Interview 1, l. 740-743)

Ifølge de årlige arbejdskraftundersøgelser fra *Danmarks Statistik* er Danmark det land i Europa, hvor den største andel af de beskæftigede arbejder hjemme enten regelmæssigt eller af og til (Christensen 2007). I 2005 udgjorde dette ca. 25% af den danske arbejdsstyrke (i 2001 var tallet 21%). Endvidere viser en undersøgelse af børnefamiliernes balance mellem familie- og arbejdsliv fra 2006, udført af *Social-*

forskningsinstituttet, at af danske par med begge forældre i beskæftigelse og mindst ét barn under 10 år, har 37% af kvinderne mulighed for at arbejde hjemme, mens andelen af mænd er 48%. Af de forældre, som har mulighed for at arbejde hjemme, udgør det gennemsnitlige ugentlige hjemmearbejde 8 timer og 41 minutter for kvinderne og 8 timer og 11 minutter for mændene. (Deding et al. 2006) Tallene viser, at omfanget af hjemmearbejde allerede i dag er stort blandt de danske børnefamilier.

Co-evolution? Væksten i hjemmearbejdet kan være et resultat af en co-evolution (se kapitel 1, s. 22) mellem såvel teknologiske som sociale forandringer. Teknologiske i form af udbredelsen af nye IKT-teknologier, sociale i form af et ændret arbejdsliv – herunder en ny arbejdsidentitet, nye arbejdsformer og ændringer i ledelsens holdning til hjemmearbejde. Ad åre kan hjemmearbejde blive en naturlig del af arbejdslivet og et alment accepteret vilkår for at deltage på arbejdsmarkedet (ligesom lang transportafstand til arbejdet i dag er et alment accepteret vilkår i mange menneskers liv). Dermed kan der ske en "normalisering" af hjemmearbejdet som social praksis.

Oplødning af grænsen mellem arbejde og familie Hjemmearbejde er et eksempel på, at grænsen mellem arbejdet og det øvrige liv er under "oplødning" i disse år. En tendens, som i den engelsksprogede litteratur ofte omtales som "blurring the boundaries". I takt med udbredelsen af nye teknologier, en ændret arbejdsidentitet og nye arbejdsformer og -vilkår, bliver det stadigt vanskeligere at trække en skarp grænse mellem arbejde og familieliv. Der er tale om en "dobbelbevægelse", hvor såvel arbejdslivet "breder" sig ind i familielivet som familielivet breder sig ind i arbejdslivet. Arbejdslivets indtrængen i det øvrige liv sker bl.a. via IKT-baseret hjemmearbejde og nye muligheder for at kollegaer og ledelse kan opnå kontakt med medarbejderen uden for arbejdstiden via mobiltelefon og e-mail. Omvendt har især mobiltelefonens udbredelse gjort det nemmere at kommunikere med familie og

venner i arbejdstiden, ligesom ansatte med et computerbaseret arbejde ofte benytter internettet til private formål.³⁵

Jeg vil i næste kapitel præsentere en mere detaljeret analyse af sammenhængen mellem IKT og forældres håndtering af relationen mellem arbejde og familie.

³⁵ Statistikker for netbankernes hjemmesider viser, at antallet af besøgende er størst lige efter kl. 9 om morgenen og sidst på eftermiddagen omkring kl. 16.30 (Ibsen 2004). En undersøgelse udført af IT-avisen *ComOn* fra 2006 viste, at omkring en tredjedel af danskerne dagligt brugte mere end en halv time af arbejdstiden på private internet-aktiviteter. Næsten en femtedel brugte mere end én time dagligt. (Bakalus 2006)

Kapitel 9: Mellem arbejde og familie

I dette kapitel analyseres, på hvilke måder IKT dels *udfordrer* forældrenes *grænsedragning* mellem arbejde og familieliv, dels indgår i deres *håndteringer af relationen* mellem disse domæner.

Under hvilke former og på hvilke måder arbejdslivet "spred" sig ind i familielivet gennem brugen af IKT beskrives gennem en analyse af det IKT-baserede hjemme-arbejde og forældres håndtering af arbejdsrelaterede telefonopkald i forbindelse med familiens ferier. Den modsatte bevægelse – familie- og fritidslivets "spredning" ind i arbejdslivet – er også repræsenteret i mit materiale, og jeg vil belyse denne gennem dels forældrenes kommunikation med familien i arbejdstiden, dels eksempler på øvrige IKT-baserede aktiviteter af privat eller familiemæssig karakter på arbejdet.

Kapitlet afsluttes med en overordnet diskussion af, hvilken rolle IKT spiller for relationen mellem arbejde og familie/hjem. Herunder i hvilket omfang IKT medvirker til at "løsne" aktiviteters tids- og stedbundne karakter og dermed bidrager til at frigøre domænespecifikke praksisser fra deres tidligere lokalisering i tid og rum.

Afgrænsningsarbejde I forhold til analysen af informanternes håndtering af relationen mellem arbejde og familieliv, har jeg ladet mig inspirere af den amerikanske sociolog Christena E. Nippert-Eng. I bogen *Home and Work: Negotiating Boundaries through Everyday Life* analyserer Nippert-Eng, hvordan mennesker mentalt og fysisk skaber og opretholder grænserne mellem arbejde og hjem (Nippert-Eng 1995).³⁶ Nippert-Engs teoretiske ståsted er semiotikkens analyse af de betydningsdannelser, som indgår i menneskers forsøg på at skabe orden og sammenhæng i "the natural nonorder of things" (ibid.: xi). I den forbindelse tillægges kulturelle kategorier en

³⁶ Nippert-Engs analyser baserer sig på et feltstudie udført på et forskningslaboratorium i det nordøstlige USA, hvor hun observerede og interviewede medarbejdere med forskellige jobfunktioner.

afgørende rolle for det sociale, da vi tolker genstande og handlinger *gennem* såvel som handler *ud fra* disse kategorier, som dermed har en både meningsordnende og handlingsgenererende funktion (jf. også beskrivelsen i kapitel 2 af den kultur-analytiske tilgang, se s. 37). Nippert-Engs analyse af, hvordan medarbejdere skaber og former grænserne mellem arbejde og hjem, etablerer også en indsigt i de betydninger, som knytter sig til de kulturelle kategorier "arbejde" og "hjem".

Kulturelle kategorier er, ifølge Nippert-Eng, til løbende forhandling i det konkrete hverdagsliv og gennem menneskers samhandling. Et fokus for hendes analyse er derfor, hvordan medarbejdere redefinerer kategorierne "arbejde" og "hjem" gennem en løbende forhandling og justering – både mentalt og materielt – af grænserne mellem arbejde og familie, herunder hvilke genstande, personer eller hændelser, som eksklusivt tilskrives arbejdet hhv. hjemmet, eller som kan optræde i begge domæner.

Relationen mellem arbejde og hjem formes og opretholdes gennem "boundary work", som jeg her vil oversætte til *afgrænsningsarbejde*³⁷. Dette begreb betegner, ifølge Nippert-Eng, den process "through which we concretize the mental territories of 'home' and 'work' into physical ones and learn to transcend as well as preserve these realms" (ibid.: 7). Afgrænsningsarbejdet er først og fremmest en mental aktivitet, men gennem praktiske aktiviteter og rutiner og via omgangen med materielle objekter, får det et fysisk udtryk, som forhandlingerne af grænsedragningerne udspiller sig omkring: "It is this physical side of boundary work (...) that helps us tangibly reinforce and even challenge cognitive and situational distinctions between 'home' and 'work'" (ibid.: 7-8).

Nippert-Eng skelner mellem to typer af afgrænsningsarbejde. Den første relaterer sig til *etableringen* af grænsen mellem arbejde og hjem – dvs. afgrænsningen af, hvad

³⁷ Direkte oversat ville "boundary work" hedde "grænse-arbejde" på dansk, hvilket imidlertid ikke klinger særlig godt og vækker associationer i retning af grænsekontrol, grænsepoliti o.lign.

der eksklusivt hører til det ene eller det andet domæne, og hvad der er fælles for begge. Dette betegner Nippert-Eng som "boundary placement". Den anden type af afgrænsningsarbejde relaterer sig til den mentale og adfærdsmæssige håndtering af overgangen fra ét domæne til et andet. Der er tale om rutiner eller praksisser, som sætter os i stand til at krydse grænserne mellem domæner, og som dermed samtidig bidrager til at fastholde de etablerede grænsedragninger. Denne form for afgrænsningsarbejde betegnes "boundary transcendence" eller "boundary transition". Som konkrete eksempler nævner Nippert-Eng bl.a. luren i toget på vej hjem fra arbejde, indarbejdede rutiner omkring afskeden med familien om morgenen og med kollegaer ved fyraften.

Afgrænsningsarbejdet er en "situationsbestemt" praksis, som bestemmes af dels de socio-strukturelle bindinger (eng. *social-structural constraints*) repræsenteret ved vores materielle omgivelser og de sociale relationer, vi indgår i, dels de socio-kognitive konstruktioner (eng. *sociocognitive constructs*), som udgør individuelt internaliserede, kulturelle forestillinger om "arbejde" og "hjem". Gennem de personlige praksisser, som knytter sig til afgrænsningsarbejdet, etableres en forbindelse mellem de socio-strukturelle bindinger og de socio-kognitive konstruktioner, idet praksisserne:

(...) play an important, mediating role between sociocognitive constructs and social-structural constraints. On the one hand, we continually learn what the concepts 'home' and 'work' mean, fine-tuning the cultural images we begin to internalize as children. On the other hand, we find ourselves continually pressed to meet the expectations of those around us and the material constraints that delimit the ways our home and work may meet. In large part, each of us makes sense of these mental and structural constraints on what 'home' and 'work' mean through personal, boundary-producing practices. (Ibid.: 6-7)

Nippert-Eng anser altså de materielle omgivelser som et element af de socio-strukturelle bindinger for grænsedragningen mellem arbejde og hjem. Samtidig beskriver hun også, jf. tidligere, det materielle – "genstande" – som et "medium", igennem hvilket grænsen mellem arbejde og hjem materialiseres og håndteres. I lighed med dette "dobbeltblik" på det materielle som både *determinerende for* og *determineret af*

afgrænsningsarbejdet, betragter jeg IKT *både* som et *materielt vilkår* for de interviewede forældres håndtering af relationen mellem arbejde og hjem/familie *og* som et *medium*, hvorigennem forældrene aktivt skaber og håndterer selvsamme relation.

Genstande, personer eller hændelser, som eksklusivt tilhører ét domæne, men manifesterer sig i et andet, kan opleves som en udfordring eller trussel. Nippert-Eng betegner sådanne genstande, personer eller hændelser som "cross-realm items" og nævner bl.a. private telefonopkald i arbejdstiden som et eksempel. Cross-realm items opleves som problematiske, fordi der til individets deltagelse i domænerne arbejde og hjem er knyttet forskellige selv-identiteter, som er bestemt af de sociale relationer og kulturelle forestillinger, som hersker inden for et givent domæne. Cross-realm items kan derfor "threaten one's immersion in a particular version of self" (ibid.: 35). På denne måde kan cross-realm items fremprovokere en indre konflikt mellem individets forskellige selv-identiteter i lighed med den, som Therese Poulsen erfarede, når hendes børn ringede til hende på arbejdet og derved fremkaldte en konflikt mellem hendes identitet som omsorgsgivende moder hhv. professionel medarbejder og kollega (se kapitel 5, s. 156).

I Nippert-Engs eget feltstudie – som er udført i starten af 1990'erne, og altså før brugen af mobiltelefon fik massiv udbredelse – spiller "domæne-krydsende" telefonopkald ikke nogen central rolle. Hun bemærker dog, at sådanne opkald opleves som "forstyrrende", idet modtageren ikke har mulighed for at nå at "omstille sig" fra én verden til en anden: "Cross-realm telephone calls do not allow us to slowly gear up or down into another-realm sense of time or self" (ibid.: 142).

Nippert-Engs analyser viser, at medarbejdere håndterer relationen mellem arbejde og hjem/familie meget forskelligt. Hun taler derfor om, at de placerer sig forskellige steder på et kontinuum mellem "integration" og "segmentering". Integration betegner, som idealtype i webersk forstand, det grænsetilfælde, hvor arbejde og hjem er fuldt integrerede – så at sige udgør én verden set fra individets perspektiv – og hvor "no conceptual boundary separates its contents or meanings" (ibid.: 5). Omvendt betegner segmentering (eng. *segmentation*), som grænsetilfælde betragtet, en fuldstændig adskillelse – mentalt, tidsmæssigt og fysisk – mellem kategorierne

arbejde og hjem: "everything belongs to 'home' or 'work', two mutually exclusive categories" (ibid.: 6). Der er naturligvis ingen, som placerer sig i disse ekstrempositioner, men hver især placerer vi os et sted på kontinuummet ved at være mere eller mindre integrerende eller segmenterende.

Desto mere personer integrerer arbejde og familie, desto lettere finder de det at omstille sig mellem arbejde og hjem. Nippert-Eng finder således en sammenhæng mellem graden af integration/segmentering og den type af afgrænsningsarbejde, som er mest fremherskende: "the more we integrate, the more the problematic part of our boundary work tends to focus on boundary placement", mens "[t]he more we segment (...), the more our attention focuses on transcendent boundary work" (ibid.: 27).

Rustet med disse indledende, teoretiske betragtninger, vil jeg i det følgende undersøge IKT's rolle i forbindelse med de interviewede forældres håndtering af relationen mellem arbejde og hjem.

9.1 Arbejdet flytter med

Som det fremgik af sidste kapitel, er omfanget af hjemmearbejde voksende i disse år. Nye, IKT-baserede muligheder for at "flytte" arbejdet med hjem, synes, i samspil med ændrede arbejdsformer og en ændret arbejdsidentitet, at spille en vigtig rolle for denne vækst. I dette afsnit analyseres hjemmearbejdets form og rolle i informanternes og familiernes hverdagsliv, mens forældrenes håndtering af deres tilgængelighed for arbejdet i "familietiden" illustreres gennem en diskussion af arbejdsopkald under ferier.

Hjemmearbejde

I litteraturen støder man ofte på betegnelsen "telework" – på dansk "distancearbejde" – som overordnet samlebetegnelse for arbejde, der udføres uden for arbejdspladsens fysiske domæne. I en del studier benyttes begrebet dog mere snævert som betegnelse for arbejde udført i hjemmet, hvorved man let overser, at arbejde også kan udføres andre steder (fx som "mobilt arbejde", jf. kørende salgsmedarbejdere o.lign. eller medarbejdere, der kommunikerer med kollegaer og arbejdskontakter, mens de kører i bil). Da jeg i dette kapitel udelukkende ser på IKT-baseret lønarbejde

udført i hjemmet, vil jeg benytte den mere præcise betegnelse "hjemmearbejde" og samtidig minde om, at dette blot udgør én dimension af distancearbejdet.

Ifølge Thomas Berker er der i litteraturen en tendens til at overbetone teknologiens – og især IKT's – betydning (Berker 2002). I mange studier af og forsøg med distancearbejde tillægges IKT således et nærmest "revolutionerende" potentiale, hvorved tilgangen bliver stærkt teknologiorienteret. Som konsekvens af dette, overses ofte den del af distancearbejdet, som ikke involverer brug af IKT (fx at læse rapporter og printede dokumenter derhjemme).

Frem for at forstå distancearbejdet som teknologidrevet, opfordrer Berker til, at man anlægger et mere åbent perspektiv, og i stedet betragter distancearbejdet – og diskussionen heraf – som elementer i en rumlig reorganisering af arbejdet. I den sammenhæng bemærker Berker, at diskursen omkring distancearbejde i høj grad er "intertwined with managerial strategies to (re-)organise work processes through technology" (ibid.: 2).

Med mit valg af fokus på det IKT-baserede hjemmearbejde, risikerer jeg naturligvis at bidrage til denne teknologiorientering. Jeg håber dog, at jeg med disse indledende bemærkninger kan have modvirket dette.³⁸

I det følgende skelner jeg analytisk mellem egentlige hjemmearbejdsdage – dvs. dage, hvor man arbejder hjemme *hele* arbejdsdagen – og hjemmearbejde, som finder sted uden for "normal arbejdstid" (på hverdagsaftener og i weekender), dvs. ikke går i stedet for at møde på arbejdet. Baggrunden for denne skelnen er, at informanterne, som det vil fremgå, i nogen udstrækning tillægger disse former for hjemmearbejde forskellig betydning, og at de antager forskellige roller i informanternes arbejds- og familieliv.

³⁸ Som eksempel på hjemmearbejde, der ikke er IKT-baseret, kan nævnes Therese Poulsen, der jævnligt tager udprint af artikler med hjem eller i tankerne "gennemarbejder" indledninger til egne artikler, mens hun fx stryger tøj.

Af hovedinformanterne er det kun Rie Bach, Jane Jørgensen og (i hendes nuværende ansættelse) Alberte Bang, som aldrig arbejder hjemme. Alle øvrige informanter bringer lejlighedsvis eller jævnligt arbejde med hjem eller kommunikerer med kollegaer og arbejdskontakter hjemmefra.

Hjemmearbejdets roller Jeg beskrev i kapitel 8, hvordan det IKT-baserede hjemmearbejde synes at have en dobbeltrolle som både individuel strategi i bestræbelsen på at løse tidskonflikten mellem arbejde og familie og som forudsætning for voksende arbejds-mængder og -tid. Denne analyse suppleres her med en beskrivelse af hjemmearbejdets forskellige roller i informanternes hverdagsliv. Der er ikke tale om gensidigt udelukkende roller, og man kan derfor finde informanter, som beskriver op til flere af disse.

For en del af informanterne gælder det, at de oplever tiden på arbejdspladsen som præget af mange og hyppige ”forstyrrelser” i form af henvendelser fra kollegaer og en løbende strøm af nye opgaver og problemer, der skal løses. Disse forstyrrelser gør det vanskeligt at skabe rum for at arbejde koncentreret, og derfor oplever flere, at de ikke får lavet det, de skulle (eller gerne ville) i løbet af arbejdsdagen. For disse informanter repræsenterer hjemmearbejde en mulighed for at koncentrere sig om konkrete arbejdsopgaver uden hele tiden at blive afbrudt af telefonopkald, e-mails og personlige henvendelser. Hjemmearbejdet kan med andre ord udgøre et *frirum for koncentration og produktivitet* i forældrenes arbejdsliv. Især Patrick Hansen, Carsten Thomsen og Alberte Bang (i tidligere ansættelser) udtrykker denne opfattelse af hjemmearbejdet (jf. familiepræsentationerne i kapitel 5).

I forlængelse heraf kan hjemmearbejde også tolkes som en *individualiseret strategi til håndtering af (for) store arbejds-mængder gennem øget produktivitet*, sådan som min tidligere beskrivelse af Bente Thomsens og Alberte Bangs brug af hjemmearbejde illustrerede (se kapitel 5, s. 131 hhv. kapitel 8, s. 228). Hos disse informanter udgjorde hjemmearbejdet et forsøg på at imødekomme arbejdslivets høje forventninger og krav og at modvirke stress.

For de fleste af informanterne indgik hjemmearbejdet, som beskrevet i kapitel 8, også i et overordnet forsøg på at håndtere hverdagens tidskabale og forene hensynet til både arbejde og familie. Denne betydning af hjemmearbejdet kan imidlertid opdeles i to forskellige underbetydninger:

Mest fremtrædende udgjorde hjemmearbejdet hos de arbejdsorienterede forældre Patrick og Helen Hansen, Carsten og Bente Thomsen, Gert Højer og (i tidligere ansættelser) Alberte Bang en mulighed for at udskyde arbejdsopgaver til om aftenen eller til weekenderne, således at forældrene kunne forlade arbejdspladsen tidsnok til at kunne deltage i det praktiske arbejde omkring indkøb, hente/bringe børn, madlavning mv. samt deltage i det sociale samvær med børn og samlever omkring aftensmaden og i timerne frem til børnenes sengetid. Det er da også karakteristisk for disse informanter, at de på hverdage forsøger at udskyde hjemmearbejdet til efter aftensmaden er ryddet af vejen eller de mindste børn er lagt i seng. Hjemmearbejdet indgik på denne måde i forældrenes strategi for at *balancere hensynet til familien med et ambitiøst og/eller karriereorienteret arbejdsliv*.

Umiddelbart kan denne rolle synes meget lig hjemmearbejdet som en individualiseret strategi til håndtering af (for) store arbejdsmængder. I praksis kan det da også være vanskeligt at sondre klart (jf. eksemplet med Bente Thomsen), men ved at indføre denne skelnen ønsker jeg at fremhæve, at hjemmearbejdet både kan have en defensiv og offensiv funktion. Defensiv i forhold til den enkelte medarbejders forsøg på at håndtere overvældende arbejdsmængder, offensiv i forhold til medarbejderens ambition om at forene hensynet til familielivet med ønsket om at gøre karriere, have et stærkt engagement i arbejdslivet eller at "gøre en forskel" (jf. Alberte Bang).

En anden betydning kommer til udtryk i interviewene med Alberte Bang, som fortæller, at børnene satte pris på hendes hjemmearbejdsdage. De oplevede det som 'hyggeligt', at hun var hjemme i løbet af dagtimerne, og så det som en fordel, at de kunne komme tidligt hjem fra skole eller have kammerater på besøg. Tilsvarende satte Alberte pris på, at hun kunne holde en pause fra arbejdet og lave noget

sammen med børnene. Dermed giver hjemmearbejdsdage mulighed for *nærhed og samvær med børnene i dagtimerne*.

Alberte Bang beskriver desuden, hvordan hjemmearbejdsdage indebærer en større fleksibilitet mht. at integrere arbejds- og familieliv – fx ved at kunne vaske tøj i løbet af arbejdsdagen eller, som nævnt, være sammen med børnene. Dette peger på, at hjemmearbejdsdage giver *større fleksibilitet i forhold til at integrere aktiviteter knyttet til arbejde og familieliv i løbet af dagtimerne*.

På baggrund af mine interview, har jeg således identificeret følgende roller, som hjemmearbejdet kan have i forhold til forældres hverdags- og familieliv:

- Frirum for koncentration og produktivitet
- Individualiseret strategi til håndtering af (for) store arbejdsmængder gennem øget produktivitet (hjemmearbejdets defensive rolle)
- Balancere hensynet til familien med et ambitiøst og/eller karriereorienteret arbejdsliv (hjemmearbejdets offensive rolle)
- Nærhed og samvær med børnene i dagtimerne (hjemmearbejdsdage)
- Større fleksibilitet i forhold til at integrere aktiviteter knyttet til arbejde og familieliv i løbet af dagtimerne (hjemmearbejdsdage)

Kønssforskelle Udenlandske studier viser, at hjemmearbejdets betydning og rolle i udstrakt grad er kønsbestemt. Således viste et kvalitativt studie af fuld- og deltids hjemmearbejdende englændere, at omsorg for børn udgjorde hovedmotivationen for at arbejde hjemme for de fleste af kvinderne (Sullivan & Lewis 2001). Til sammenligning angav mændene i langt højere grad arbejdsrelaterede eller personlige hensyn.

De kønsmæssige forskelle kommer også til udtryk i, hvordan mænd og kvinder bruger den øgede fleksibilitet og den tid, de sparer (fx ved at slippe for transporten til og fra arbejde). Således udnytter hjemmearbejdende mødre i reglen tidsbesparelsen og den øgede fleksibilitet til omsorg for børnene og husholdningsarbejde, mens mændene typisk øger deres arbejdstid eller bruger mere tid på egne fritidsinteresser (Sullivan & Lewis 2001; Tietze & Musson 2002). Sullivan & Lewis fandt da heller ikke

tegn på, at den grundlæggende arbejdsdeling mellem mødre og fædre påvirkes af at den ene (eller begge) arbejdede hjemme.

Mit interviewmateriale er på ingen måde omfattende nok til at kunne drage egentlige konklusioner om hjemmearbejdets kønsmæssige struktureringer. Dog er det tankevækkende, at Bente Thomsen og Alberte Bang er de af informanterne, som kraftigst betoner hjemmearbejdets positive betydning for bestræbelsen på at skabe balance mellem arbejde og familieliv.

Hjemmearbejdets omfang og indhold Den følgende tabel giver et overblik over det IKT-baserede hjemmearbejdes omfang blandt de interviewede forældre:

Informanter	Hjemmearbejde om aftenen	Hjemmearbejde i weekender	Egentlige hjemmearbejdsdage
Patrick / Helen Hansen	hyppigt / hyppigt	hyppigt / hyppigt	1-2 dage om ugen / sjældent
Therese / Jørgen Poulsen	sjældent / jævnligt	sjældent / jævnligt	aldrig / aldrig
Rie Bach	aldrig	aldrig	aldrig
Diana / Nikolaj Bondesen	aldrig / aldrig	aldrig / aldrig	aldrig / aldrig
Jane / Flemming Jørgensen	- / aldrig	- / aldrig	- / aldrig
Carsten / Bente Thomsen	hyppigt / hyppigt	hyppigt / hyppigt	1 dag om mdr. / aldrig
Arne / Anna Nørgård	sjældent / -	sjældent / -	2-3 hele uger om året / -
Gert Højer	jævnligt	jævnligt	sjældent
Alberte Bang (nuværende ansættelse)	aldrig	aldrig	aldrig

Tabel 12: Omfanget af IKT-baseret hjemmearbejde.

Noter til tabellen: Med *hyppigt* menes næsten dagligt, *jævnligt* angiver op til flere dage om ugen (flere weekender på en måned), *sjældent* angiver, at det kun forekommer lejlighedsvist. Jane Jørgensen havde ikke arbejde på interviewtidspunktet. Anna Nørgård har eget syværksted, hvilket i hendes tilfælde gør det meningsløst at tale om "hjemmearbejde" som en selvstændig kategori. Gert Højer vurderer, at han kun én aften om ugen laver "egentligt" hjemmearbejde, men derudover tjekker han hyppigt mails, som han 'lige besvarer' – derfor har jeg angivet jævnligt. Desuden arbejder Gert Højer ofte hjemme om formiddagen.

Tabellen viser, at der er store variationer på tværs af informanterne. Dog synes antallet af informanter, som arbejder hjemme jævnligt eller hyppigt, at være højere end man umiddelbart ville forvente på baggrund af statistikkerne omtalt i kapitel 8. Dette kan hænge sammen med den relativt kraftige repræsentation af informanter med kontorbaseret arbejde. Dertil kommer, at andelen af informanter med et karrierelignende arbejde forekommer høj. Således har seks af informanterne stillinger, som involverer ledelsesansvar: Patrick og Helen Hansen, Jørgen Poulsen, Carsten og Bente Thomsen og Gert Højer.

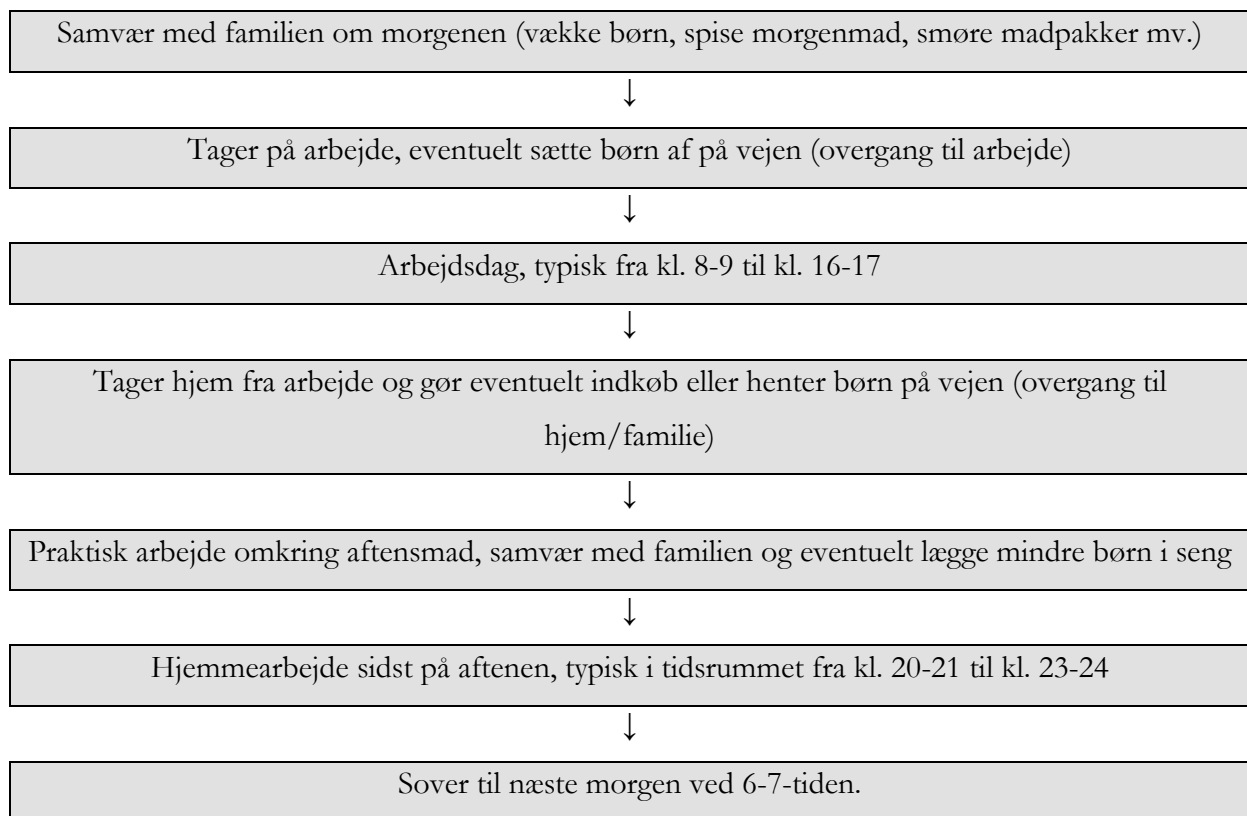
Hvad angår hjemmearbejdets indhold, er der en tendens til, at hjemmearbejde udført om aftenen eller i weekenden ikke er så kommunikations-intensivt som det arbejde, informanterne udfører i dagtimerne på arbejdspladsen. Typisk er der tale om computerbaseret arbejde, hvor informanterne skriver notater, statusrapporter, referater, strategiorienterede papirer mv. eller behandle sager, forberede præsentationer o.lign.³⁹

I det omfang at hjemmearbejde om aftenen eller i weekender involverer kommunikation med kollegaer eller arbejdskontakter, foregår denne hovedsageligt via e-mail. Flere af de arbejdsorienterede informanter tjekker i øvrigt løbende e-mail om aftenen og i weekenden, men fra interviewene er det mit indtryk, at dette generelt ikke opfattes som "egentligt arbejde". Et eksempel på dette er Gert Højer, som på hverdagsaftener hyppigt tjekker e-mails som en aktivitet, der fletter sig ind mellem aftenens øvrige aktiviteter, men som han ikke i første omgang omtalte som "hjemmearbejde". Først da jeg senere spurgte nærmere ind til hans brug af e-mail, kom han ind på denne praksis. Arbejdsrelateret kommunikation via e-mail kan således udgøre et "skjult" hjemmearbejde for mange medarbejdere.

³⁹ Gert Højer udgør dog på mange måder en undtagelse: Som det fremgik af familiepræsentationen i kapitel 5, består hans arbejde netop især i at kommunikere. E-mail-korrespondance udgør derfor en betydelig del af den tid, han bruger på arbejdet om aftenerne og i weekenderne. Tilsvarende afholder Patrick Hansen med mellemrum 'netmøder' om aftenen (eller tidligt om morgenen), når disse involverer deltagere fra USA og/eller Asien.

Tidspunkt og sted for hjemmearbejdet Hjemmearbejdet placerer sig, som aktivitet og praksis, inden for hjemmets fysiske strukturer og familiens daglige tidsrytme. I forhold til analysen af hjemmearbejdets betydning for relationen mellem arbejde og familie er det derfor interessant at undersøge, *hvor* og *hvornår* hjemmearbejdet finder sted.

Som nævnt, udskydes hjemmearbejde på hverdagsaftener typisk til efter aftensmaden eller til de mindre børn er lagt i seng. For de af informanterne, som ofte arbejder hjemme om aftenen – Patrick og Helen Hansen, Carsten og Bente Thomsen og, i tidligere ansættelser, Alberte Bang – følger hverdagen således i store træk denne tidsrytme:

Figur 5: Skitsering af dagens forløb for de arbejdsorienterede informanter, som jævnligt eller hyppigt arbejder hjemme på hverdagsaftener.

Figur 5 er naturligvis stærkt forenklet. Fra dag til dag og uge til uge optræder der variationer. Carsten Thomsen kan eksempelvis have uger, hvor der ikke er så meget at lave på arbejdet, og han derfor ikke arbejder hjemme om aftenen.

De arbejdsorienterede informanter er så at sige "på arbejde" to gange i løbet af dagen: Først inden for "normal" arbejdstid på arbejdspladsen, derefter igen i nogle timer om aftenen derhjemme. Der er dog stor forskel på arbejdets karakter: Samstemmende fortæller de hjemmearbejdende informanter, at tiden på arbejdspladsen er præget af mange forstyrrelser og i det hele taget er orienteret mod kommunikation med kollegaer og arbejdskontakter. I modsætning hertil er tiden derhjemme helliget det koncentrerede arbejde – som oftest at skrive notater o.lign. på computeren eller læse dokumenter mv. Mængden af kommunikation er langt mindre og foregår i reglen pr. e-mail; en asynkron kommunikationsform, der opleves som mindre forstyrrende end telefonopkald (jf. diskussionen i kapitel 8, s. 241).

At hjemmet – og *ikke* arbejdspladsen – på paradoksal vis er blevet stedet, hvor mange medarbejdere søger hen for at finde ro til fordybelse, fremgår også af *Socialforskningsinstituttets* survey-undersøgelse af danske børnefamiliers balance mellem arbejds- og familieliv. Af de respondenter, som en gang imellem arbejder hjemme, angav 39% af kvinderne og 44% af mændene "for at få mere ro til arbejdsopgaverne" som årsag. Disse tal ligger kun lidt lavere end andelen af respondenter, der som årsag angav "for at få hverdagen til at hænge bedre sammen" (49% hhv. 52%). (Deding et al. 2006: 35-36)

Informanterne, som jævnligt eller hyppigt arbejder hjemme om aftenen eller i weekenden, oplever tiden derhjemme som mere afslappende og uformel end tiden på arbejdspladsen. Således arbejder både Patrick og Helen Hansen og Carsten og Bente Thomsen ofte samtidig og i samme lokale; forældrene Hansen sidder i køkkenet og forældrene Thomsen i familiens fælles kontor/arbejdsværelse. Atmosfæren er afslappet, forældrene taler ofte sammen, og de deler måske noget rødvin. Carsten Thomsen fortæller dog, at der også kan være aftener, hvor den ene af dem er dybt koncentreret om sit arbejde, og den anden derfor forsøger at undgå at

forstyrre. Forældre kan således i forskellig grad være "tilgængelige" for de øvrige familiemedlemmer.

Lønarbejderkulturens strukturering af hverdagens tid mellem dagtimerne helliget arbejdet og aftenerne familien genfindes i informanternes beskrivelse af, hvordan børnene på forskellig måde interagerer med forældrene på hjemmearbejdsdage hhv. når forældrene arbejder om aftenen og i weekenden. Således beskrev Alberte Bang, hvorledes hendes børn generelt 'respekterede', at hun ikke 'stod til rådighed' for dem, når hun havde hjemmearbejdsdag. Bevidst eller ubevidst "afkodede" børnene således, at hendes rolle i disse situationer lå nærmere at være "mor på arbejde" end at være "mor herhjemme". Noget tilsvarende finder man hos Patrick Hansen, som på spørgsmålet om, hvorvidt der også kan være forstyrrelser, når han holder hjemmearbejdsdag, fortalte:

Patrick: Jamen der kan være, når børnene kommer hjem fra skole. (...) Men egentlig har børnene en eller anden respekt omkring det. (...) hvis de har venner med hjemme, så forstår de ikke helt, at de ikke skal sidde og hoppe og banke i gulvet deroppe [på børnenes værelser på husets 1. sal, over køkkenet], hvis jeg har et netmøde hernede. (...) Det er det eneste, men det er mindre ting, *ik'*.

Toke: (...) Når du sådan arbejder hjemme, så har jeres børn simpelthen en fornemmelse af, at du sidder og arbejder og (Patrick: Ja) tager hensyn til det, *kan jeg regne ud* (Patrick: Og tager hensyn, ja). Hvad så når det er om aftenen? (...) hvordan reagerer børnene så i **den** situation?

Patrick: Jamen der er ikke så meget (...). Der er ikke netmøder på det tidspunkt (...), så de snakker bare med én og sådan noget der. Fordi det kan ligeså godt være netbanken, jeg er på (...) som det er arbejde, jeg er på eller noget andet. (Interview 1, l. 667-689)

I lighed med Alberte oplever Patrick, at børnene generelt 'respekterer', at han ikke skal forstyrres, når han holder hjemmearbejdsdag. Uddraget viser også, at situationen er en anden om aftenen, hvor børnene ikke på samme måde undgår at forstyrre Patrick. Hjemmearbejde i dagtimerne hhv. om aftenen (og i weekender) tillægges således forskellig betydning af både forældre og børn. Med reference til Nippert-Engs begreber, kan dette beskrives som, at forældrene i dagtimerne overvejende søger at "segmentere" arbejde og familie, mens de om aftenen og i weekenden tilstræber en højere grad af integration.

De hjemmearbejdende forældres placering i huset kan også give et billede af, i hvilket omfang de søger at integrere eller segmentere arbejde og familieliv. Dette illustreres af historien om Gert Højer, som – i forbindelse med skilsmissen fra sin tidligere kone – flyttede sit arbejds kontor (også omtalt i kapitel 5). Indtil skilsmissen havde han haft kontor på et værelse på husets øverste etage – kaldet 'kvisten' – men efter skilsmissen fungerede det ikke længere:

Gert: (...) det fungerede ikke rigtig for mig, fordi så var jeg ligesom for **langt** væk fra dem – familien – når jeg gik derop. (...) [Men nu] kan jeg i princippet sidde herude [i havestuen, tæt på husets køkken og stuer] og så kan der sidde nogen og spise morgenmad ved siden af mig. Man er lidt mere med i huset, mens man sidder herude. (...)

Toke: Altså det at være med i huset, hvad betyder det (...)?

Gert: Eksempelvis hvis Michael nu skulle sige noget til mig, så kan han lige stikke hovedet ind af døren her og spørge om et eller andet (...). Men jeg vil sige det sådan – jeg sidder nu ikke særlig meget og arbejder herude mens han er vågen. (...) jeg sidder mest og arbejder herude egentlig om (...) formiddagen, når de [børnene] er gået, eller sent om aftenen. (Interview 1, l. 158-177)

Der er noget næsten symbolsk over Gerts beretning om, hvordan han i forbindelse med skilsmissen flyttede fra det afsondrede arbejdsværelse øverst i huset og "ned" til familiens fælles liv omkring køkken og stuer. Beslutningen om at flytte arbejdsværelset hang tæt sammen med den nye situation efter skilsmissen, hvor Gert måtte engagere sig mere aktivt og konkret i børnenes daglige liv. Hjemmearbejdspladsens placering inden for hjemmets "sociale geografi" kan dermed fortælle en historie om, i hvilket omfang forældrene, mens de arbejder hjemme, søger at segmentere eller integrere familie og arbejde.

Lignende eksempler finder man hos forældrene Hansen, Poulsen og Arne Nørgård.⁴⁰ Eksempelvis sidder Patrick og Helen Hansen oftest i køkkenet, når de

⁴⁰ Hjemmearbejdspladsens placering fremgik desværre ikke af interviewene med Alberte Bang, på nær at hun i en "bisætning" nævner, at hun 'gik ned', når hun skulle arbejde. Dette antyder, at hjemmearbejdspladsen lå i kælderen og dermed afsondret fra hjemmets fællesrum.

arbejder hjemme. Og ud over at køkkenet udgør et af hjemmets fælles rum, er der fra køkkenet, via en gang, udsigt til hjemmets stue og den sofa, hvor børnene ofte sidder og ser fjernsyn om aftenen. Der er således en "visuel forbindelse" mellem forældrene og børnene, mens forældrene arbejder og børnene ser fjernsyn.

Carsten og Bente Thomsen adskiller sig delvist fra de øvrige hjemmearbejdende informanter, idet de sidder i husets hjemmekontor, som ligger for enden af en gang, der har husets køkken og stuer i den modsatte ende. Carsten og Bente sidder dermed mere "afsondret" fra hjemmets fælles rum. Det skal dog tilføjes, at hjemmekontoret benyttes af både forældre og børn, idet børnenes fælles computer også står i dette rum.

Da familien Thomsen i sin tid installerede internet i huset, blev der også opsat et internetstik ved siden af sofaen i stuen. Det havde oprindeligt været Carstens intention, at han indimellem ville sidde i stuen – sammen med resten af familien – når han arbejdede hjemme om aftenen. En ide, han hurtigt opgav, da det viste sig at være alt for vanskeligt at koncentrere sig om arbejdet, mens fjernsynet kørte og børnene snakkede.

Hos flere af informanterne genfinder man samme ambivalens, som Carsten her giver udtryk for; ønsket om *på samme tid* at være tilgængelig for familien og en del af familiens fælles liv *og* at kunne koncentrere sig om sit arbejde. Der synes at være tale om to størrelser, som ikke uden videre lader sig forene, og som derfor fordrer en forhandling mellem forældre og børn om, *hvornår* børnene må henvende sig til forældrene og i *hvilke anledninger*.

Hvorledes forældre kan opleve denne form for ambivalens – og hvordan dette resulterer i en løbende forhandling af grænserne mellem arbejde og familieliv – illustrerer Gert Højers beskrivelse af, hvordan han i tiden mellem det første og det andet interview besluttede sig for at flytte familiens fælles fjernsyn: På tidspunktet for det første interview stod fjernsynet i familiens fælles stue (tæt på havestuen, Gerts hjemmearbejdsplads). I interviewet forklarede Gert, at det netop var en fordel at sidde tæt på de rum, hvor børnene opholdt sig (jf. tidligere interviewuddrag). Ved det andet interview var fjernsynet imidlertid blevet flyttet ud af stuen, og Gert havde

planer om at indrette sit gamle arbejdsværelse – 'kvisten' – til fælles tv-stue. Gert fortalte, at efter at fjernsynet var blevet flyttet ud af stuen, var der blevet mere ro, og han blev ikke forstyrret på samme måde som tidligere:

Gert: Jeg synes jeg har fået lidt fred over det – det gik ad helvede til, da vi havde fjernsynet hernede. Det terroriserede det hele. Nogle skodprogrammer de ser. Og de skruer alt for højt op, og reklamerne **gjalder** ud i hele stuen. Jeg var ved at blive fuldstændig sindssyg af det. (Interview 2, l. 1293-1296)

Historien om fjernsynets bevægelse rundt i huset illustrerer, hvordan Gert forsøger at finde en balance mellem at have ro til at arbejde hjemme *og* at være nær børnenes daglige liv. I den sammenhæng opleves nogle af børnenes aktiviteter som mindre forstyrrende end andre (eksempelvis fandt Gert det ikke nær så forstyrrende, når børnene hørte musik i stuerne eller Andreas spillede klaver). Eksemplet viser også, hvordan det materielle – her i form af hjemmets indretning – indgår aktivt i forsøget på at etablere den rette grænsedragning mellem arbejde og familieliv.

Afslutningsvis kan det tilføjes, at også et canadisk studie fra midt-1990'erne af *fuldtids*-hjemmearbejdende salgsmedarbejdere viste, at hjemmearbejdspladsens placering havde afgørende betydning for medarbejdernes mulighed for at udføre deres arbejde uforstyrret af den øvrige familie (Salaff 2002). Flere af deltagerne i undersøgelsen foretrak således at "isolere" sig i et egentligt hjemmearbejds kontor placeret i husets mere "afsides" kroge, eksempelvis kælderens. Dette betød, at de kun i begrænset omfang deltog i familiens fælles liv, hvilket understreger, at placeringen inden for hjemmets sociale geografi har stor betydning for graden af segmentering eller integrering.

Hjemmearbejdet som hybrid Allerede tidligt i analysen af interviewene fandt jeg det påfaldende, at hjemmearbejde udført om aftenen og i weekenden ofte antog karakter af at være en "blanding" af både arbejde og familieliv. Især hos Patrick og Helen Hansen, Carsten og Bente Thomsen og Gert Højer møder man en beskrivelse af hjemmearbejdet som en arbejdsorienteret aktivitet, der kombineres med at være tilgængelig for børn og eventuel samlever. Når disse informanter arbejder hjemme,

har de den øvrige familie tæt på; forældrene sidder sammen (hvis de begge arbejder), og børnene befinder sig dele af tiden i de tilstødende rum. Karakteristisk er det dog, at ingen af de hjemmearbejdende informanter decideret sidder i samme lokale som børnene. Dette kan igen betragtes som et udtryk for forældrenes forsøg på at håndtere balancen mellem et uforstyrret arbejdsmiljø og ønsket om at være "til stede" for børnene. Tilsvarende kan tendensen til at udskyde hjemmearbejdet til *efter* at de yngste – og ofte mest omsorgs- og opmærksomhedskrævende – børn er lagt i seng læses som et udtryk for forældrenes erkendelse af, at det ikke ville være muligt at skabe en passende balance, mens børnene endnu er oppe.

Det er ikke kun den umiddelbare nærhed med den øvrige familie, som adskiller hjemmearbejds-situationen fra "settingen" på arbejdspladsen/kontoret. "Atmosfæren" omkring hjemmearbejdet er forskellig fra atmosfæren på arbejdspladsen, hvilket understreges af informanternes beskrivelser af hjemmearbejdet som mere afslappet og "uformelt". I interviewene omtales følgende elementer, som bidrager til at skabe en uformel atmosfære omkring hjemmearbejdet:

Informanter	Uformelle elementer
Patrick og Helen Hansen	Sidder ved køkkenbordet Deler ofte noget rødvin, når begge arbejder
Carsten og Bente Thomsen	Deler ofte noget rødvin, når begge arbejder
Gert Højer	Sidder i havestuen Et 'behageligt lys' falder ind gennem vinduerne i dagtimerne Har radioen kørende i "baggrunden" med musik Tændte stearinlys Afslappet påklædt (ikke slips og habit)

Tabel 13: Elementer, som bidrager til at skabe en uformel og afslappet atmosfære omkring hjemmearbejdet. Her forældre med jævnligt eller hyppigt hjemmearbejde. *Note:* Alberte Bang er ikke medtaget, da interviewet ikke berørte denne side af hjemmearbejdet.

Gert Højer giver en særlig detaljeret beskrivelse af atmosfæren omkring hjemmearbejdet, som her illustreres med hans beskrivelse af "stemningen", når han

om morgenen eller formiddagen, inden han kører ind til kontoret, sidder alene i havestuen og arbejder:

Gert: Når jeg går på arbejde, så har jeg jo uniform på, ik' – jeg har sådan en stilig habit og slips på, og jeg nyder egentlig også det her med, at når jeg er på hjemmekontoret, så venter jeg med at tage det pæne tøj på, til jeg kører [på arbejde] – så egentlig **føles** det også – det har sådan noget med uniformering [at gøre] – altså så længe jeg sidder herhjemme så (...) [er] det afslappet arbejde – så har jeg (...) en radio stående i hjørnet her (...) det er lidt mere hyggelige omgivelser (...). Inde på arbejdet er det lidt mere strømlinet, hvor det, *ja*, der (...) kunne [jeg] aldrig drømme om at have musik på kontoret. (Interview 1, l. 80-88)

I forbindelse med informanternes hjemmearbejde "inkorporeres" elementer som levende lys, baggrundsmusik og rødvin, der eksklusivt hører hjemmets – og ikke arbejdspladsens – domæne til. På denne måde adskiller atmosfæren omkring hjemmearbejdet sig markant fra atmosfæren på arbejdspladsen.

På den anden side kan hjemmearbejdet heller ikke betegnes som egentlig "familie-" eller "hjemmetid"; informanterne fokuserer en stor del af deres opmærksomhed på arbejdsrelaterede opgaver, og de er derfor kun i begrænset omfang tilgængelige for familien. Der er med andre ord ikke tale om et "fortættet" og fokuseret familiesamvær i lighed med det forældre og børn praktiserer, når familien samles for at spise eller forældrene læser godnathistorie for de mindste børn o.lign.

Hjemmearbejde om aftenen og i weekenden synes bedst at kunne beskrives som en "hybrid" mellem arbejds- og familieliv. Sammenfletningen af domænerne arbejde og familie/hjem – og dermed også sammenfletningen af rollerne medarbejder og forælder/samlever – synes at være så tæt, at det er vanskeligt at afgøre analytisk, om forældrene er "på arbejde" eller "sammen med familien". Hjemmearbejdet, som familie-arbejde hybrid, frembringes gennem dels en særlig mental orientering, hvor forældrene tillægger hjemmearbejdet en uformel og afslappet betydning, dels en praktisk-konkret indretning af hjemmearbejdspladsen med levende lys, baggrundsmusik, placering nær hjemmets fælles rum mv.

Hjemme-pc'en og husstandens internetforbindelse tilbyder i store træk de samme tekniske muligheder og faciliteter, som informanterne med et kontorbaseret arbejde har adgang til på arbejdspladsen. Desuden havde flere af informanterne – bl.a. Patrick Hansen, Carsten Thomsen og Gert Højer – direkte adgang til arbejdspladsens server og interne netværk via en "sikker forbindelse". Dermed havde de praktisk talt de samme muligheder for at hente og gemme arbejdsrelaterede dokumenter og informationer fra hjemmet som på arbejdspladsen.

Som det blev nævnt i indledningen til kapitlet, finder Nippert-Eng, at "boundary placement work" er særligt fremtrædende hos personer, der i stort omfang integrerer arbejde og familie/hjem. Hos de arbejdsorienterede, hjemmearbejdende informanter, finder man forskellige eksempler på sådanne forhandlinger af grænsedragningen mellem arbejde og familie/hjem. Eksempelvis kan det være acceptabelt, at børnene hører musik i et tilstødende lokale, mens man arbejder hjemme, *men ikke* at de ser fjernsyn (Gert Højer). Derhjemme kan stearinlys, baggrundsmusik og rødvin være en del af atmosfæren omkring arbejdet, men på arbejdspladsen (og – for rødvinens vedkommende – på hjemmearbejdsdage) ville disse være *out of place*. Tilsvarende er afslappethed en legitim attitude til hjemmearbejdet om aftenen og i weekenden, men ikke på kontoret.

Ovennævnte analyse af hjemmearbejdets betydninger er muligvis først og fremmest repræsentativ for den gruppe af forældre, hvor hjemmearbejdet i det store hele ikke skaber væsentlige problemer i familiens hverdagsliv. Man kan forestille sig, at forældre, som overvejende påtager sig hjemmearbejde i et forsøg på at håndtere uoverskuelige arbejdsomængder (jf. hjemmearbejdets defensive rolle), i større udstrækning kan finde det vanskeligt at begrænse hjemmearbejdets omfang, så det ikke truer engagementet i familielivet. I sådanne tilfælde er det tænkeligt, at selve bevidstheden om de store arbejdsomængder sætter en ramme for hjemmearbejdet, som gør det umuligt at "integrere" arbejde og familie. En indikation af, at noget sådan kan gøre sig gældende, finder man i Carsten Thomsens beskrivelse af, hvordan hans og Bentes tilgængelighed for hinanden og den øvrige familie afhænger af karakteren af de opgaver, de arbejder med:

Carsten: (...) det kommer jo an på, hvad vi sidder med – om det er noget, vi skal være dybt koncentrerede over, eller om det er noget, hvor vi godt kan slappe af. Det kan man jo mærke på hinanden, hvordan og hvorledes det er. (Interview 1, l. 1237-1240)

Man kan forestille sig, at i det omfang at den hjemmearbejdende forælder oplever sig presset af deadlines og store opgavemængder, vil dette resultere i en mere segmenterende tilgang, hvor forælderen forsøger at isolere sig fra familielivet med sine arbejdsopgaver.

Arbejdsopkald i familietiden – styring af tilgængelighed

Med moderne kommunikationsteknologier som mobiltelefon og e-mail øges medarbejderes tilgængelighed for arbejdsrelateret kommunikation uden for arbejdspladsen. Dette viser sig i interviewene ved, at især de arbejdsorienterede informanter ofte sender og modtager arbejdsmails hjemmefra på hverdagsaftener og i weekenden. De øgede muligheder for at blive kontaktet uanset tid og sted skaber imidlertid også nye behov for at styre ens tilgængelighed. En problematik, som indgår som en dimension af afgrænsningsarbejdet for flere af informanterne, og som jeg i dette afsnit vil belyse med afsæt i Patrick og Helen Hansens overvejelser over, hvordan de skal styre deres tilgængelighed for kollegaernes mobiltelefonopkald på familiens ferierejser.

Arbejdsopkald under ferier Ferien repræsenterer en ganske særlig form for familietid, som næsten kan antage karakter af "hellig tid". Ferien udgør – som jeg fremhævede i afsnit 5.2 – en modpol til eller *undtagelse fra* hverdagens travlhed og trivialitet, og for børnefamilierne fremstår ferien på det symbolske plan som en art "koncentreret familietid" kendetegnet ved et autentisk, fokuseret og nærværende samvær mellem voksne og børn.

Netop fordi der til familiernes ferier knytter sig disse betydninger, kunne man forestille sig, at man hos informanterne ville finde en stærk modvilje mod at modtage arbejdsrelaterede opkald under ferier. Dette viste sig da også i interviewene med

forældrene Hansen og Thomsen, som er de af informanterne, der beskriver deres erfaringer med at modtage arbejdsopkald under ferier.⁴¹

Patrick og Helen Hansen, som ellers fandt mobiltelefonen ideel i forhold til at skabe balance mellem arbejds- og familieliv, beskrev opkald fra medarbejdere og eksterne kunder under ferier som meget ubejlejlige. Helen udtrykte i særlig grad sin modvilje:

Helen: Jeg har det **elendigt** med, [at] når jeg er på ferie, så kan jeg blive ringet op et hav af gange. Ting, som egentlig er ligegyldige. Eller at man dermed ikke respekterer, [at] folk faktisk skal have lov til at blive helt væk. (Interview 1, l. 1282-1284)

Helen havde gjort sig forskellige overvejelser over, hvordan hun kunne håndtere dette problem i forbindelse med familiens kommende sommerferie, hvilket fremgår af følgende uddrag (som også indeholder hendes overvejelser over, hvorfor arbejdsopkald virker forstyrrende):

Helen: (...) faktisk har jeg besluttet mig for – for første gang overhovedet – dette år, ikke at have min mobiltelefon med på ferie. Mine to sekretærer kan få de adresser, hvor jeg er henne – og hvis de har brug for at kontakte mig, så skal det være hamrende akut. Fordi jeg ved – selvom jeg slukker den [mobiltelefonen]. Har jeg den siddende heroppe [i bevidstheden]. Og så bliver jeg lidt fristet hver gang der er kommet ti beskeder ind, som jeg ikke har kikket på hele dagen. Og (...) selvom jeg går og egentlig har fri, så vil jeg gå og tænke – så vil det hele tiden ligge der [i bevidstheden?], at jeg kan bare lige tænde for den. (...) der er jo hele tiden ting, du går og kæmper med [på arbejdet]. Men der skal en større overvindelse til – selv for min chef – at ringe til min sekretær og få et fax nummer til et sted i Frankrig (...). (Interview 2, l. 1285-1297)

Kort efter modererer Helen dog sin beslutning om ikke at medbringe mobiltelefonen med bemærkningen 'til gengæld vil familien have det meget dårligt, hvis de **slet ikke** kan få fat i os', hvorefter hun – spørgende og henvendt til Patrick – tilføjer 'jeg ved

⁴¹ Interviewet med Gert Højer berørte ikke dette emne. Men da Gert i forvejen modtager mange arbejdsopkald uden for "normal arbejdstid", kan man forvente, at han også har erfaringer med at blive kontaktet af kollegaer og arbejdskontakter under ferierne.

vist ikke helt, hvad du overvejer' og ler lidt. Med disse bemærkninger indikerer Helen, at hensynet til at hendes og Patricks familie kan komme i kontakt med dem, mens de er på ferie, kan gøre det svært for hende at realisere strategien med ikke at medbringe mobiltelefonen. Dette illustrerer, at spørgsmålet om styring af tilgængelighed i høj grad handler om, *hvem* man ønsker at være tilgængelig for. Det kommer dermed i stor udstrækning til at handle om at "selektere" opkald. Denne side af tilgængelighedsproblematikken fremgår da også af det svar, som Patrick giver på Helens opfordring:

Patrick: Jeg ved hvordan at teknologien hænger sammen. Så det jeg gør, det er, at jeg laver en profil, der hedder 'ferie'. Og det der sker, det er, at alle, undtagen familien går på telefonsvareren... (Interview 2, l. 1306-1308)

Mens Helen overvejer at lade sine sekretærer fungere som "gatekeepers" for henvendelser, går Patrick altså efter at selektere opkaldene vha. de funktionaliteter, som mobiltelefoneteknologien tilbyder. Hans strategi løser imidlertid ikke problemet med at folk kan efterlade beskeder, som i sig selv kan virke forstyrrende. Helen problematiserer da også Patricks løsning med et 'jamen så vil du jo stadigvæk kunne gå ind og lytte dem af'. Hun indikerer dermed, at brugen af "profiler" ikke ville fungere som løsning for hende. Hertil bemærker Patrick, at han ikke på samme måde oplever det som forstyrrende at aflytte arbejdsrelaterede telefonbeskeder.

Patricks og Helens overvejelser omkring at håndtere tilgængeligheden for arbejdsopkald kan forstås som "boundary placement work"; der er tale om et afgrænsningsarbejde, som kredser om at opsætte en skillelinje mellem arbejde og ferie/familie. Et arbejde, som for Patrick og Helen handler om at skabe en balance mellem deres forestillinger om indholdet og karakteren af den ideelle ferie (dvs. socio-kognitive konstruktioner, fx ferien som helliget det intense og ubesmittede familiesamvær) og så de materielle og sociale begrænsninger (socio-strukturelle bindinger), som de møder i forhold til at kunne realisere disse forestillinger, fx mobiltelefonens muliggørelse af tilgængelighed uanset sted og forventningerne om, at de står til rådighed for arbejdet – også under ferier – som Patrick og Helen møder fra deres kollegaer. Som det fremgår af eksemplet, finder dette afgrænsningsarbejde

delvist sted gennem en forhandling mellem familiens medlemmer, i dette tilfælde forældrene.

I lighed med Patrick og Helen, finder Carsten og Bente Thomsen det også meget forstyrrende at modtage arbejdsopkald, mens de holder ferier. Derfor har de gjort det klart for deres kollegaer, at de skal sende e-mails frem for at ringe. For Carsten hænger modviljen mod at modtage arbejdsopkald sammen med et ønske om at 'gøre det, som man er i gang med, fuldt ud'. Opkald fra arbejdskollegaer ville i den sammenhæng true muligheden for at holde ferie 'fuldt ud'.

Håndtering af tilgængelighed Spørgsmålet om tilgængelighed har udgjort et centralt tema for tidligere studier af mobiltelefonbrug (se fx Røpke 2003, Cooper 2002 og Ling 2004). Tilgængelighedsproblematikken, sådan som denne beskrives i litteraturen, synes at rumme to underdimensioner: Den første relaterer sig til, i hvilket omfang det er socialt legitimt at besvare opkald og føre mobiltelefonsamtaler i konkrete, sociale sammenhænge. Til hverdagslivets forskellige sociale sammenhænge knytter der sig forskellige normative – og oftest implicite – normer og "regler" for den sociale interaktion inden for den konkrete setting. Disse normer har været et tema, som bl.a. den "socialøkologiske" tradition har behandlet, og hvorom Diana Grant skriver, at:

the tradition of 'social ecology' (...) has shown that different settings for social behaviour – offices, meeting rooms, homes, restaurants, parks – sharply affect the way people act and the expectations they have of others. Mr Smith's behaviour in a meeting room and in a bar are likely to differ far more across these two places than Mr Smith's behaviour in the meeting room as compared with Mr Brown's behaviour in the meeting room. People derive the social meanings of different places, or *behaviour settings*, from a myriad of cues – their architecture and artefacts, technology used, rules in force and how most of people dress and behave (...). (Gant & Kiesler 2002: 121-122 – forfatterens egen fremhævelse)

Er det eksempelvis socialt illegitimt at modtage og føre mobiltelefonsamtaler et givent sted eller i en given situation (fx i biografen eller under et møde), vil de fleste søge at

indskrænke deres tilgængelighed for opkald og/eller omdirigere disse til eksempelvis mobiltelefonens telefonsvarer.

Denne dimension af tilgængelighedsproblematikken er tæt forbundet med måden, vi "præsenterer" os på over for både os selv og andre. Mange, især Goffman-inspirerede, studier har således belyst disse mikro-sociologiske sider af menneskers håndtering af mobiltelefonsamtaler i bl.a. det offentlige rum (se fx Humphreys 2005).

Den anden dimension af spørgsmålet om tilgængelighed relaterer sig til, i hvilket omfang mobiltelefonopkald opleves som forstyrrende for ens følelsesmæssige, intellektuelle eller praktiske engagement i en given aktivitet eller situation. Eksempelvis vil mange finde det forstyrrende at blive afbrudt af et telefonopkald, mens de læser godnathistorie for deres barn eller er dybt inde i en films eller en bogs fiktive univers. På lignende vis kan private opkald i arbejdstiden opleves som forstyrrende for ens engagement i en konkret aktivitet (jf. afsnit 5.2). Denne dimension af tilgængelighedsproblematikken er i nogen grad forbundet med førstnævnte dimension, idet der i "sociale settings" ofte er indskrevet bestemte forventninger til omfanget af ens følelsesmæssige og mentale engagement (fx forventningen om, at man ikke afleder sin opmærksomhed med at besvare et telefonopkald, mens man er fordybet i en personlig samtale med en nær ven).

Håndteringen af tilgængelighed kompliceres yderligere af, at der til ejerskabet af en mobiltelefon er knyttet høje forventninger til ens tilgængelighed. Som Inge Røpke bemærker, er mange mobiltelefon-brugere "awake to the pressure of others expecting them to be accessible, and aware that such pressure may conflict with their own wish to control their accessibility." (Røpke 2003: 183-184) Det er i lyset af dette, at man skal forstå, hvorfor adskillige informanter fremhæver e-mail som en velegnet kommunikationsform i arbejdslivet. Som asynkron kommunikationsform tilbyder e-mail en større handlefrihed for modtageren i forhold til at kunne bestemme, hvornår man vil besvare henvendelser.

Det grænseløse arbejde?

Engang gik man på arbejde, var der i omkring otte timer, udførte sine opgaver, og så gik man hjem. Sådan er det ikke længere. I dag giver teknologien medarbejdere i flere og flere brancher mulighed for selvbestemmelse og indflydelse på eget arbejde. Blot man leverer varen er tid, sted og organisering ligegyldigt. Eller er det?
Uddrag fra hjemmesiden *arbejdsmiljoviden.dk*⁴²

I debatten om sammenhængen mellem ændrede arbejdsformer, nye teknologier og balancen mellem arbejde og familie hører man ofte udtrykket "det grænseløse arbejde". Begrebet benyttes i reglen som betegnelse for arbejdets løsrivelse fra tidligere tiders bindinger i tid og rum, og i den forbindelse tillægges især moderne IKT, fx e-mail, internet og mobiltelefon, en afgørende betydning. Spørgsmålet er imidlertid, hvor udbredt det grænseløse arbejde er – og i hvilket omfang det er afgrænset til bestemte arbejdsgrupper.

Introduktionen af ny IKT har ganske givet gjort det nemmere at flytte arbejdet med sig rundt eller at komme i forbindelse med arbejdet fra nye steder. Dette illustrerer mine interview med de arbejdsorienterede informanter, hvoraf flere eksempelvis fører arbejdsrelaterede samtaler i bilen, mens de kører til og fra arbejde. Men samtidig viser interviewene også, at der stadig findes arbejdsgrupper, som ikke i nær samme omfang – hvis overhovedet – er berørt af det "grænseløse arbejde". Dette gælder især Rie Bach, Diana og Nikolaj Bondesen og Jane og Flemming Jørgensen, som alle – på nær Rie Bach og Nikolaj Bondesen – har et ikke-kontorbaseret arbejde. Det er da også oplagt, at det hovedsageligt er "vidensarbejdere", som har mulighed for at flytte arbejdet med sig (alternativt blive "forfulgt" af arbejdet, afhængigt af hvilket perspektiv man anlægger!). I ph.d.-afhandlingen *Arbejdsliv & Familieliv – Get A Balance!* beskriver Camilla Kring, med udgangspunkt Castells tanker om netværks-samfundet, karakteren af det fleksible vidensarbejde på følgende måde:

⁴² Uddrag fra *Forskningscenter for arbejdsmiljø*s hjemmeside *arbejdsmiljoviden.dk* (21. august 2007). Uddraget indleder en artikel om det "grænseløse arbejde".

Denne type samfund [videnssamfundet eller netværkssamfundet /thc] er kendetegnet ved et skift fra industriproduktion til serviceproduktion samt en øget produktion gennem vidensarbejde. Herudover har teknologien forandret arbejdets karakter og produktionens organisation (...). Resultatet er en organisation, der er baseret på informationsteknologi, og som sigter på at decentralisere ledelsen og individualisere arbejdet (...). Arbejdet er opgaveorienteret og behøver ikke nødvendigvis at blive udført på arbejdspladsen, idet teknologien muliggør, at vi kan arbejde hvor som helst og når som helst. (Kring 2005: 91)

I den offentlige debat – og inden for megen management – synes man at finde et element af ”hype” omkring begreber som det ”fleksible vidensarbejde” og det ”grænseløse arbejde”, hvilket bidrager til at overdramatisere omfanget af forandringerne i det moderne arbejdsliv. Eksempelvis er hjemmearbejde ikke et aldeles nyt fænomen. Før e-mail, bærbar computer, internet og mobiltelefon fandtes også medarbejdere, som lejlighedsvis tog arbejdsopgaver med sig hjem – eksempelvis i form af rapporter, der skulle læses eller personlige noter, der skulle skrives. Introduktionen af moderne IKT har derfor ikke skabt en unik, ny praksis, men har forandret den eksisterende praksis ved at udvide mulighederne for at flytte arbejdet med sig – ligesom der sandsynligvis også er sket en demokratisering af de fleksible arbejdsformer.

Et mere præcist billede af udbredelsen af det ”grænseløse arbejde” giver *Forskningscenter for arbejdsmiljø*s spørgeskemaundersøgelse af mere end 11.000 lønmodtagere og selvstændige gennemført i 2005 (Forskningscenter for arbejdsmiljø 2007). Undersøgelsen dækker 11 brancher og 64 forskellige jobgrupper og omfatter en række temaer inden for arbejdsmiljø. Respondenterne bliver bl.a. spurgt, hvorvidt de udfører mindst 7 timers hjemmearbejde ved pc om ugen. I gennemsnit svarer ca. 11% af deltagerne positivt på dette spørgsmål, men andelen varierer betydeligt på tværs af brancher og jobgrupper. Andelen er usædvanlig stor inden for den grafiske branche (19%) og undervisning og forskning (27%), mens områder som handel, service & tjenesteydelser og social & sundhed med 5-6% ligger væsentligt under gennemsnittet.

Blandt jobgrupperne med det største omfang af hjemmearbejde finder man akademikere (29%), ingeniører og arkitekter (20%), edb-folk (34%), folkeskolelærere

(27%), gymnasielærer (51%), private og offentlige chefer (31% hhv. 30%) og sælgere (21%). Det kan i den sammenhæng bemærkes, at jobgrupper som folkeskole- og gymnasielærer og sælgere ikke hører hjemme blandt de grupper, der traditionelt omtales som "fleksible vidensarbejdere". Undersøgelsen minder derfor om, at man bør være forsigtig med at drage forsimplede konklusioner i forhold til, hvilke arbejdsgrupper, der praktiserer det fleksible og grænseløse arbejde.

9.2 Det private i arbejdstiden

Jeg vil nu forlade analysen af arbejdslivets manifestationer inden for familiens og hjemmets domæner. I stedet rettes blikket mod de aktiviteter af personlig eller familiemæssig art, som de interviewede forældre praktiserer inden for arbejdsdomænet. Igen er fokus på de IKT-baserede aktiviteter, og især informanternes kommunikation med familien analyseres, mens øvrige personlige aktiviteter illustreres gennem brugen af internettet til private formål.

Kommunikation med familien

Alle informanter har erfaringer med at kommunikere med børn og eventuel samlever i arbejdstiden. Hyppigheden af denne kommunikation – og dens fordeling på børn hhv. eventuel samlever – varierer imidlertid meget, hvilket allerede antydedes med tabel 10 i kapitel 7. Desuden er der store forskelle mht. indholdet af kommunikationen. I det følgende tegnes et billede af mønstrene i forældrenes kommunikation med familien i løbet af arbejdsdagen. For en mere detaljeret beskrivelse af denne henvises til familiepræsentationerne i kapitel 4, de detaljerede præsentationer i kapitel 5 samt tabel 10 i kapitel 7.

Hvor ofte? Langt hovedparten af forældrene er dagligt i kontakt med deres børn og/eller samlever, mens de er på arbejde. Af dem, som kun i begrænset omfang kommunikerer med familien, er Arne Nørgård den mest iøjnefaldende. Han ringer næsten aldrig til Anna eller børnene og modtager kun sjældent opkald fra børnene. Til gengæld modtager han et par ugentlige opkald, som også kan have en ekspressiv karakter, fra Anna (jf. kapitel 7, s. 214). På lignende vis kommunikerer Alberte Bangs kæreste, Hans, sjældent med børnene (hvilket formodentlig hænger sammen med

hans rolle som stedfader), men modtager dog ugentligt flere opkald eller sms'er fra Alberte. Endelig kommunikerer Jørgen Poulsen ikke dagligt med familien i arbejdstiden. Dette skyldes bl.a., at børnene foretrækker at ringe til Therese, da Jørgen ofte sidder i møde og derfor kan være svær at få fat på. Til gengæld ringer Jørgen ofte til børnene, når han er på vej hjem fra arbejde.

Med hvem? Set på tværs af forældrene, fordeler den familierelaterede kommunikation sig meget forskelligt på børn hhv. eventuel samlever (figur 6). Der er en overvægt af forældre, for hvem kommunikationen med børnene fylder hovedparten af den familierelaterede kommunikation i arbejdstiden. Som det fremgår af figur 6, er størstedelen af disse kvinder/mødre, hvilket antyder, at køn og familierolle er bestemmende for den familierelaterede kommunikation i arbejdstiden. Tilsvarende er det overvejende mænd, som enten primært kommunikerer med deres samlever eller nogenlunde ligeligt med samlever og børn. Herudover kommunikerer de enlige forældre, Gert Højer og Rie Bach, næppe overraskende næsten udelukkende med deres børn i arbejdstiden.

<p> samlever <i>informant</i> børn </p>	<p> samlever <i>informant</i> børn </p>	<p> samlever <i>informant</i> børn </p>	<p> <i>informant</i> børn </p>
Flemming Jørgensen Carsten og Bente Thomsen	Arne Nørgård? Jørgen Poulsen	Therese Poulsen Diana og Nikolaj Bondesen Anna Nørgård Alberte Bang Patrick & Helen Hansen	Rie Bach Gert Højer

Figur 6: Den relative fordeling af informanternes kommunikation i arbejdstiden med børn hhv. eventuel samlever. Dobbeltstreg angiver, med hvem informanten overvejende kommunikerer. Bemærk, at figuren ikke viser omfanget af kommunikationen, men alene den *relative fordeling*.

Om hvad? Kommunikationen mellem forældre og børn omhandler både praktiske spørgsmål såsom koordinering og planlægning såvel som mere ekspressive elementer. Et eksempel på sidstnævnte er, når forældre ringer til deres børn for at høre, om de er kommet hjem fra skole og har haft en god dag. Eller når børn (typisk de yngre) ringer til deres forældre, hvis de er blevet kede af noget eller har været ude for en ubehagelig oplevelse. Den praktiske (eller instrumentelle) dimension er dog mest fremherskende, især for forældre med teenagebørn.

Kommunikationen mellem forældre indeholder på samme vis både praktiske og ekspressive elementer, men med en overvægt af praktiske opkald relateret til især indkøb, madlavning og at hente/bringe børn (jf. kapitel 7). Eksempler på opkald af en ekspressiv karakter er Diana Bondesen, som ringer til Nikolaj, når hun har haft en konflikt på arbejdet eller Carsten og Bente Thomsen, som jævnligt skriver e-mails til hinanden med 'jeg elsker dig' o.lign.

Det er en selvstændig pointe, at det generelt er vanskeligt at skelne entydigt mellem ekspressive og instrumentelle samtaler/beskeder. Denne iagttagelse uddybes i næste kapitel, som præsenterer en mere detaljeret analyse af kommunikationen mellem familiemedlemmerne – herunder også den, der finder sted på tværs af andre domænegrænser end arbejde-familie – og hvilken rolle denne kommunikation spiller for den løbende reproduktion af de nære relationer mellem familiemedlemmerne.

Valg af teknologi Kommunikationen mellem forældrene foregår for det meste via egentlige *telefonopkald* (ikke sms). Således benytter forældrene Poulsen, Bondesen og Nørgård udelukkende telefonopkald, mens telefonopkald er dominerende hos alle øvrige forældrepar med undtagelse af forældrene Jørgensen og Thomsen (se senere).

Informanter med et kontorlignende arbejde foretager hovedsageligt opkaldene via fastnettelefonen på arbejdet. En undtagelse herfra er dog Patrick Hansen, som er ansat i en virksomhed, hvor man udelukkende benytter mobiltelefon. Omvendt anvender informanter med et ikke-kontorlignende arbejde oftest mobiltelefon. Dette gælder Diana Bondesen, Flemming Jørgensen og Alberte Bangs kæreste Hans. I

Dianas tilfælde hænger valget af mobiltelefonen, som nævnt i præsentationen i kapitel 5, især sammen med hendes forsøg på at "omgå" lederens og kollegaernes negative indstilling til private telefonsamtaler i arbejdstiden.

Der synes at være en tendens til at forældrepar, hvoraf den ene eller begge ikke har nem adgang til en fastnettelefon i arbejdstiden, i højere grad end de øvrige informanter benytter sms. Dette gælder således Alberte Bang, som både ringer og sender sms'er til kæresten på dennes mobiltelefon, og Flemming og Jane Jørgensen, som begge benytter mobiltelefonen til at sende sms- og multimedia-beskeder. Diana og Flemming er i øvrigt de eneste af forældrene, som benytter MMS-beskeder (fotos og videoklip) i deres indbyrdes kommunikation (se også kapitel 10).

Som de eneste, benytter Carsten og Bente Thomsen sig især af e-mail i deres daglige, indbyrdes kommunikation. Carsten forklarer dette med, at det er mindre iøjnefaldende at sende private e-mails (sammenlignet med private telefonsamtaler og sms-beskeder). Han og Bente sender i forvejen mange arbejdsmails, og derfor kan kollegaerne ikke umiddelbart se, hvorvidt det de skriver, er privat eller arbejdsrelateret. Dette eksempel viser – i lighed med Dianas brug af mobiltelefon – at normer og regler knyttet til arbejdspladsen som social setting kan være afgørende for valget af kommunikationsteknologi.

Også i forhold til forældrenes kommunikation med børnene er telefonopkald den mest foretrukne form. Dog er brugen af sms betydeligt mere fremtrædende i kommunikationen mellem forældre og børn end mellem forældrene. Dette gælder især Alberte Bang, som i vid udstrækning både modtager og sender sms'er til sine døtre (særligt den ældste datter Johanne). På dette punkt udgør Alberte – og delvist også Patrick og Helen Hansen – dog lidt af en undtagelse fra de øvrige forældre, som hovedsageligt *modtager* sms'er fra børnene, men kun sjældent selv *sender* sms-beskeder. Der spores således en asymmetri mht. valget af teknologi, hvor børn oftere (end forældrene) vælger at benytte sms, mens forældrene oftere (end børnene) vælger at ringe. Den initierende parts valg af teknologi synes i øvrigt at have indflydelse på, hvilken teknologi den efterfølgende kommunikation foregår via;

hvis eksempelvis et barn indleder med at sende en sms til en forælder, da følger forælderen oftere op med et svar via sms.

Med Rie Bach og Bente Thomsen som undtagelserne, benytter ingen af forældrene e-mail i kommunikationen med deres børn. Rie videresender lejlighedsvist "vittigheds-mails" til sin søn Lars, mens Bente 3-4 gange om måneden e-mailer med sin ældste datter, som er flyttet til Sjælland og savner sin familie (Bente sender dog ikke udelukkende disse e-mails i arbejdstiden).

Overordnet tegner der sig altså et mønster, hvor forældrene langt overvejende benytter telefonopkald (ofte fastnet-til-fastnet) i deres indbyrdes kommunikation i arbejdstiden, mens de i forhold til deres børn oftere benytter sms (og dermed mobiltelefon). Brugen af sms synes især foranlediget af børnenes forkærlighed for sms. Nogle af forældrene fandt dog også, at det var en mere effektiv måde at få fat i børnene på, ligesom de fandt sms velegnet til at undgå at ulejlige børnene i en situation, hvor de måske ikke havde tid eller lyst til at snakke med deres forældre.

Styring af tilgængelighed Ligesom forældre kan opleve det nødvendigt at styre deres tilgængelighed for arbejdsopkald i fritiden, kan det samme også gøre sig gældende for familieopkald i arbejdstiden. Jeg fandt hos forældrene forskellige strategier til håndtering af tilgængeligheden, især over for børnenes opkald. Jeg har tidligere omtalt Therese Poulsen (se afsnit 5.2), som nogle gange holder børnene hen med et 'ring igen om en time', hvis de ringer på et ubelejligt tidspunkt. Et andet eksempel på en strategi, som omtales af Patrick Hansen og Diana Bondesen, er at "oplære" børnene til primært at ringe om "fornuftige ting". Til "fornuftige ting" hører bl.a. at spørge forældrene om lov til at gøre noget (fx besøge en legekammerat) eller opkald i forbindelse med problemer.

En tredje strategi består i at benytte mobiltelefonens "nummervisning" til at selektere opkald. Denne strategi benytter bl.a. Patrick og Helen Hansen, som nogle gange undlader at besvare børnenes opkald, hvis de sidder i møde eller har travlt med en arbejdsopgave. Derved bliver børnenes opkald "viderestillet" til mobiltelefonens telefonsvarer. Patrick og Helen lukker i det hele taget ofte deres mobiltelefoner

for telefonopkald under møder, men lader som regel telefonen være åben for sms'er (men sat på "lydløs" for ikke at forstyrre mødet). På denne måde kan børnene fortsat få fat i dem, hvis der skulle ske noget alvorligt. I overensstemmelse med dette har Patrick og Helen forklaret deres børn, at de skal sende en sms, hvis det er vigtigt for dem at få fat i deres forældre:

Patrick: (...) de kan sms'e, hvis det er vigtigt – vi har sagt til dem (...) at de kan ikke være sikre på, at vi tager telefonen, når de ringer. Fordi det er ikke altid lige lødigt, det der bliver spurgt om. **Men** hvis de sms'er, så bliver den læst. (Interview 1, l. 978-981)

Patrick forklarer, at strategien med at børnene skal benytte sms i tilfælde af vigtige beskeder er inspireret af hans arbejde, hvor medarbejderne netop benytter sms til at komme i kontakt med kollegaerne, når det er vigtigt at få hurtigt svar. Patrick beskriver således eksistensen af et "kommunikations-hierarki" på arbejdspladsen, hvor man sender en e-mail, når det ikke haster, ringer hvis det er vigtigt med hurtigt svar og – hvis man ikke kan få fat i vedkommende – sender en sms. Dette kommunikations-hierarki er funktionelt, fordi der blandt medarbejderne hersker en forventning om, at man løbende tjekker sine sms-beskeder (selv under møder), og det er dette hierarki, som Patrick og Helen overfører på kommunikationen med børnene.

Øvrige private aktiviteter med brug af IKT

Ud over at kommunikere med familiemedlemmer i arbejdstiden, bruger mange af informanterne også en del tid på andre typer af private eller personlige aktiviteter, som involverer brugen af IKT. Omfanget og indholdet af disse aktiviteter varierer meget fra informant til informant og afhænger naturligvis af, i hvilket omfang informanten har adgang til (og bruger) disse teknologier i arbejdslivet.

Følgende er et forsøg på at opstille en liste over de private, IKT-baserede aktiviteter, som oftest beskrives i interviewmaterialet. I parentes er angivet, hvilke af hoved-informanterne der udfører den konkrete type af aktivitet:

- Læse og besvare private e-mails fra venner via webmail eller arbejdsmail (alle informanter undtagen Arne Nørgård og Diana Bondesen)
- Tjekke nyheder på internettet (alle informanter undtagen Diana Bondesen)
- Søge oplysninger på internettet via hjemmesider (alle informanter undtagen Diana Bondesen)
- Besøge netbank (Rie Bach og Patrick Hansen)
- Opkald til offentlige myndigheder o.lign., fx skattekontoret, banken, A-kassen, tandlægen, håndværkere o.lign. (alle)

Jeg vil ikke gå i detaljer med de forskellige aktiviteter, men blot give nogle eksempler på brugen af internettet til at søge informationer.

Brug af internet til private formål Carsten Thomsen er nok den informant, som hyppigst benyttede internettet til private formål i arbejdstiden. Ofte foranlediget af hans og Bentes overvejelser vedrørende boligindretning og køb af nye produkter. Omkring tidspunktet for interviewene overvejede de eksempelvis at købe ny bil, og i den forbindelse havde Carsten bl.a. undersøgt priserne på billån via hjemmesiden for sin bank og et finansieringsbureau.

Som det fremgik af familiepræsentationen i kapitel 5, er det vigtigt for Carsten og Bente at få de private tanker 'ud af hovedet' – fx ved at ringe til en håndværker, hvis det vedrører ombygningen af huset – fordi deres arbejde kræver koncentration. Carsten forklarer det således:

Carsten: (...) det er et arbejde, der kræver meget tid til at sidde og tænke – sidde og have komplekse ting inde i sit hoved – så hvis der er et eller andet, der bobler op i ens hoved, så er det altså med at få det af vejen. Og det er mange gange derfor, at jeg gør sådan nogle ting [søge på internettet] på mit arbejde. Jamen det er for at få det væk, ud af hovedet. (Interview 2, l. 618-622)

Og lidt senere:

Toke: (...) hvad er det der sker, hvis man ikke får gjort det der?

Carsten: Ikke får det væk fra hovedet? Jamen så bliver... Man bliver ved med sådan at summe omkring nogle ting der.

Bente: Det stresser.

Carsten: Hvis man sidder og arbejder, jamen så bliver man forstyrret af den tanke, at... Jamen kunne det nu lade sig gøre. Hvis man går ind på nettet og søger, 5-7 minutter, så har man fundet ud af [om det kan] lade sig gøre. Så er den væk af verden. (...) [Med reference til tankerne vedrørende bilkøbet:] Hvordan er det nu med finansieringen? Kan det i det hele taget lige lade sig gøre? Lige lave en kort beregning [på bankens og finansieringsbureauets hjemmeside], fint – og væk igen. (Interview 2, l. 752-766)

For Carsten og Bente repræsenterer brugen af internettet – og private aktiviteter i arbejdstiden i øvrigt – altså en metode til at ”rense hjernen” for tanker, som kan forstyrre arbejdet. Spørgsmålet er imidlertid, om ikke denne praksis *i sig selv* bidrager til at fragmentere Carstens og Bentes oplevelse af tiden på arbejdet ved at bortlede deres opmærksomhed over kortere eller længere tid. Som Nippert-Eng bemærker, forudsætter det ofte et særligt stort ”boundary transition work” at bevæge sig fra ét domæne til et andet, hvis man er stærkt engageret i førstnævnte (Nippert-Eng 1995). Det kan således tænkes, at netop muligheden for med ny IKT at udføre nye former for private aktiviteter i arbejdstiden bidrager til en fragmentering af arbejdstiden, da denne mulighed kan have en næsten ”forførende” virkning på medarbejderen. Havde det ikke været for en teknologi som internettet, ville Carstens overvejelser om finansieringen af et billån sandsynligvis være blevet ved en ”strøtanke”, som han hurtigt ville have ”slået ud af hovedet” eller have udskudt til senere. Men i og med at han via internetforbindelsen på sin arbejdscomputer har nem adgang til den information, som kan afklare spørgsmålet, ”fristes” han til straks at foretage en internetsøgning. Dermed ”materialiserer” den oprindelige ”strøtanke” sig i en konkret aktivitet og en længerevarende, mental fokusering på dette spørgsmål. Han lader sig med andre ord ”trække” langt ind i et univers uden for arbejdet.

At moderne IKT på denne måde kan bidrage til en fragmentering af medarbejderes arbejdsliv, viser sig bl.a. i statistikken over danskernes brug af internettet til private formål, mens de er på arbejde (se fodnote s. 245). Også udviklerne af nyhedshjemmesider har noteret sig denne tendens. Eksempelvis forklarer redaktøren af *DR Update*, Anders Kappel, at nyhedssidens primære målgruppe netop er ansatte,

som i løbet af arbejdstiden klikker sig ind på *DR Update* for at få en hurtig "opdatering" på de seneste nyheder.⁴³

9.3 Ændrede relationer mellem arbejde og familie?

Informanternes brug af IKT udfordrer på forskellige vis opsplitningen mellem hverdagslivets domæner arbejde og familieliv. Teknologier som computer, internet og e-mail åbner op for nye muligheder for at "flytte" arbejdet med hjem og at få adgang til arbejdsrelaterede dokumenter og kommunikation hjemmefra. I samspil med ændringerne i arbejdslivets form og indhold, understøtter den teknologiske udvikling på denne måde væksten i hjemmearbejdet (jf. kapitel 8).

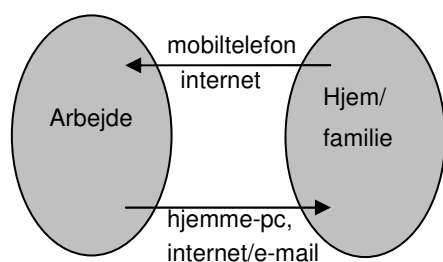
Men med hjemmearbejdet følger også nye udfordringer i forhold til håndteringen af relationen mellem lønarbejde og familieliv. Det stigende hjemmearbejde indebærer, at mange medarbejdere bevæger sig ind i "ukendt land", hvor de kun i begrænset omfang kan læne sig op ad industrisamfundets etablerede praksisser og normer: "In many ways, placing corporate work in the home is ill-defined, creating considerable uncertainty and the need for teleworkers to do boundary work" (Salaff 2002: 473).

Man kan forestille sig, at i det omfang det IKT-baserede hjemmearbejde er "kommet for at blive" – og intet tyder på det modsatte – følger en årrække med intens "forhandling" af den rette grænsedragning mellem arbejde og familieliv. En forhandling, som ikke kun finder sted på et individuelt plan, men også mellem kollegaer og mellem medarbejdere og ledelse, internt i familien mellem forældrene og mellem forældre og børn samt på et overordnet, samfundsmæssigt plan gennem den offentlige debat.

Det er dog ikke kun arbejdet, som breder sig ind i familielivet. Mine interview viser, at der i høj grad er tale om en "dobbelbevægelse", hvor også familielivet flytter med på arbejdet. Dels gennem nye muligheder for løbende at kunne kommunikere med børn

⁴³ Interview med Anders Kappel i programmet *Mennesker og medier* på DR P1. Sendt 15. juni 2007.

og eventuel samlever i arbejdstiden. Her spiller mobiltelefonen en central rolle, især for kommunikationen mellem børn og forældre. Dels ved at teknologier som internettet giver nye muligheder for, at medarbejdere med et kontorlignende arbejde kan flette aktiviteter af personlig eller familierelateret karakter ind imellem arbejdets øvrige aktiviteter.

Figur 7: Især hjemmecomputer, internet og e-mail har muliggjort arbejdslivets "spredning" ind i familielivet, mens det først og fremmest er mobiltelefonen og internetadgangen på arbejdspladsen, som på nye måder bringer familielivet ind på arbejdspladsen.

Opblødningen af grænsen mellem arbejde og familieliv udgør en generel tendens, der dog rammer de enkelte medarbejdere ganske forskelligt. Især arbejdets form og indhold synes at spille en afgørende rolle for, i hvilket omfang man har mulighed for – eller forventes – at flytte familie- og arbejdsaktiviteter på tværs af de tidligere domænegrænser. Således er det oplagt, at eksempelvis postarbejderen, pædagogen og butiksassistenten ikke på samme måde kan bringe arbejdet med sig hjem som folk med et kontorlignende arbejde. Diana Bondesen er i den sammenhæng et eksempel på en informant, som kun i meget begrænset omfang har oplevet en opblødning af grænsen mellem – og dermed en integrering af – arbejde og familieliv.

Også andre forhold kan tænkes at have betydning, fx virksomhedskulturen (herunder hvilke normer, der hersker i forhold til hjemmearbejde hhv. private aktiviteter i arbejdstiden), medarbejderens personlige holdning og sociale baggrund (fx om medarbejderens forældre var lønmodtagere eller selvstændige erhvervsdrivende) og familiesituation (herunder arbejdsdelingen mellem forældrene, samlevers og børnenes holdning til hjemmearbejde o.lign.).

Oplblødningen af grænsen mellem arbejde og familieliv rammer ikke kun medarbejdere forskelligt, men kommer også til udtryk på forskellig vis. Hos en informant som Carsten Thomsen var der nærmest tale om en *symmetrisk* integrering af arbejde og familieliv, hvor private aktiviteter og kommunikation fyldte op i arbejdstiden, mens hjemmearbejde fyldte en del af hverdagsaftenerne og weekenderne. Men interviewmaterialet rummer også eksempler på en *asymmetrisk* integrering: For informanter som Bente Thomsen og Gert Højer syntes arbejdslivet næsten ensidigt at brede sig ind i familielivet via muligheden for hjemmearbejde, mens den modsatte form for asymmetri er repræsenteret ved Nikolaj Bondesen, som brugte en betydelig del af sin arbejdstid på foreningsarbejde. Ved analysen af IKT's betydning for ændringerne i relationen mellem arbejde og familieliv, er det således vigtigt at have øje for, at oplblødningen af domænegrænser kan komme til udtryk på mange måder.

I nogle tilfælde fletter aktiviteter og praksisser, som relaterer sig til hverdagslivets forskellige domæner, sig sammen som trådene i et tæppe. Overgangene mellem de domæne-specifikke aktiviteter kan være meget kortvarige, og nogle gange kan aktiviteterne være nærmest samtidige, hvilket gør det vanskeligt at afgøre, om man i en bestemt situation befinder sig i arbejdets eller familiens "univers" – eller måske begge.

Hjemmearbejde kan således antage karakter af en "hybrid" mellem familie- og arbejdsliv (især på hverdagsaftener og i weekender). Dette kan også i nogen grad gælde situationen på arbejdspladsen, hvilket kan illustreres med følgende eksempel, som godt nok er et tænkt eksempel, men som i høj grad er inspireret af informanternes egne beskrivelser af deres IKT-baserede kommunikation i arbejdstiden.

Du befinder dig på kontoret på dit arbejde, og du har en kunde i røret. Mens I taler sammen, "tikker" en e-mail fra kæresten ind på din skærm: *Har du tænkt på aftensmad?! Det har du ikke, og mens du taler med kunden, kredser en del af dine tanker omkring den aktuelle køleskabs-status, madopskrifter og dine planer for, hvornår du er færdig med arbejdet. Straks efter at have lagt røret på, e-mailer du tilbage og foreslår, at du laver frikadeller. Samtidig beder du kæresten om at købe ind til maden og – når han nu alligevel skal ud og køre – at hente jeres yngste barn i SFO'en. Alt dette, samtidig med at din leder kommer forbi og*

lægger en ny sag på dit bord (eller måske overdrager dig den pr. e-mail), som du skal nå at afslutte inden i morgen. Det skal senere vise sig, at arbejdet med sagen trækker ud, og sidst på dagen ringer du derfor til din kæreste – som er ude for at handle ind – på mobiltelefonen, for at bede ham om at starte på maden.

Spørgsmålet er nu: I præcist hvilket "univers" eller "domæne" befinder du dig, mens alt dette står på?

I takt med de øgede muligheder for allestedsnærværende kommunikation, "løftes" en række af de aktiviteter, som tidligere var knyttet til et konkret "tid og sted", ud af hjemmets hhv. arbejdspladsens fysiske lokalitet. Dermed er domænerelaterede aktiviteter i dag "delokaliseret" i et større omfang end tidligere. Dette gælder ikke kun for arbejdet og arbejdslivet, men også i nogen grad for familielivet og – som det vil fremgå af næste kapitel – det at "gøre familie". På denne vis udfordrer og problematiserer brugen af IKT i nogen grad den traditionelle forståelse af hverdagslivets domæner som tids- og stedbundne. Dette gælder naturligvis ikke kun familien og arbejdet, men også hverdagslivets øvrige domæner (fx foreningsarbejde, relationen til venner og bekendte, indkøb og underholdning).

Kapitel 10: Telemedieret nærhed

Familiernes daglige kommunikation via IKT handler naturligvis om meget andet end planlægning og koordinering af familiens hverdagsliv (kapitel 7) og håndteringen af relationen mellem arbejde og familie (kapitel 9). Brugen af IKT spiller også en rolle i familiers daglige bestræbelse på at skabe nærhed og samhørighed mellem familiens medlemmer. Et særligt tydeligt eksempel på dette møder man i Jane Jørgensens beskrivelse af den daglige kommunikation, som hun har med Flemming, mens han er på arbejde. Jeg vil derfor lade Jane introducere temaet for dette kapitel gennem følgende interviewuddrag:

Jane: Jeg ringer (...) til Flemming et par gange om dagen, bare for at sige hej. Ikke for noget vigtigt. Vi skal bare lige have kontakten. (...) vi skal sådan have vores formiddags-hej, og så [også] i løbet af eftermiddagen. (...) Primært sådan lige for at sige hej og huske ham på, at i aften skal vi ud og se teater på skolen eller sådan noget. Det kan han godt have glemt. (...) Vi ringer bare for at sige hej. Jamen, 'hvad laver du?'. Jamen, 'jeg har lige [lagt] Peter ud og sove'. Jamen, 'jeg har lige været i bad'. Bare lige sådan en formiddags-briefing. (...) Vi er meget meget afhængige af hinanden, ik'. (...) Det er ikke altid vi er lige friske, når vi står op [om morgenen] – så er det vigtigt lige at få det der ordentlige formiddags-goddag. (...) han tror jo sådan næsten der er noget galt, hvis ikke jeg har ringet i løbet af formiddagen, ik'. (...) Men han kan lige så vel finde på at ringe hjem [til Jane]. (...) 'Jeg havde lige lyst til at ringe og sige hej'. Der er vi meget, meget afhængige af hinanden. (l. 396-424)

Vi har begge to været i et elendigt ægteskab. Vi har begge to været gift og har begge to haft det som et hul i jorden, vil jeg sige. (...) først da vi mødte hinanden (...) [fandt vi ud af], at man kan faktisk godt bo sammen med én, man elsker. Og vi har valgt, at det er vigtigt at vise den anden, at man er der. (...) Altså at man tænker på hinanden, ik'. (...) det er helt forkert, hvis vi ikke når at snakke sammen i løbet af formiddagen. (l. 443-448)

Vi har så fået sådan nogle [mobiltelefoner], hvor der er kamera i. Og så kan man lige tage et billede af ham [sønnen Peter], hvis han lige er exceptionel dejlig lige på det tidspunkt (...) nu den dag, jeg var i Ikea, der var vi [Jane og Peter] på McDonalds og spise, og så sad Peter der i McDonald-stolen med en pomme frit i hånden. Altså, det måtte faren da lige se, fordi han ville da blive død misundelig,

ik'. Og så sendte [jeg] et billede af det [til Flemming via mobiltelefonen]. (l. 516-521)

Gennem korte telefonsamtaler og billedbeskeder viser Jane og Flemming, at de 'tænker på hinanden' – også når de ikke er sammen. På den måde spiller brugen af IKT en vigtig rolle i deres daglige, symbolske tilkendegivelser af den gensidige kærlighed og forpligtethed i forholdet. Telemedieret kommunikation via IKT er således en integreret del af den daglige reproduktion af parforholdets nære relationer.

I dette kapitel, som afslutter min empiriske analyse, rettes fokus først mod disse fænomenologiske og mikro-sociologiske implikationer af brugen af IKT til kommunikation mellem såvel forældre indbyrdes som mellem forældre og børn (afsnit 10.1). Dernæst tolkes disse på baggrund af vilkårene for det moderne familieliv (afsnit 10.2).

10.1 Telemedieret nærhed

Med udgangspunkt i interviewene med familien Hansen og Poulsen, vil jeg i det følgende give en sammenfattende karakteristik af indholdet og formen af den telemedierede kommunikation mellem familiemedlemmer. I fokus er både den instrumentelle kommunikation, som typisk knytter sig til den praktiske planlægning og koordinering af familielivets aktiviteter, *såvel som* samtaler og beskeder af en mere ekspressiv karakter (fx børn, der ringer til deres forældre, fordi de er kede af det). For en umiddelbar betragtning kan de ekspressive samtaler og beskeder – i lighed med dem Jane Jørgensen beskriver – synes at have særlig relevans i forhold til analysen af IKT's betydning for familiens nære relationer. Men som jeg vil argumentere for, indgår selv de mest "trivielle" og "hverdagsagtige" samtaler omkring indkøb, madlavning og hente/bringe børn mv. i strømmen af telemedierede interaktioner, hvor hver enkelt interaktion fungerer som en "re-aktivering" af familiemedlemmernes indbyrdes relationer. Denne strøm af medierede interaktioner skaber en oplevelse af nærhed, som jeg betegner "telemedieret nærhed". Det er således de fænomenologiske betydninger af den *totale sum* af intra-familiær, telemedieret kommunikation, som udgør genstanden for min analyse.

Hansen og Poulsen Valget af familierne Hansen og Poulsen som "cases" for analysen skyldes ikke, at deres intra-familære og telemedierede kommunikation på afgørende måde adskiller sig i indhold eller omfang fra de øvrige informanter. Forældrene Hansen kommunikerer ganske vist hyppigere med deres børn end tilfældet er for flere af de øvrige forældre (fx forældrene Thomsen), men omvendt kommunikerer forældrene Poulsen betydeligt mindre indbyrdes end fx Jane og Flemming Jørgensen og Carsten og Bente Thomsen.

Hensigten er derimod at vise, at den telemedierede, intra-familære kommunikation inden for *en og samme* familie kan dække et bredt spektrum af situationer og temaer. Dette fremstår tydeligere ved at fokusere fremstillingen på få familier. Jeg vil dog løbende sammenholde familien Hansens og Poulsens kommunikative praksis med de øvrige familiers, for på denne måde at give en fornemmelse af "generaliteten" på tværs af interviewene.

Telemedieret kommunikation mellem familiemedlemmer

Beskrivelsen af den intra-familære og telemedierede kommunikation opdeles efter, hvorvidt kommunikationen finder sted mellem forældre og børn hhv. forældrene indbyrdes.

Kommunikation mellem børn og forældre Både familien Hansen og Poulsen benytter fastnet- og mobiltelefon til hyppig kommunikation mellem forældre og børn. Jørgen og Therese Poulsens døtre, Louise og Maria, ringer op til flere gange dagligt til deres moder, mens hun er på arbejde, og de sender indimellem også sms-beskeder. Det samme gælder Patrick og Helens sønner, Albert og Oscar, som dagligt ringer eller sender sms'er til deres forældre i arbejdstiden. I begge familier er det familiens yngste barn, som foretager de fleste af opkaldene, hvilket stemmer overens med Richard Ling og Birgitte Yttris iagttagelse af, at hyppigheden af opkald mellem forældre og børn aftager i takt med at børn vokser op og bliver mere uafhængige af forældrene (Ling & Yttri 2002).

Patrick Hansen forklarer, at børnene ofte ringer til ham og Helen om 'helt daglige praktiske ting'. De fleste af hans eksempler beskriver situationer, hvor børnene – især Albert – ringer for at spørge om lov til at gøre noget:

Patrick: det er primært den mindste [Albert], der ringer.

Toke: Og hvad kunne det så være [om] for eksempel –

Patrick: – om **alt muligt**. Om han må tage et stykke chokolade, om de [Albert og Oscar] må lave kakaomælk. Det kan også godt være om de må have legekammerater med hjem... Det er **mange** af de der sådan helt daglige praktiske ting. Det mest eksotiske jeg har oplevet, det var, at han [Albert] havde set noget i en tilbudsavis – så kunne han ikke rigtig forklare, hvad det var. Så bad jeg ham om at tage et billede af det [med mobiltelefonen] og sende det til mig – det gjorde han så. Så kunne jeg se, hvad det var, han talte om. Så han kunne godt finde ud af at tage et billede med telefonen og sende [det]. Men [ler] han kan ikke finde ud af at læse op, hvad det var, han havde set i det der blad [ler lidt].
(Interview 1, l. 932-941)

Når Patrick og Helen ringer til børnene, er det ofte for at høre, om 'alt er okay':

Patrick: Vi ringer som regel hjem, når de er kommet hjem fra skole, og lige høre, om de er kommet godt hjem. Og tjekker lige op på dem og – at alt er OK.
(Interview 1, l. 986-987)

I det hele taget spiller mobiltelefonen en vigtig rolle i forældrenes bestræbelse på at sikre børnenes tryghed og sikkerhed i en dagligdag, hvor forældrene er borte fra hjemmet det meste af dagen og ikke har mulighed for at komme hjem hurtigt, hvis der opstår problemer. Dette er da også baggrunden for, at Patrick og Helen har givet begge sønner en mobiltelefon og betaler for deres telefonabonnement:

Patrick: (...) på grund af at vi er så langt fra dem, fysisk, ved at vi begge to arbejder i København, så skal de have mulighed for at komme i kontakt med os. (...) Uanset hvor de er. Vi kan jo ikke tjekke, om de kommer hjem til tiden og sådan nogle ting. Eller om de lige pludselig har mistet en bus eller noget andet. Så derfor så har de begge to mobiltelefoner og vi har givet begge et abonnement. (interview 1, l. 912-917)

I Patricks fortælling genfinder man samme sikkerheds- og tryghedsmotiv, som omtaltes i kapitel 7 i forbindelse med forældrenes ønske om at kunne drage omsorg

for børnene via mobiltelefonen, hvis de løber ind i problemer af forskellig art (se s. 211). I Patricks forståelse udgør mobiltelefonen på denne måde en slags "kompensation" for forældrenes fysiske fravær i sådanne situationer.

Med spørgsmål som "hvordan går det?", "er I kommet godt hjem?" og "er alt okay?", indeholder samtalen mellem børnene og forældrene også elementer af det, Harold Garfinkel betegner som *accountability* (jf. omtalen af dette begreb i afsnit 7.2, s. 213). En betydelig del af samtalen mellem forældre og deres børn kredser således om barnets egen "redegørelse" for, hvad han/hun laver, hvorigennem barnet samtidig "bekræfter" sin *accountability* over for forældrene. Tilsvarende vil også forældrene, gennem dialogen med børnene, bekræfte deres egen *accountability* – fx når de ringer for at fortælle, at de er på vej hjem fra arbejde.

Forventningen om "*accountability*" fungerer som et underliggende princip for menneskelig samhandling, og er – som et sådant – naturligvis også i spil ved telemedieret kommunikation. På dette punkt adskiller kommunikationen mellem forældrene Hansen og deres børn sig altså ikke fra anden social interaktion. Eller som bemærket af Nicola Green, indgår hyppig kommunikation via fx mobiltelefon (og andre former for IKT) i dannelsen af mellemmenneskelige relationer båret af gensidig "*accountability*" og tillid gennem "*gathering information about the physical, social and psychological conditions of those with whom one is relating*" (Green 2002: 32).

Kommunikationen mellem forældre og børn omhandler naturligvis også, som allerede omtalt, praktiske aspekter. Hos familien Hansen kommer dette bl.a. til udtryk ved at forældrene ofte ringer til deres børn på vej hjem fra arbejde for at høre, om der mangler noget, som de skal købe med på vejen hjem. Udover den praktiske dimension (koordinering af eftermiddagens indkøb), illustrerer disse opkald også, hvordan forældre kan bruge telefonen til "over afstand" at udtrykke omsorg for børnenes behov og ønsker.

En tilsvarende bredde i opkald finder man i Therese Poulsens beskrivelse af, hvad hendes døtre ringer til hende om, mens hun er på arbejde:

Therese: De ringer om at nu går de hjem eller 'må jeg gå med den og den hjem?'. Det er alle mulige praktiske ting – 'kan du ikke lige købe sådan og sådan, når du nu alligevel'... Altså alle sådan [nogle] korte ting, ik'. Især da de var lidt mindre, ringede de jo også, hvis de lige pludselig var kede af det eller havde problemer *og sådan noget*. Hvis jeg sidder herinde [på kontoret] om aftenen, så ringer jeg jo [til den lille ?] og siger godnat, ik' [ler lidt]. (...) Det sætter jeg stor pris på. (...)

Toke: Men hvor ofte sker det så, altså at de ringer?

Therese: Det sker jo hver dag (Toke: Det sker hver dag). Jaah, det sker sådan set hver dag [ler lidt] (Toke: Okay). Ja, det er der ikke noget mærkeligt i, synes jeg [ler lidt].

Toke: (...) kan de ringe op til flere gange på en dag?

Therese: *Jaa, det det – sagtens* [ler lidt, nærmest "fniser"]. (Interview 1, l. 317-323)

Og senere:

Therese: De ringer, hvis der er sket et eller andet, 'nej, nu skal du høre, jeg har fået ti i den og den opgave'. Så kan de jo ikke vente til jeg kommer hjem, vel. Eller også hvis der er et eller andet, der er gået helt i kage for dem – de er blevet uvenner med nogen eller hvad ved jeg. Mobiltelefonen er blevet stjålet eller – der sker så mange ting [ler lidt]. Så ringer de selvfølgelig straks. Og så ringer de straks til mor. (Interview 1, l. 460-463)

Som Therese antyder med sin afsluttende bemærkning, ringer børnene som oftest til hende og kun sjældent til Jørgen. Som jeg tidligere har bemærket (se s. 275), kan dette bl.a. skyldes, at Jørgen – i kraft af sit arbejde – deltager i mange møder og derfor kan være vanskelig at komme i kontakt med. Men med formuleringen 'så ringer de straks til mor', antyder Therese samtidigt, at asymmetrien i børnenes opkald også har sammenhæng med hendes rolle som moder. Altså er relateret til Thereses og Jørgens forskellige roller i familien og de kønsmæssige betydninger, som knytter sig til disse positioner. Asymmetrien, som i øvrigt genfindes hos hovedparten af de interviewede familier (jf. kapitel 9), kan således bl.a. forstås i lyset af, at danske familier endnu er et stykke fra at være "fuldt symmetriske". Måske især, når det kommer til den følelsesmæssige involvering i børnenes liv. Som det bemærkedes i kapitel 3, viser studier af familielivet, at danske fædre fortsat indtager en mere distanceret position på dette felt (se s. 83).

Samme grad af kønsmæssig asymmetri i børnenes opkald finder man ikke hos familien Hansen, hvilket måske kan hænge sammen med, at rollefordelingen mellem Patrick og Helen er mere symmetrisk end tilfældet er for Therese og Jørgen (jf. afsnit 7.1).

I følgende uddrag giver Louise Poulsen en beskrivelse af de opkald, hun modtager fra sine forældre i løbet af en typisk eftermiddag. Louises fortælling opsummerer en række af de elementer, som indgår i den daglige, telemedierede kommunikation mellem børn og deres forældre:

Louise: Om eftermiddagen der er jeg nok den der er mest hjemme, ik'. Og der ringer – først så ringer mor, 'hej, øhh, jeg er på arbejde, jeg kommer nok hjem ved seks-tiden', så ringer far lidt senere, 'hej, har du haft en god dag, jeg er nok hjemme ved syv-tiden', så ringer mor igen lidt senere, 'hej, (...) jeg kommer hjem om en halv time', og så ringer far, 'jeg er hjemme om tyve minutter', ik' (Maria: jamen det gør de) og sådan er det bare [Maria og Louise ler]. (...) og så ved man så – når far ringer 'jeg er hjemme om tyve minutter', hov, så må jeg hellere lige tømme opvaskeren, ik'. (Interview 2, l. 644-652)

De daglige telefonopkald mellem Louise og hendes forældre indeholder således en ekspressiv dimension i form af forældrenes interesse for børnenes dagligdag og velbefindende ('har du haft en god dag?'), en bekræftelse af gensidig "accountability" gennem oplysninger om samtaleparternes fysiske og psykologiske tilstand ('jeg er på arbejde' og 'har du haft en god dag?') samt mikrokoordination ('jeg er hjemme om tyve minutter' – hvilket afstedkommer, at Louise tømmer opvaskeren, som tilsyneladende hører under hendes "daglige pligter").

Remote parenting Allerede før mobiltelefonens egentlige udbredelse viste studier, at telefonen af mange udearbejdende forældre (især mødre) blev benyttet som et middel til at være "til stede" og drage omsorg for børnene i dagtimerne. Denne praksis betegnes i litteraturen som "remote parenting" eller – som betoning af praksissens kønsdimension – "remote mothering" (Navarro & Rakow 1993; Vestby 1996).

Ifølge et norsk studie af familiers brug af fastnettelefonen udført i begyndelsen af 1990'erne af Guri M. Vestby (1996), inkluderer praksissen "remote parenting" både kontrol og omsorg. Forældrenes kontrol praktiseres gennem opkald mellem forældre og børn om, hvorvidt barnet kan få lov af forældrene til at gøre et eller andet, mens forældrenes omsorg praktiseres gennem det Vestby betegner som "positiv kontrol". Et eksempel på dette er moderen, som ringer til sit barn for at høre, om det er "safely home from school, and if everything is all right" (ibid.: 76). Som udtrykket "positiv kontrol" indikerer, er elementerne af omsorg og kontrol tæt sammenflettede. Vestby anfører, at den ekspressive dimension ofte er en indlejret del af opkald, som – på overfladen – forekommer rent instrumentelle. Hendes studie peger dermed på vigtigheden af at inddrage flertydigheden i telemedieret kommunikation, og herunder ikke at skelne for skarpt mellem instrumentelle og ekspressive samtaler.

Med mobiltelefons udbredelse synes praksissen "remote parenting" at have vokset i omfang – bl.a. i kraft af, at det med en mobil og individuel kommunikationsteknologi som mobiltelefonen, er blevet muligt for forældre og børn at kommunikerer på tværs af andre domænegrænser end blot arbejde-hjem (fx arbejde-skole eller arbejde-SFO).

Kommunikation mellem forældrene Også Helen og Patrick hhv. Jørgen og Therese ringer sammen dagligt. Som nævnt i familiepræsentationen i kapitel 4, fører Patrick og Helen ofte lange samtaler om alt 'lige fra praktiske ting til noget med arbejdet' (Patricks formulering), mens de i hver deres bil kører hjem fra arbejde. De bruger ofte hinanden som "sparringspartnere" – udveksler ideer, synspunkter og gode råd om de problemer, de møder på deres respektive arbejdspladser. Telefonsamtalerne fortsætter ofte, når de – mere eller mindre samtidigt – når hjem. På denne måde optræder en næsten "sømløs" overgang mellem deres telemedierede og fysiske tilstedeværelse.

Også Therese og Jørgen ringer jævnligt til hinanden i dagtimerne (omend ikke hver dag, som Patrick og Helen). Deres opkald kan handle om at rekoordinere aftaler (hvis der sker noget uventet) eller at viderebringe "vigtige nyheder". Førstnævnte

illustreredes tidligere med interviewcitater i kapitel 7 (se s. 217), hvor Therese fortæller, hvordan hun og Jørgen havde rekoordineret planerne for aftensmaden en aften, hvor hun måtte arbejde over. Tidligere samme dag havde Jørgen i øvrigt haft ringet til Therese for at fortælle om resultatet af en lægeundersøgelse, som han havde fået foretaget, hvilket illustrerer forældrenes brug af telefonen til ikke-instrumentelle samtaler (fx at viderebringe "vigtige nyheder").

På tværs af interviewene finder jeg mange tilsvarende eksempler på, at kommunikationen mellem forældre ikke udelukkende omhandler rent instrumentelle aspekter. Af andre eksempler, hvoraf flere har været omtalt tidligere, kan nævnes: Diana Bondesen, som ringer til Nikolaj for at "læsse af", når hun har haft en konflikt på arbejdet; Carsten og Bente Thomsen, som bl.a. sender hinanden e-mails med 'jeg elsker dig'; Alberte Bang, som i begyndelsen af forholdet med Hans jævnligt sendte små hilsener såsom 'hvordan går det?' og 'det var godt at snakke i går' via sms; Anna Nørgård, som ringer til Arne for at viderebringe nyheder med relation til hendes arbejde eller familien; Jane og Flemming Jørgensen, der dagligt ringer sammen eller sender små hilsener i form billedbeskeder.

Omend de praktiske og instrumentelle opkald er i overtal i forældrenes indbyrdes kommunikation (med Flemming og Jane Jørgensen som undtagelsen), viser mine interview altså, at kommunikationen mellem forældre også jævnligt antager en ekspressiv karakter. Dermed når jeg til et andet resultat end de studier (bl.a. Ling & Yttri 2002), som konkluderer, at den instrumentelle brug af mobiltelefonen er dominerende blandt forældre. Dels viser mine interview, at telemedieret kommunikation af en ekspressiv karakter regelmæssigt optræder i kommunikationen mellem forældre, og at denne kommunikation hos nogle par kan spille en endog vigtig rolle (jf. Flemming og Jane Jørgensen). Dels, som jeg vil argumentere for senere, kan selv de tilsyneladende mest trivielle og instrumentelle "hverdags-samtaler" tolkes som et element i den daglige skabelse og genskabelse af de nære, betydningsmættede relationer mellem forældrene (såvel som mellem forældre og deres børn).

Kommunikation mellem forældre og børn	Kommunikation mellem forældrene
<p>Spørge om lov: Især de yngste børn ringer/sms'er ofte til deres forældre for at spørge om lov til at gøre noget (fx at lave kakaomælk, besøge venner eller købe noget)</p> <p>Løse uventede problemer: Børn ringer/sms'er til deres forældre, hvis der sker noget uventet, som de ikke selv kan løse (fx hvis de ikke når skolebussen). Tilsvarende ringer/sms'er forældre til deres børn, hvis uventede hændelser medfører ændringer i deres planer (fx hvis bilen går i stykker).</p> <p>"Nyheder": Børn ringer/sms'er nogle gange til deres forældre, hvis der er sket noget spændende (fx hvis de har fået en god skole-karakter).</p> <p>Daglig planlægning: Opkald/beskeder relateret til planlægningen og koordineringen af familiens hverdagsliv (fx børn, som vil hentes af deres forældre).</p> <p>Personlige problemer: Især de yngste børn ringer lejlighedsvist til deres forældre, hvis de er blevet kede af det, vrede og frustrerede – eller på anden måde oprevet (fx hvis de er blevet drillet i skolen eller har haft et skænderi med venner/veninder).</p> <p>Hilsener: Forældre, som er borte fra hjemmet om aftenen eller natten, ringer ofte til deres børn for at sige "godnat" eller "godmorgen".</p> <p>"Søge kontakt": Opkald, som synes at være båret af ønsket om at opnå kontakt med forældre/børn (fx børn, der ringer til deres forældre for at høre, "hvad de laver").</p>	<p>Daglig planlægning: Opkald/beskeder relateret til planlægningen og koordineringen af familiens hverdagsliv (fx koordinering af indkøb, madlavning, hente/bringe børn).</p> <p>Arbejdsrelateret kommunikation: Især forældre med karrierelignende jobs ringer eller skriver med hinanden i relation til deres professionelle interesser (fx bruger hinanden som "sparringspartnere" eller sender e-mails med information/nyheder, som kan have den andens interesse i forhold til arbejdet).</p> <p>"Nyheder": Flere forældre ringer/skriver til hinanden, hvis der er sket noget spændende eller interessant (fx resultaterne af en lægeundersøgelse eller ved nyheden om, at en slægtning skal have barn).</p> <p>Hilsener: Forældre ringer/sms'er til hinanden for at sige "godnat" eller "godmorgen", når den ene er borte fra hjemmet. Tre af hovedinformanterne sender også hyppige beskeder (e-mail/sms), hvor de eksplicit udtrykker deres gensidige kærlighed (fx "jeg elsker dig").</p>

Tabel 14: Sammendrag af situationer og temaer relateret til den telemedierede kommunikation mellem familiemedlemmerne. Eksempler fra interviewmaterialet angives i parentes.

Telemedieret kommunikation mellem familiemedlemmer Sammenfattende kan det konkluderes, at den telemedierede kommunikation mellem familiemedlemmer dækker et bredt spektrum af situationer og temaer. For at give et indtryk af variationsbredden, sammenfattes i tabel 14 en række situationer og temaer, som relaterer sig til den telemedierede, intra-familære kommunikation. Det skal understreges, at tabellen ikke udgør et forsøg på at skabe en egentlig typologi over indholdet af kommunikationen mellem familiemedlemmer; dertil er tabellen ikke tilstrækkeligt dækkende. Bemærk også, at hver enkelt samtale eller korrespondance (sms eller e-mail) mellem familiemedlemmer ofte kan indeholde op til flere af de nævnte elementer.

”Nærhed” over afstand

I bogen *Den samfundsskabte virkelighed* fremhæver Peter L. Berger og Thomas Luckmann *ansigt-til-ansigt* situationen som grundlaget for social interaktion og sociale relationer:

Den mest betydningsfulde oplevelse af andre finder sted i ansigt-til-ansigt situationer, der er prototypen på social interaktion. Alle andre tilfælde er afledninger af dette. (...) der findes (...) ikke noget andet socialt forhold, der kan reproducere den mængde af subjektive kendetegn, der er til stede i ansigt-til-ansigt situationen. Kun i denne situation kommer den andens subjektivitet virkelig ’tæt på’. Alle andre måder at forholde sig til den anden på, er mere eller mindre ’fjerne’. (Berger & Luckmann 1999: 43)

Alle andre former for interaktioner er, ifølge Berger og Luckmann, underordnede afledninger af den prototypiske ansigt-til-ansigt relation. Den nærmest eksplosive vækst i udbredelsen og brugen af især personlige og mobile kommunikationsteknologier rejser imidlertid spørgsmålet, i hvilket omfang – og på hvilke måder – dette ”udfordrer” ansigt-til-ansigt relationens position som prototype for den sociale interaktion.

Afsked med ansigt-til-ansigt som prototype? Man finder i litteraturen eksempler på forskere, som tillægger moderne IKT et ”revolutionært potentiale” i forhold til forandringen af det sociale grundformer. Et eksempel på dette er Leopoldina

Fortunati, som mener, at IKT skaber flydende grænser mellem medieret og ikke-medieret kommunikation og derigennem underminerer krop-til-krop⁴⁴ situationens rolle som prototype for den sociale interaktion (Fortunati 2005). Fortunati udpeger flere bagvedliggende, samfundsskabte årsager til denne udvikling; en af disse er hverdags- og familielivets tiltagende fragmentering forårsaget af det enkelte individs deltagelse i flere og flere udenomsfamiliære netværk og domæner. En tese, som jeg tidligere (afsnit 6.1) har omtalt og problematiseret.

Med baggrund i en diskussion af de sociale relationers forandring, forudser Fortunati, at udbredelsen og brugen af IKT i det lange løb vil gøre krop-til-krop kommunikation til en "evanescent prototype" (ibid.: 57). Fortunati tilhører ikke selv gruppen af "teknologioptimister", som omfavner fortællingen om det sociale "cyberspacificering" med glæde og fremskridtstro.⁴⁵ Hun fastholder i stedet Berger og Luckmanns beskrivelse af krop-til-krop relationen som den mest autentiske form for interaktion mellem mennesker, hvorved forskydningen fra krop-til-krop til medieret kommunikation indebærer et kvalitativt tab: "mediated communication in itself is certainly more limited, more second-rate, than body-to-body communication..." (ibid.: 57).

Et både-og! Selvom IKT utvivlsomt bidrager til at forandre den sociale interaktions former i takt med at telemedieret kommunikation i stigende omfang integreres i denne, vil jeg være forsigtig med at konkludere, at krop-til-krop situationen mister sin betydning som grundlag for social interaktion og reproduktionen af de mellem-menneskelige relationer. I mine interview fremtræder *samtidigt nærvær*⁴⁶ fortsat som

⁴⁴ Fortunati foretrækker udtrykket "krop-til-krop" frem for "ansigt-til-ansigt", da hun mener, at man med sidstnævnte overser den kropslige dimension af kommunikationen mellem mennesker. Jeg tilslutter mig synspunktet, og benytter derfor udelukkende udtrykket "krop-til-krop" i det følgende.

⁴⁵ I en dansk sammenhæng er forfatteren Tor Nørretranders nok en af de mest synlige eksponenter for en særdeles optimistisk beskrivelse af "netværks-teknologiernes" frigørende og positive potentiale for menneskeheden.

⁴⁶ På engelsk benyttes ofte udtrykket "(physical) co-presence" som betegnelse for situationer, hvor mennesker er fysisk til stede for hinanden (krop-til-krop situationer). Jeg har valgt at oversætte dette udtryk til "samtidigt nærvær".

grundlaget for etableringen og udviklingen af familiens interne relationer. Som det fremgik af afsnit 6.1, indtager især aftensmaden og familiens ferier en central rolle i familiernes hverdagsliv. Begge fastholdes som signifikante institutioner i familiens fælles liv, og der gøres et stort arbejde for at koordinere familiemedlemmernes individuelle aktiviteter og planer (bl.a. gennem brug af IKT) med henblik på, at familien kan samles om det daglige aftensmåltid. For de fleste informanter udgør morgensituationen på tilsvarende vis en vigtig institution i familiens fælles liv. Derudover er især hverdagsaftener og weekender karakteriseret ved mere eller mindre fast tilbagevendende episoder af samtidigt nærvær mellem familie-medlemmer. Eksempler på sådanne episoder er, når familien ser fjernsyn sammen, forældrene hjælper børnene med deres lektier, eller når forældrene henter og bringer deres børn fra skole eller fritidsaktiviteter.⁴⁷

Der er dog store variationer mellem familierne mht. hvor hyppigt, og under hvilke former, disse episoder finder sted. Hos familien Poulsen kredser en stor del af familiens samtidige nærvær omkring aftensmåltiderne, som ofte forlænges med diskussioner af politik og samfund. Hos familien Jørgensen udgør morgenmaden og eftermiddagskaffen en vigtig del af forældrenes daglige samvær, mens at se fjernsyn spiller en central rolle for familiens samvær. Hos familien Bondesen finder en betydelig del af voksen-barn samværet sted i form af at forældrene enkeltvis 'besøger' børnene på deres værelser. Det samtidige nærvær praktiseres altså ofte som enkeltperson-til-enkeltperson (voksen-til-barn) møder. Endelig kan familien Nørgård nævnes som et eksempel på en familie, hvor forældrene – i dette tilfælde Anna Nørgård – opholder sig i hjemmet det meste af dagen og dermed er let tilgængelig for børnene.

Der er øjensynlig en sammenhæng mellem omfanget og formen af det samtidige nærvær og hyppigheden og det konkrete indhold af den telemedierede, intra-familære kommunikation. Således giver hverken Jane Jørgensen eller Anna Nørgård

⁴⁷ Et eksempel på sidstnævnte er Nikolaj Bondesen, som oplever, at han – når han i bil henter og bringer Simon og Philipa – har gode stunder, hvor han får en fornemmelse af hvad børnene tænker på og er optaget af (se familiepræsentationen i kapitel 4).

eksempler på, at de modtager telefonopkald eller beskeder af mere ekspressiv karakter fra deres børn. For begge gælder det, at de er hjemme i dagtimerne de fleste hverdage og derfor har en hyppigere kontakt med deres børn end udearbejdende forældre generelt.⁴⁸

Sammenfattende tegner mit interviewmateriale altså ikke noget entydigt billede, som kan bekræfte tesen om, at IKT underminerer eller erstatter krop-til-krop situationen og det samtidige nærvær som den mest grundlæggende form for interaktion mellem familiemedlemmer. Det skal dog tilføjes, at interviewene viser, at telemedieret kommunikation (især gennem brug af telefon og mobiltelefon) utvivlsomt spiller en vigtig rolle for den intra-familære kommunikation i mange familier, ligesom medieret og ikke-medieret kommunikation ofte fletter sig sammen på en sådan måde, at det kan være vanskeligt at sondre klart mellem disse to former for interaktion. Det er derfor nødvendigt at inkludere telemedieret kommunikation i forståelsen af den fortløbende produktion og reproduktion af familiens nære og intime relationer.

Connected presence Med udgangspunkt i den symbolske interaktionisme, og især inspireret af Goffmans analyser af menneskers samhandling, beskriver den franske historiker Christian Licoppe de mellemmenneskelige relationer som forankret i strømmen af stadigt tilbagevendende interaktioner (eng. *constantly recurring interactions*), som – foruden episoder af samtidigt nærvær – også involverer medieret interaktion. Hvad sidstnævnte angår, bemærker Licoppe, at "[each] of these mediated interactions reactivates, reaffirms, and reconfigures the relationship" (Licoppe 2004: 138). Strømmen af stadigt tilbagevendende interaktioner – medierede eller krop-til-krop – antager, i metaforisk forstand, karakter af en "fortløbende konversation" (eng. *continuous conversation*), hvor de nære bånd mellem mennesker bliver "reaffirmed and experienced through series of interactions" (ibid.: 145).

⁴⁸ I Jane Jørgensens tilfælde hænger dette naturligvis også sammen med, at børnene ikke bruger mobiltelefon. Men selve det, at forældrene ikke mener, at børnene har brug for mobiltelefon, bør ses i sammenhæng med, at Jane er hjemmegående. Havde begge forældre været borte fra hjemmet det meste af dagen, kan man forestille sig, at de ville have oplevet det som mere nødvendigt at udstyre børnene med mobiltelefoner.

Ved at placere den medierede interaktion som en integreret del af interaktionen mellem mennesker, bidrager Licoppe til at åbne perspektivet, således at telemedieret kommunikation kan forstås som et element i produktionen og reproduktionen af familiens nære og betydningsladede relationer. Den moderne familie har taget IKT-teknologier som mobiltelefon og e-mail til sig og bruger dem intensivt til intra-familie kommunikation i en hverdag, hvor familiemedlemmerne er adskilt fysisk over størstedelen af dagtimerne. IKT – og især mobiltelefonen – bruges i en bred vifte af konkrete situationer: til koordinering og planlægning, til remote parenting, til ekspressive samtaler, til at dele hinandens oplevelser og til i det hele taget at søge kontakt med ikke-tilstedeværende familiemedlemmer. Men uanset om samtalerne indhold er ekspressiv eller instrumentel (eller en blanding af begge), skaber brugen af især mobiltelefonen en overordnet oplevelse af nærvær og samtidighed mellem børn og voksne og mellem forældrene.

Omend der er vigtige undtagelser, dominerer hyppige og korte samtaler og beskeder med et tilsyneladende instrumentelt indhold den intra-familie kommunikation hos de interviewede familier. Disse hyppige og korte samtaler svarer til det, Licoppe omtaler som "connected presence" eller "the connected mode of interaction":

It is through the frequency and continuity of this flow – in which the fact of calling counts at least as much if not more than which is said, and in which a presence is guaranteed by expressing a state, feeling, or emotion rather than by constructing a shared experience through relating past events and giving one's news – that the strength of the interlocutors' mutual engagement in the relationship is guaranteed. (Ibid.: 152)

Således bidrager selv de korteste og mest "instrumentelle" samtaler til den fortløbende strøm af interaktioner, hvorigennem familiens nære og intime relationer udfoldes og holdes i live.

Telemedieret nærhed Med baggrund i min egen analyse og Licoppes betragtninger over de fænomenologiske og mikrosociologiske implikationer af medieret interaktion, vil jeg introducere udtrykket *telemedieret nærhed* som en betegnelse og metafor for

den oplevelse af *nærhed og tilstedeværelse*, som udspringer af familiernes brug af IKT (især fastnettelefon og mobiltelefon). Begrebet lægger sig tæt op af Licoppes "connected presence", omend jeg ikke som Licoppe ønsker at afgrænse begrebet til først og fremmest at omhandle strømmen af kortvarige interaktioner. Således omfatter telemedieret nærhed også de længerevarende samtaler i lighed med dem, Patrick og Helen Hansen fører på vej hjem fra arbejde eller Therese Poulsens samtaler med døtrene, når de er kede af det.

Telemedieret nærhed relaterer sig til formen *såvel/ som* indholdet af den kommunikation, som medieres via IKT. Telemedieret nærhed består af to kerneelementer, som er tæt forbundne og i nogen grad uadskillelige:

- **Nærvær over afstand:** En let og hurtig adgang til kommunikationsteknologier indebærer, at man – i det mindste i princippet – har familien inden for "rækkevidde" uanset tid og sted. Gennem brug af især mobiltelefonen holder familiemedlemmer hinanden "up to date" mht. ændringer i deres individuelle planer og deler i et vist omfang individuelle oplevelser.
- **Fortløbende aktivering og bekræftelse af de nære relationer:** Hvad enten den intra-familære kommunikation har et ekspressivt eller instrumentelt indhold, bekræfter hvert opkald og hver besked de tætte relationer mellem familiemedlemmerne og bidrager dermed til den "fortløbende konversation", som udgør grundlaget for nære og meningsfulde relationer.

Selvom telemedieret kommunikation allerede gennem mange år har spillet en vis rolle for vedligeholdelsen af familiens mellemmenneskelige relationer (jf. tidligere studier "remote parenting"), har introduktionen af især mobiltelefonen øget hyppigheden af opkald og beskeder mellem familiemedlemmer betragteligt. Dermed spiller telemedieret nærhed i dag en vigtig rolle for den løbende reproduktion af familiens nære relationer.

10.2 Telemedieret nærhed og moderne familieliv

Vilkårene for det moderne familieliv danner baggrund for fremkomsten og udviklingen af den kommunikative praksis, som knytter sig til telemedieret nærhed. Praksissen telemedieret nærhed er derfor lige så meget et resultat af disse vilkår, som det er et resultat af de nye muligheder, som følger med moderne IKT.

Distribuerede familieliv Blandt vilkårene, som betinger denne praksis, er den vigtigste nok det spredte familie- og hverdagsliv, som jeg beskrev i kapitel 6. Som bemærket af Vestby (1996), indebærer det opsplittede hverdagsliv, at det i sig selv er blevet en daglig aktivitet at skabe og genskabe familien som enhed, og brugen af kommunikationsteknologi udgør en del heraf (se s. 171). I forlængelse af dette, er det nærliggende at tolke telemedieret nærhed som et centralt element i moderne familiers bestræbelse på at skabe og genskabe enhed og samhørighed. I det omfang, at hverdagslivets spredning endnu pågår, kan man forvente, at brugen af IKT kommer til at spille en stadig vigtigere rolle for familiens praktiske og symbolske reproduktion.

Som jeg tidligere har nævnt (afsnit 6.1), finder en særlig markant form for spredning af familielivet sted ved familiebrud, hvor forældrene flytter fra hinanden og børnene får "hjemme" to steder. I disse situationer synes mobiltelefonen at få en særlig vigtig betydning for forældrenes kontakt med børnene. Dette illustreres bl.a. af Alberte Bang, som dagligt ringer eller sender sms-beskeder til sin ældste datter (Johanne) og af Gert Højers tidligere hustru, som ofte ringer til sønnen Lau, der for det meste opholder sig hos Gert.

Et norsk studie udført af Jakobsen et al. (2003) viser, at netop brugen af mobiltelefon er afgørende i fraskilte forældres forsøg på at fastholde en tæt kontakt til deres børn. Dette gælder især for de forældre (typisk fædre), som kun har besøg af børnene få dage ad gangen. Ved at ringe til børnenes mobiltelefon, kan forældrene undgå direkte kontakt med deres tidligere samlever. Derudover værdsætter mange fraskilte forældre muligheden for at sende sms'er, idet de er bange for at forstyrre børnene i en uheldig situation (fx midt i en leg), hvis de ringer:

SMS fremstilles som en grei måte å "banke på", for vise at man er interessert i å snakke med barna uten å forstyrre for mye. Barna kan da selv velge når de vil ta kontakt, for eksempel når venner har gått hjem eller fotballtreningen er ferdig. (Jakobsen et al. 2003: 14)

Sms benyttes endvidere til at sende små hilsener til barnene i stil med "jeg holder af dig" eller "held og lykke" med et eller andet. Beskeder, som ikke har andre formål end at være små markeringer af ens kærlighed eller af, at man har "barnet i tankerne".

Den norske undersøgelse viser imidlertid også, at forældrene overordnet set ville foretrække den daglige, personlige kontakt med deres børn frem for den telemedierede: "de oplever at det kan være vanskelig å oppnå den nære kontakten over telefon, men at den 'verdiløse' kontakten også er verdifull" (ibid.: 14). Det er altså "i mangel af bedre" – dvs. et "ægte", samtidigt nærvær – at telemedieret nærhed fremstår som attraktivt.

Familielivets spredning inden for hjemmet Mens tesen om hverdagslivets fortsatte spredning uden for hjemmet kan problematiseres, tyder meget på, at der (også) pågår en spredning af familielivet *inden for* hjemmets mure. Det mest synlige udtryk for dette er nok individualiseringen af børns adgang til og brug af medieteknologier: I flere og flere hjem er børnenes soveværelser i dag udstyret med en bred vifte af medieteknologier, og børnene tilbringer dagligt meget tid alene på deres værelser beskæftiget med aktiviteter såsom at spille computerspil, surfe på internettet, se tv eller kommunikere med deres venner via fastnettelefon, mobiltelefon/sms, IP-telefoni og instant messaging (fx MNS Messenger).

Denne udvikling i børns medieforbrug beskrives af Sonia Livingstone i bogen *Young People and New Media*, som tager udgangspunkt i et omfattende kvalitativt og kvantitativt studie af børns medievaner på tværs af 12 europæiske lande, heriblandt Danmark (Livingstone 2002). Om den historiske udvikling i medieteknologiernes placering i hjemmet, skriver Livingstone:

The long-term trend clearly involves moving new screen-based media – the television in the 1960s, the VCR in the 1980s, the computer in the late 1990s – away from the main family space of the living room where they generally start

their domestic career, towards more individualised spaces, particularly the bedroom/play room. (Ibid.: 137)

Denne udvikling kan i øvrigt ses i et større perspektiv, hvor især den stigende boligstandard har haft afgørende betydning: For mindre end et århundrede siden var det ikke ualmindeligt, at hele familien både opholdt sig og sov sammen i ganske få rum (i mange tilfælde endog kun ét). Men i takt med den generelle velstandsstigning – især efter 2. verdenskrig – fik familiens børn først deres eget soveværelse, og siden hen fik de hver især deres *helt eget* værelse.

Da børn i vid udstrækning benytter medieteknologier til at kommunikere med andre – især jævnaldrende venner – opfatter Livingstone det som misvisende at betegne udviklingen som en *individualisering* af børns medieforbrug. Hun foretrækker derfor udtrykket "privatisation" og bemærker, at "this privatisation does not necessarily mean that social contacts are being replaced with social isolation, for media can offer new means for social interaction, albeit often peer- rather than family-focused interaction" (ibid.: 158-159). Jeg finder Livingstones problematisering højest relevant, men vælger alligevel at benytte betegnelsen "individualisering", da denne er meget udbredt, samtidig med at betydningen af "privatisation" vanskeligt lader sig oversætte til et dansk ord.

Med individualiseringen af børnenes adgang til og brug af IKT, sker der således, ifølge Livingstone, en forskydning af balancen mellem børnenes deltagelse i familielivet hhv. i kommunikationen med deres venner og bekendte: I stigende grad opholder børn sig alene på deres værelser – et "privat" rum uden direkte kontakt med den øvrige familie – mens de kommunikerer med deres jævnaldrende eller er optaget af et kommercielt medieforbrug (fx fjernsyn, internet spil eller musik).

Med andre ord kan den voksende beholdning af individuelle IKT-teknologier, i kombination med en diversificering og specialisering af medieforbruget (fx flere tv-kanaler målrettet bestemte målgrupper såsom yngre børn, unge og voksne), understøtte individualiseringen af aktiviteter i hjemmet (Røpke 1999). Resultatet er en spredning af hjemmelivet i tid og rum, som har mange ligheder med spredningen

uden for hjemmet. Eller som Kenneth J. Gergen skriver: "Even within the family, geographic propinquity now means little. In large measure, each family member lives a psychologically separated life" (Gergen 2003: 105). Med formuleringen "living together separately", indfanger Livingstone meget præcist karakteren hjemmelivet i den moderne familie.

Ligesom hverdagslivets spredning uden for hjemmet kan virke som en centrifugalkraft på familien som social enhed, kan noget tilsvarende altså også gælde inden for hjemmet. Derved forstærkes "nødvendigheden" af, på det symbolske plan, løbende at skabe og fastholde familiens enhed og fællesskab gennem bl.a. telemedieret nærhed.

Adskillige af de interviewede forældre var bevidste om de mulige ulemper ved individualiseringen af børns brug af medie- og kommunikationsteknologier. Et eksempel på dette er Jørgen Poulsen, som frygtede, at familien (som kun havde én computer) ville ende med at sidde 'fire forskellige steder i huset ved hver sin computer', hvis alle fik deres egen computer. Et andet eksempel er Alberte Bang, som udtrykte utilfredshed med, at især datteren Johanne brugte det meste af tiden på at sidde foran sin bærbare computer og skrive med vennerne over internettet, når hun var på besøg hos sin moder. Jeg vil afrunde diskussionen med et uddrag fra interviewet med Alberte, som indfanger de mulige effekter af individualiseringen af børns brug af IKT, herunder hvordan dette kan sætte familielivet under "pres". Uddraget knytter endvidere forbindelse til vilkårene for at skabe et fælles familieliv efter et familiebrud:

Alberte: (...) de [Susanne, Johanne og Hans' datter] sidder jo på hver deres værelse og kommunikerer med en eller anden. Og man kan ikke rigtig trække dem ind til noget. (...) 'skal vi ikke se en film?' [kan Alberte spørge dem, hvortil de svarer:], (...) 'neej, jeg vil hellere sidde her og skrive med Pia', eller hvem det nu er. Det synes jeg da godt kan være sådan lidt – og så nogle gange, så kan børnene jo godt melde [sig] ud af [familien]. Ja det kan min datter [Johanne] – hun synes ikke hun er en del af fællesskabet (...) – hvor jeg sådan må sige til hende, 'jamen når du så er her, så prøv at se, hvad du laver'. (...) 'hvis du altid siger nej til at være med, når vi ser en film eller går ned i haven og tænder bål'

eller hvad vi nu kan finde på (...) så gider hun ikke at være med (...) jeg kan godt forstå, at det kan være svært for hende, når hun er så lidt hos os – men når hun så er der, så melder hun sig **også** ud, ik'. (...) det bliver meget nemt at sætte sig foran den der computer. (Interview 1, l. 1450-1467)

Familiens ændrede relationer Det øgede "behov" for at familiemedlemmer løbende skal bekræfte deres gensidige forhold – bl.a. gennem brug af IKT – bør også tolkes på baggrund af ændringerne i karakteren af relationerne mellem forældre og mellem forældre og børn (se kapitel 3). Familien er blevet stedet, hvor det moderne menneske "tanker tilhør", og dermed har de emotionelle sider fået en mere fremtrædende placering i såvel familiens voksen-voksen relation som i voksen-barn relationen. Som fremhævet i kapitel 3, bygger relationerne i den moderne familie således først og fremmest på kvaliteter som fortrolighed, samhørighed, tillid og gensidig emotionel bekræftelse. Og som analysen i dette kapitel viser, bidrager telemedieret, intra-familiær kommunikation med at udvikle og bekræfte disse kvaliteter.

En Gallup-undersøgelse fra 1991 af, hvilke værdier danskerne forbandt med det gode parforhold, viste, at danskerne betonedes "et følelsesmæssigt nært og ligeværdigt forhold, præget af ærlighed og tillid" (Jørgensen 1999: 115). En opfyldelse af ønsket om følelsesmæssig nærhed forudsætter begge parter gensidige og emotionelle engagement i parforholdet, hvilket næsten kun kan finde sted gennem løbende samtaler om de oplevelser, man har hver for sig og sammen og via små tilkendegivelser af ens kærlighed og hengivenhed. At en del af denne kommunikation finder sted via brug af IKT bekræftes af eksemplerne på forældre, som sender små hilsener a la 'jeg elsker dig' til hinanden pr. sms og e-mail. I den sammenhæng er det værd at bemærke, at variationer i hyppigheden af sådanne hilsener kan udgøre en indikation af forholdets styrke. Således bemærkede Alberte Bang, at hun i starten af forholdet med Hans op til flere gange dagligt sendte denne type af ekspressive hilsener, men at hyppigheden aftog i takt med, at der opstod problemer i forholdet. Desuden udtrykte hun en vis utilfredshed over, at Hans ikke på samme måde sendte hende små hilsener og dermed gav udtryk for at værdsætte forholdet. I Albertes øjne bekræftede han, med andre ord, ikke gensidigheden i deres kærlighedsforhold.

I forholdet mellem børn og forældre er bl.a. spørgsmålet om tryghed og ønsket om at kunne være "til stede" for børnene, hvis de får brug for hjælp, af fremtrædende betydning for forældrenes opkald og beskeder til børnene. Som det fremgik af kapitel 3, har der fundet en "psykologisering" af barndommen sted, hvor forældrenes rolle i stigende grad er at støtte barnet i dets personlige udvikling snarere end at sikre en egentlig *børneopdragelse*. Børn – især teenagebørn – er på mange måder blevet "selvstændige og ligeværdige samtale- og forhandlingspartnere" for deres forældre. Brug af IKT – først og fremmest mobiltelefonen – kan dermed udgøre et medium for børn og forældres gensidige samtale og forhandling, ligesom forældrene kan forsøge at "yde støtte på afstand" i forhold til de problemer og valg, som børnene løbende stilles over for i deres eget hverdagsliv.

Travlhed og tidspres For de travle og arbejdsorienterede forældre kan brugen af IKT til intra-familiær kommunikation endvidere fremstå som en attraktiv og nyttig strategi til håndtering af hverdagslivets tidspres og oplevelsen af domænekonflikter, herunder konflikten mellem arbejde og familie. I interviewmaterialet er dette især fremtrædende hos familien Hansen: Som det bemærkedes i kapitel 6, udgør IKT en materiel forudsætning for, at Patrick og Helen overhovedet kan lykkes med at indrette et sammenhængende familie- og hverdagsliv under de vilkår, som deres ambitiøse arbejdsliv og de store transportafstande sætter. Men at skabe et sammenhængende familieliv omfatter ikke kun det praktiske plan med koordinering af indkøb, madlavning og hente/bringe børn mv. Også på det symbolske og emotionelle plan skal der skabes "sammenhæng" og enhed i form af samhørighed og fællesskab, og her kan IKT spille en afgørende rolle for de familier, hvor begge forældre dyrker karrieren og/eller befinder sig uden for hjemmet det meste af dagen.

En flerhed af medieret nærhed Mine interview med især familien Hansen antyder, at telemedieret nærhed, som kommunikativ praksis, udgør blot én af flere strategier i travle forældres forsøg på at balancere arbejde og familieliv. Jeg har tidligere, i kapitel 9, beskrevet hjemmearbejde som en hybrid mellem hjemmeliv og arbejdsliv,

hvor bl.a. den rumlige placering af hjemmearbejdspladsen indebar nærhed med den øvrige familie.

Interviewene med forældrene Hansen indeholdt dog også eksempler på, hvorledes forældre kan søge at skabe en oplevelse af "medieret nærhed" gennem omgangen med fysiske objekter. Jeg vil derfor afslutte dette afsnit med et længere interviewuddrag, som viser, at den kommunikative praksis telemedieret nærhed kan anskues som en del af en bredere vifte af initiativer og strategier, som – måske især travle – forældre bringer i anvendelse i forsøget på at formidle en oplevelse af nærhed mellem familiemedlemmer, der ikke befinder sig sammen fysisk.

Forhistorien er denne: En weekend kort før mit andet interview med forældrene Hansen foreslår Albert og Oscar, at de skal spille skak. Hverken Patrick eller Helen føler, at de har tid til at spille med børnene, men Patrick kommer med et "kreativt" forslag til, hvordan de kan forene børnenes ønske med forældrenes oplevelse af ikke at have tid:

Patrick: I stedet for hele tiden at sidde over det skakspil, så tager vi og laver et træk, og så kan vi gå – hvis der [så] er nogle andre, der kommer ind, så satte vi sådan en brik ved 'hvem er det, der skal trække' [brikken markerer, om det er "hvids" eller "sorts" tur]. Så er det i virkeligheden ligegyldigt, hvem det er, der laver trækket. Hvis man kommer ind og kikker og så ser, [at] der er en anden, der har trukket og kan se 'nå men her er et godt træk', så kan man lige trække – så det [var] i virkeligheden ikke to, der spillede mod hinanden, men det var os alle sammen, der spillede [mod hinanden], ik' (...). Det ville så være hvid eller sort, der vandt, men vi kunne ikke vide, hvem der i virkeligheden havde spillet det. Men øhm. Det var ved at være lidt for langhåret for dem [ler], de ville helst bare sådan så vi havde siddet og spillet nogle spil, sådan direkte, ik' (...) På et tidspunkt fandt de ud af, at de kunne snyde [ler]. De syntes, at jeg var hvid og – eller det var Helen, jeg spillede imod (...) så på et tidspunkt så havde han [Albert] byttet stort set rundt på alle brikkerne – så da jeg kom ind var der skakmat [ler]. (Interview 2, l. 550-562)

Patrick forsøgte altså at skabe en oplevelse af nærvær omkring et *objekt* (skakbrættet) og nogle *regler* for spillet (placeringen af en brik, som flyttes afhængigt af, "hvis tur" det er mv.), som det var tanken, at familien skulle "samles om". I og for

sig lykkedes forsøget delvist, jf. børnene, der "associerede" de sorte hhv. hvide brikker med deres moder hhv. fader. Derved omformulerede de aktivt Patricks 'langhårede' ide til et "rigtigt" spil med "rigtige spillere", samtidig med at de drillede forældrene med at flytte rundt på brikkerne. Skakspillet blev dermed medium for børnenes legende drilleri, mens Patrick selv opfattede børnenes "brud" på reglerne som noget, der "ødelagde" spillet.

Forsøget lykkedes dog kun delvist, hvilket fremgår af Patricks bemærkninger om, at børnene havde foretrukket, at familien havde siddet sammen og 'spillet nogle spil sådan direkte'. Dermed viser historien om det "virtuelle skakspil", at forældres forsøg på at balancere hensynet til familielivet med deres egne, individuelle aktiviteter via forskellige former for medieret nærvær ikke nødvendigvis tillægges samme betydning og kvalitet som et "ægte samvær" i form af samtidigt nærvær. Noget tilsvarende kan naturligvis også gælde for familiemedlemmers brug af IKT til at skabe telemedieret nærhed, hvilket jeg antydede tidligere i kapitlet.

10.3 Refleksion over IKT og moderne familieliv

Udviklingen og udbredelsen af nye IKT-teknologier, herunder især mobiltelefonen, har muliggjort nye måder at håndtere familiens mellem menneskelige relationer på, som ville have været utænkelig blot 15-20 år tidligere. Ændringer, som synes at være sket i et samspil med de ændrede vilkår for det moderne familieliv – herunder det distribuerede familieliv, ændrede betydninger af forældreskab og familiens interne relationer og (for de arbejdsorienterede især) oplevelsen af travlhed og tidspres.

Brugen af IKT er blevet en integreret del af den moderne families hverdagsliv og et vigtigt element i forældres forsøg på at skabe et "godt familieliv". En oplevelse af "nærvær-over-afstand" etableres gennem hyppige telefonopkald og beskeder. Den kommunikative praksis, som danner grundlag for telemedieret nærhed, bidrager til en løbende reaktivering og bekræftelse af de stærke bånd mellem familiemedlemmerne og indeholder elementer som gensidig accountability, sikkerhed, koordinering og planlægning og – i voksen-barn relationen – forældreomsorg og -kontrol.

Selvom der ingenlunde er tale om en aldeles ny praksis (jf. Vestbys studier af "remote parenting" via fastnettelefonen), har den massive udbredelse af især personlige og mobile kommunikationsteknologier forstærket betydningen af intra-familiær, telemedieret kommunikation. Resultatet er en sammenfletning af medieret og ikke-medieret interaktion, hvor disse interaktionsformer i høj grad supplerer og forudsætter hinanden i både den praktiske og emotionelle reproduktion af den moderne familie.

Det har ikke været hensigten med dette kapitel at diskutere, hvorvidt "autenticiteten" af mellemmenneskelige relationer forringes i takt med at den telemedierede kommunikation øges i omfang og i nogen grad kan substituere krop-til-krop interaktionen. Nogle forskere er tilbøjelige til at konkludere, at telemedieret kommunikation indebærer en sådan forringelse. Noget lignende antydes da også i historien om Patrick og Helen Hansens børn, som havde foretrukket at spille skak vis-a-vis med deres forældre; medierede interaktioner opleves langt fra altid som et ligeværdigt alternativ til samtidigt samvær.

I det omfang, at den øgede brug af IKT faktisk fortrænger – eller træder i stedet for – familiens samtidige nærvær, er det tænkeligt, at dette utilsigtet kan "undergrave" familiemedlemmernes muligheder for at udvikle og fastholde nære, betydningsmættede og gensidige relationer. Omvendt kan telemedieret kommunikation – i det omfang, at denne udgør et *supplement* til, og ikke erstatter, familiens krop-til-krop interaktioner – bidrage til at øge den "samlede mængde" af interaktioner, og dermed styrke båndene mellem familiens medlemmer. Desværre er det ikke på grundlag af mine interview muligt at drage nogle entydige konklusioner om dette.

Min analyse antyder, at der på flere måder er knyttet en dialektik til familiers brug af IKT. En af disse skal ses i forlængelse af diskussionen om, hvorvidt IKT "forener eller spreder": På samme tid som IKT bidrager til at skabe en oplevelse af telemedieret nærhed, synes tendensen i retning af individualiseret adgang til og brug af disse teknologier at sprede familielivet og adskille familiemedlemmerne inden for hjemmets domæne. Denne spænding mellem IKT, som "bringer familien sammen" hhv. "adskiller familien", kommer bl.a. til udtryk i informanternes ambivalente holdning til

børns brug af individuelle medieteknologier. Der er således knyttet modsatrettede tendenser til brugen af IKT.

En anden dialektik relaterer sig til forholdet mellem vilkårene for moderne familieliv og brugen af IKT: I hvilket omfang kan brugen af IKT til at skabe telemedieret nærhed bidrage til en yderligere intensivering af de selvsamme vilkår for det moderne familieliv, som brugen af IKT er betinget og udspringer af? Kan det tænkes, at den allestedsnærværende mulighed for at skabe oplevelsen af nærvær-over-afstand understøtter forældres øgede engagement i arbejdslivet og en yderligere spredning af familielivet – og vice versa? Interviewene med familien Hansen antyder, at en sådan dialektik kan gøre sig gældende – i hvert fald for arbejds- og karriere-orienterede forældre. På dette punkt er der stor lighed med diskussionen i kapitel 8 af det IKT-baserede hjemmearbejdes dobbeltrolle som både ”forløser” af arbejds-familie konflikten og forudsætning for stigende arbejdsmængder.

Kapitel 11: Sammenfatning

Væksten i forbruget af informations- og kommunikationsteknologi danner baggrund for denne undersøgelse af, hvorledes brugen af IKT indgår i moderne familie- og hverdagsliv. Fra projektets begyndelse anlagde jeg en eksplorativ tilgang, idet jeg gennem kvalitative interview med forældre med hjemmeboende børn ønskede at indkredse IKT's betydning for forældrenes hverdagsliv og den daglige skabelse og genskabelse af familien som praktisk, social og betydningsmættet enhed. Projektets brede sigte afspejles i undersøgelsens hovedproblemstillinger: *Hvordan indgår brugen af IKT i forældres organisering af hverdagslivets aktiviteter og håndtering af hverdagens tidskabale? Hvilken betydning har familiens kommunikation via IKT for den løbende reproduktion af familiemedlemmernes nære og betydningsmættede relationer og for familiens reproduktion som social og symbolsk enhed?*

Mit arbejde med disse spørgsmål har taget afsæt i en forståelse af det teknologiske og sociale som tæt sammenvævede og brugen af teknologi som en indlejret del af hverdagslivets sociale praksisser. Til denne forståelse hører også, at teknologi på samme tid kan udgøre et element i hverdagslivets betingelser og indgå aktivt i menneskers håndtering af disse. I en bredere forstand anskues teknologiudvikling som resultatet af et samvirke – "co-evolution" – mellem elementer af social, kulturel, teknologisk-materiel og systemisk art.

Analysen har haft en abduktiv karakter, hvor jeg skiftevis har arbejdet med undersøgelsens teori, empiri og problemstillinger i forsøget på at lade disse informere hinanden. Forældrenes beskrivelser af deres eget og deres families hverdagsliv og brug af IKT sættes i relation til andre studier af moderne hverdags-, arbejds- og familieliv og brugen af IKT. Herved har jeg trukket på en række litteraturfelter i forsøget på at belyse sammenhænge mellem informanternes brug af IKT og indholdet og karakteren af moderne hverdags- og familieliv – herunder identificere de forskelligartede elementer, som medvirker til konstitueringen af de hverdagspraksisser, hvori IKT indgår.

Jeg har i min analyse valgt at fokusere på en gruppe af teknologier (først og fremmest mobiltelefonen, fastnettelefonen, computeren samt internet/e-mail) og har altså ikke ladet analysen tage udgangspunkt i en enkelt teknologi. Dette valg skyldes ønsket om, at jeg under interviewene og i min efterfølgende analyse kunne forholde mig afsøgende i forhold til, hvilke IKT-teknologier som konkret havde betydning for organiseringen af hverdagslivets aktiviteter og reproduktionen af familien og dens nære relationer.

Min åbne tilgang til feltet har indebåret, at jeg ikke på samme måde som eksempelvis teknologisociologiske "detail-studier" af enkeltteknologier har kunnet afdække den fulde kompleksitet, som knytter sig til brugen af en bestemt teknologi. Derimod har tilgangen gjort det muligt at tegne et overordnet billede af de forskellige måder, hvorpå nye som gamle IKT-teknologier indgår i moderne familie- og hverdagsliv.

Hver for sig afdækker afhandlingens analytiske kapitler forskellige sider af familiernes brug af IKT. Mange af disse iagttagelser knytter sig specifikt til den konkrete brug af IKT, som er i fokus for det enkelte kapitel, og det er derfor vanskeligt at sammenfatte *alle* disse enkelt-iagttagelser i en samlet konklusion. Flere af iagttagelserne må således stå alene som selvstændige beskrivelser af de betydninger og sammenhænge, der knytter sig til brugen af IKT.

Undersøgelsens resultater

Brugen af især mobil- og fastnettelefon, e-mail og internet udgør en integreret del af det moderne familie- og hverdagsliv. IKT er indlejret i et væld af hverdagslivets praksisser og rutiner og er i mange henseender blevet en normal og "triviel" del af dagligdagen på linje med teknologier som bilen og fjernsynet. IKT indgår i forældres forsøg på at håndtere hverdagens tidskabale, i bestræbelsen på at bringe overensstemmelse og sammenhæng mellem hverdagslivets forskelligartede hensyn og bindinger og i forsøget på at drage omsorg for og bekræfte de nære relationer med samlever og børn. På denne måde udgør brugen af IKT en indarbejdet del af de praktiske såvel som sociale og symbolske sider af familielivet. Forældres brug af IKT

og den telemedierede kommunikation mellem familiemedlemmer dækker således et bredt spektrum af situationer og betydninger.

Hverdagens tidskabale Afhandlingens analyse tager afsæt i fem detaljerede familiefortællinger og en diskussion af hverdagens tidskabale belyst gennem begreberne travlhed og tidspres. Flere af de interviewede forældre lever det, man kan kalde et "travlt hverdagsliv" med mange hensyn og aktiviteter. Denne travlhed indebærer ikke nødvendigvis oplevelsen af tidspres og stress. Men det travle hverdagsliv repræsenterer en "labil tilstand", der er sårbar over for selv mindre forstyrrelser og forsinkelser, som kan afstedkomme "sammenbrud" i tidsoplevelsen og fornemmelsen af at have kontrol over egne aktiviteter. Et travlt hverdagsliv synes derfor at forde både agtpågivenhed over for ydre forstyrrelser og strategier til håndtering af hverdagens mange opgaver og hensyn. IKT indgår som et element i flere af disse strategier. Ikke mindst benyttes mobiltelefonen ofte til at aktivere hverdagens små "lommer" af "uproduktiv" tid ved at gennemføre både arbejds- og familierelaterede samtaler. Mobiltelefonen benyttes ligeledes til at håndtere uventede hændelser og forsinkelser via løbende koordinering af egne og den øvrige families aktiviteter og handlinger. Derudover kan IKT indgå i forældres forsøg på at spare tid og effektivisere aktiviteter. Endelig benytter travle og arbejdsorienterede forældre i vid udstrækning IKT i deres forsøg på at skabe balance mellem et krævende arbejdsliv og hensynet til familien, bl.a. gennem IKT-baseret hjemmearbejde om aftenen og i weekenderne eller egentlige hjemmearbejdsdage.

Disse praksisser og strategier er naturligvis ikke forbeholdt travle og arbejdsorienterede forældre, men er i interviewmaterialet særligt fremtrædende hos denne gruppe. Brugen af IKT synes således at være et centralt element i de travle forældres forsøg på at løse hverdagens tidskabale.

I forhold til forældrenes bestræbelser på at løse hverdagens tidskabale, kan IKT imidlertid udgøre både en hjælp og et problem. På den ene side anvendes IKT aktivt til at effektivisere hverdagens tid, håndtere tidskrisiske situationer og til at løse hverdagslivets fysiske og tidsmæssige opsplitning på domænerne arbejde og familie/hjem. På den anden side kan brugen af IKT foranledige oplevelser af tidspres.

Konkret gennem en øget tilgængelighed for domænekrydsende kommunikation, som i tilfældet med arbejde og familieliv kan opleves stressende og skabe konflikt mellem forælder- og medarbejderrollen. Men også på et mere overordnet plan kan IKT have utilsigtede og kontraproduktive effekter. *Dels* kan brugen af IKT til at indvinde ubrugt tid (tidslommer) medvirke til at gøre hverdagslivet mere sårbart over for uventede forsinkelser pga. en stadigt tættere "pakning" af hverdagslivets aktiviteter. Tabet af tidslommerne kan endvidere forstærke oplevelsen af et generelt tidspres; en hverdag uden egentlige "pauser" – dvs. perioder, hvor ens opmærksomhed ikke er rettet mod løsningen af konkrete opgaver (det være sig familie- eller arbejdsmæssige) – kan opleves som gennemstruktureret i en sådan grad, at det virker, som om alle ens handlinger og aktiviteter er bundet af uopsættelige eller påtvungne opgaver. Der er med andre ord ikke plads til det uventede og spontane, hvilket flere af de travle informanter fandt problematisk.

Dels kan brugen af IKT på længere sigt medvirke til mere gennemgribende forandringer af det moderne familie- og hverdagsliv og dermed ændrede betingelser for forældres bestræbelse på at løse hverdagens tidskabale. Tydeligst fremgår dette af eksemplet med hjemmearbejde, som i udgangspunktet repræsenterer en individualiseret strategi til håndtering af relationen mellem arbejde og familie, men som på længere sigt kan bane vejen for en institutionalisering af øgede forventninger til medarbejderes arbejdsindsats og deres tidsfleksibilitet. Hjemmearbejdet kan derved indtage en "dobbeltrølle".

Planlægning og koordinering Især mobil- og fastnettelefon benyttes af de interviewede familier til at planlægge og koordinere hverdags- og familielivets aktiviteter. Omfanget og karakteren af denne planlægning og koordinering er i høj grad bestemt af forhold, som knytter sig til informanternes hverdagsliv. Af disse fremhæves betydningen af dels karakteren af arbejdsdelingen mellem forældrene (komplementær eller symmetrisk/forhandlet), dels familiens generelle tilgang til at planlægge hverdagslivets aktiviteter (om disse planlægges i "god tid" eller "løbende"). En komplementær arbejdsdeling mellem forældre indebærer således mindre løbende planlægning og koordinering via IKT end tilfældet er for familier, hvor opgavefordelingen er til forhandling og/eller familielivets opgaver og aktiviteter ikke planlægges forudgående.

Der identificeres to delvist forskellige praksisser knyttet til brugen af IKT til planlægning og koordinering. Den ene er orienteret mod at "udfylde huller" i familiens planer for dagen, mens den anden optræder i situationer, hvor der er behov for at "rekoordinere" tidligere aftaler eller faste rutiner. Disse praksissers relative andel af forældrenes brug af IKT til koordinering og planlægning bestemmes i høj grad af familiens overordnede tilgang til planlægningen af hverdagen. Således er praksissen at "udfylde huller" særligt fremtrædende hos familier, som i lille udstrækning planlægger aktiviteter i "god tid" (fx dagen i forvejen eller ved morgenmaden). Omvendt er praksissen "rekoordinering" især fremtrædende hos familier, som praktiserer forudgående og detaljeret planlægning.

Relationen mellem arbejde og familie Analysen af informanternes brug af IKT til at håndtere relationen mellem arbejde og familie har især fokuseret på det IKT-understøttede hjemmearbejde og dets forskellige betydninger for forældrenes hverdags- og arbejdsliv.

Hjemmearbejde bør ses i sammenhæng med en ændret organisering af arbejdslivet. For flere af de arbejdsorienterede forældre gælder det således, at de i praksis er "på arbejde" to gange i døgnet; dels på arbejdspladsen i dagtimerne, hvor arbejdet især retter sig mod kommunikation og møder med kollegaer og kontakter, dels derhjemme om aftenen eller i weekenderne, hvor arbejdet ofte antager karakter af fordybelse og koncentration om konkrete enkeltopgaver. Flere af informanterne giver endda udtryk for, at de må udskyde de arbejdsopgaver, som kræver koncentration, til tiden derhjemme, hvor der er mere ro.

Forældrenes hjemmearbejde indebærer forhandlinger af grænsedragningen mellem arbejde og familie/hjem. Forhandlinger, som finder sted på individuelt plan (hos den enkelte medarbejder og forælder) såvel som mellem forælderen/medarbejderen og dennes arbejdsplads, samlever og børn. Forhandlingerne kommer bl.a. til udtryk gennem hjemmearbejdspladsens konkrete, fysiske placering inden for hjemmets sociale geografi. Således vælger flere af de hjemmearbejdende informanter at placere sig nær ved – men ikke i – de rum i hjemmet, hvor familiens fælles liv udspiller

sig. Gennem placeringen og indretningen af hjemmearbejdspladsen og den stemning, som skabes omkring hjemmearbejdet, forsøger de hjemmearbejdende forældre at skabe en mellemting mellem at "være på arbejde" og "være sammen med familien". Der finder således en "hybridisering" af hjem og arbejde sted, der dog langt fra altid forløber uproblematisk.

Ikke kun arbejdslivet breder sig ind i familielivet. Interviewene viser, at der i høj grad er tale om en dobbeltbevægelse, hvor også familielivet og personlige, individuelle aktiviteter kan indtage en større del af arbejdstiden. Dette ses tydeligst gennem dels forældrenes løbende kommunikation via især telefonopkald og sms-beskeder med deres børn og hinanden, dels brugen af arbejdspladsens internetforbindelse til private formål (fx søge oplysninger og benytte tjenester på internettet).

Især hos familierne med en udpræget komplementær arbejdsdeling mellem forældrene ses en tendens til, at det oftest er mødrene, som kommunikerer med børnene i arbejdstiden. Dermed antydes, at traditionelle kønsrollemønstre fortsat spiller en rolle i moderne familieliv og virker strukturerende for kommunikationen mellem børn og forældre.

Dobbeltbevægelsen mellem arbejde og familieliv viser, at der er sket en delvis delokalisering af de domænerelaterede aktiviteter. Denne delokalisering er i en vis forstand muliggjort af nye teknologier som mobiltelefon, internet og e-mail (foruden fastnettelefonen som "gammel" teknologi), men er også et resultat af sociale ændringer, først og fremmest arbejdslivets stigende opgaveorientering og individualiseringen af ansvaret for arbejdets tilrettelæggelse og udførelse. Interviewene viser, at der er store forskelle mellem informanterne i forhold til omfanget af denne "opblødning" af domænegrænserne og hvorvidt der er tale om en symmetrisk eller asymmetrisk forskydning mellem arbejde og familie/fritid. Især arbejdets karakter og indhold og arbejdspladsens indstilling til hjemmearbejde og private aktiviteter i arbejdstiden spiller en afgørende rolle. For eksempel har medarbejdere med et kontorlignende arbejde og adgang til internettet betydeligt nemmere end de fleste andre ved at flette private internet-aktiviteter ind mellem de øvrige arbejdsopgaver.

Telemedieret nærhed Analysen afsluttes med en diskussion af IKT's rolle for den løbende reproduktion af familiemedlemmernes nære og betydningsmættede relationer. Der knytter sig således en række forskellige betydninger til den telemedierede, intra-familære kommunikation. Foruden den praktiske koordinering og planlægning af dagligdagens aktiviteter, omfatter kommunikationen mellem familiemedlemmerne også elementer som tryghed og sikkerhed, kontrol og omsorg for børnene via "remote parenting" og – i mere generel forstand – gensidig "accountability".

På et helt overordnet plan, og uanset indholdet af den enkelte samtale eller besked, indgår de telemedierede interaktioner alle i den daglige strøm af medierede og ikke-medierede interaktioner, som udgør grundlaget for de nære relationer mellem familiens medlemmer. Hver af disse tilbagevendende interaktioner reaktiverer, genbekræfter, udbygger og forandrer indholdet af de mellemkommenskellige relationer. Familiernes brug af især telefon og mobiltelefon til daglig kommunikation bidrager således til at skabe en oplevelse af "telemedieret nærhed" og indgår dermed i reproduktionen af familiens interne relationer. Denne betydning af den telemedierede kommunikation er særligt fremtrædende ved familiebrud, hvor eksempelvis mobiltelefonen kan spille en nøglerolle i forældrenes forsøg på at bevare en tæt kontakt til børnene.

Telemedieret nærhed synes, som kommunikativ praksis, at være vokset frem gennem et samspil mellem dels udviklingen af nye muligheder for allestedsnærværende og mobil kommunikation, dels ændrede betingelser for moderne hverdags- og familieliv, hvor især det distribuerede familieliv og de ændrede betydninger af parforholdet og relationen mellem børn og forældre samt øget travlhed og tidspres kan have betydning. Telemedieret nærhed kan således tolkes som et element familiemedlemmernes håndtering af betingelserne for det moderne familieliv. Spørgsmålet er imidlertid om det, der for en umiddelbar betragtning imødekommer ønsket om at skabe og fastholde familiens nære relationer under senmodernitetens livsbetingelser, på længere sigt muliggør en yderligere "intensivering" af de selvsamme betingelser gennem øget spredning af familielivet og stigende aktivitetsniveau.

Co-evolutionære samspil Min analyse viser, at praksisserne, som knytter sig til forældres brug af IKT, opstår og formes gennem et komplekst samspil mellem elementer af teknologisk såvel som social og kulturel art. Brugen af IKT kan således ikke analyseres og forstås alene ud fra studiet af teknologien. En dækkende analyse bør også inddrage beskrivelser af det sammensatte kompleks af elementer, som indgår i det levede hverdagsliv og konstituerer de praksisser, hvorigennem teknologiens brug og betydning bestemmes.

Det komplekse samspil antager i flere tilfælde en "co-evolutionær" karakter, hvor de interagerende elementer gensidigt forandres gennem deres interaktion. Således peger min diskussion af det IKT-baserede hjemmearbejde på, at denne praksis i høj grad er formet af samspillet mellem den *teknologiske udvikling* i form af nye muligheder for at få adgang til arbejdet fra andre steder end arbejdspladsen, *ændringer i arbejdets indhold*, som for stadigt flere bygger på vidensarbejde og kommunikation, samt *ændrede arbejdsformer og -identitet* med stigende opgaveorientering og individualisering af arbejdets tilrettelæggelse til følge. De interagerende elementer forbliver imidlertid ikke uændrede af deres indbyrdes samspil omkring praksissen hjemmearbejde. Som allerede anført, kan hjemmearbejde – i takt med at dette vinder stigende udbredelse og antager karakter af "normal praksis" – i det lange løb underbygge stigende forventninger til medarbejdernes arbejdsindsats og fleksibilitet.

En lignende form for co-evolutionær udvikling synes at gøre sig gældende omkring dannelsen af den kommunikative praksis, som knytter sig til telemedieret nærhed. Her består den co-evolutionære udvikling, som tidligere nævnt, i samspillet mellem udviklingen af ny IKT-teknologier og ændrede betingelser for det moderne hverdags- og familieliv.

Der knytter sig flere "tvetydigheder" til familiers brug af IKT. Foruden hjemmearbejdets potentielle dobbeltrolle, peger min analyse på, at IKT både kan "forene" familien gennem telemedieret nærhed og samtidig "true" familiens samtidige nærvær i hjemmet – det fælles hjemmeliv – gennem familiemedlemmernes individuelle brug

af personlige IKT- og medieteknologier. Tvetydigheder som disse viser, at studiet af IKT's betydning for moderne hverdags- og familieliv bør tage udgangspunkt i en åben tilgang kendetegnet ved en høj grad af "sensitivitet" over for feltets mangetydige og komplekse natur.

Litteraturliste

Adam, Barbara (1990): *Time & Social Theory*. Cambridge: Polity Press.

Aune, Margrethe (1998): *"Nøktern eller nytende": Energiforbruk og hverdagsliv i norske husholdninger*. Trondheim: Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet.

Bakalus, Silla (2006): *Danskere får løn for at surfe på nettet*. I: "Politiken.dk" (1. marts 2006)

Bauman, Zygmunt (2000): *Liquid modernity*. Cambridge: Polity Press.

Bauman, Zygmunt (2005): *Liquid life*. Cambridge: Polity Press.

Bech-Jørgensen, Birte (1994): *Når hver dag bliver hverdag*. København: Akademisk Forlag.

Beder, Sharon (2004): *Arbejdsmoral til salg - fra puritansk prædikestol til moderne virksomheds-PR*. Århus: Forlaget Klim.

Berger, Peter L. og Luckmann, Thomas (1999): *Den samfundsskabte virkelighed: En videnssociologisk afhandling*. København: Lindhardt og Ringhof.

Berker, Thomas (2002): *Perspectives on 'Telework from Below'*. Trondheim: Senter for teknologi og samfunn.

Blaikie, Norman (1993): *Approaches to Social Enquiry*. Cambridge: Polity.

Bloch, Charlotte (2001): *Flow og stress*. København: Samfundslitteratur.

Bonke, Jens (2002): *Tid og velfærd*. Copenhagen: Socialforskningsinstituttet.

Castells, Manuel (1996): *The Rise of the Network Society*. Oxford: Blackwell.

Castells, Manuel, Fernandez-Ardevol, Mireia, Qiu, Jack L., og Sey, Araba (2004): *The Mobile Communication Society. A Cross-cultural analysis of available evidence*

on the social uses of wireless communication technology. Los Angeles, Annenberg Research Network on International Communication.

Christensen, Birgit B. (2007): *Danskerne har europæisk rekord i at arbejde hjemme*. I "Arbejdsmiljø" 2007(3):

Christensen, Bolette M. (1994): *At interviewe for at lære (undervisningsserie 1994/2)*. København: Institut for Statskundskab.

Christensen, Pia H. (2003): *Er mere tid med familien løsningen? Hvad siger børnene?* I: "Dansk Sociologi" 14(2): 59-74

Christensen, Toke H. (Forestående): *'Connected Presence' in Distributed Family Life*. I: "New Media & Society"

Christensen, Toke H., Godskesen, Mirjam, Gram-Hanssen, Kirsten, Quitzau, Maj-Britt, og Røpke, Inge (2007): *Greening the Danes? Experience with consumption and environment policies*. I: "Journal of Consumer Policy" 30(2): 91-116.

Christoffersen, Mogens N. (2004): *Familiens udvikling i det 20. århundrede. Demografiske strukturer og processer*. København, Socialforskningsinstituttet.

Christoffersen, Mogens N. (1993): *Familiens ændring: En statistisk belysning af familieforholdene*. København: Socialforskningsinstituttet.

Coffey, Amanda og Atkinson, Paul (1996): *Making Sense of Qualitative Data*. London: Sage.

Cooper, Geoff (2002): *The Mutable Mobile: Social Theory in the Wireless World*. I: Brown, Barry, Green, Nicola, og Harper, Richard (red.) "Wireless World: Social and Interactional Aspects of the Mobile Age". London: Springer-Verlag.

Cowan, Ruth S. (1983): *More Work for Mother. The Ironies of Household Technology from the Open Hearth to the Microwave*. New York: Basic Books.

Dagbladet Information (2007): *Børn uden opsyn forbudt!* København: Dagbladet Information. (24.08.2007)

Danmarks Statistik (2002): *Børns Levevilkår*. København: Danmarks Statistik.

Danmarks Statistik (2004): *Informationssamfundet Danmark 2004*. København: Danmarks Statistik.

Danmarks Statistik (2005): *Statistisk Årbog 2005*. København: Danmarks Statistik.

Danmarks Statistik (2006): *Udtræk fra Statistikbanken (03.08.2006)*.

Deding, Mette, Lausten, Mette og Andersen, Angelo (2006): *Børnefamiliernes balance mellem familie- og arbejdsliv*. København: Socialforskningsinstituttet.

Dencik, Lars (1996): *Familjen i velfærdsstatens förvandlingsprocess*. I: "Dansk Sociologi" 7(1): 57-72.

Dencik, Lars og Lauterbach, Jørgen (2001): *Mor & far og mor og hendes nye partner - om børns familier og familieskift gennem opvæksten i senmoderniteten*. Roskilde, Roskilde Universitetscenter.

Forskningscenter for arbejdsmiljø (2007): *Den Nationale Arbejdsmiljøkohorte (NAK). Fra hjemmesiden: <http://www.arbejdsmiljoforskning.dk>. (21. august 2007)*. København: Det Nationale Forskningscenter for Arbejdsmiljø.

Fortunati, Leopoldina (2005): *Is Body-to-Body Communication Still the Prototype?* I: "The Information Society" 21(1): 53-61.

Frissen, Valerie A. J. (2000): *ICTs in the rush hour of life*. I: "The Information Society" 16(1): 65-75.

Gant, Diana og Kiesler, Sara (2002): *Blurring the Boundaries. Cell Phones, Mobility, and the Line between Work and Personal Life*. I: Brown, Barry, Green, Nicola, og Harper, Richard (red.) "Wireless World. Social and Interactional Aspects of the Mobile Age". London: Springer-Verlag.

Gergen, Kenneth J. (1991): *The Saturated Self: Dilemmas of Identity in Contemporary Life*. New York: Basic Books.

Gergen, Kenneth J. (2003): *Self and Community in the New Floating Worlds*. I: Nyíri, Kristóf (red.) "Mobile Democracy: Essays on Society, Self and Politics". Vienna: Passagen Verlag.

Giddens, Anthony (2000): *Intimitetens forandring*. København: Hans Reitzels Forlag.

Gleick, James (1999): *Faster - The Acceleration of Just About Everything*. London: Abacus.

Godskesen, Mirjam (2001): *Rutiner og brud i hverdagens transport*. Lyngby, Technical University of Denmark.

Gram-Hanssen, Kirsten (2005): *Husholdningers elforbrug - hvem bruger hvor meget, til hvad og hvorfor?* Statens Byggeforskningsinstitut.

Green, Nicola (2002): *Who's Watching Whom? Monitoring and Accountability in Mobile Relations*. I: Brown, Barry, Green, Nicola, og Harper, Richard (red.) "Wireless World: Social and Interactional Aspects of the Mobile Age". London: Springer.

Gudbjerg, Erik og Gram-Hanssen, Kirsten (2006): *Reduktion af standby forbrug i husholdninger - hvad virker?* Viby J: Lokalenergi Handel A/S.

Gullestad, Marianne (1989): *Kultur og hverdagsliv. På sporet av det moderne Norge*. Oslo: Universitetsforlaget.

Haddon, Leslie (2004): *Information and Communication Technologies in Everyday Life: A Concise Introduction and Research Guide*. Oxford: Berg.

Halkier, Bente (1999): *Miljø til daglig brug? Forbrugeres erfaringer med miljøhensyn i hverdagen*. Frederiksberg: Forlaget Sociologi.

Halkier, Bente (2001): *Kan pragmatisme være analytisk? Studiet af miljøhensyn i forbrug som eksempel*. I: Pedersen, Kirsten B. og Nielsen, Lise D. (red.) "Kvalitative metoder - fra metateori til markarbejde". Frederiksberg: Roskilde Universitetsforlag.

Harste, Gorm og Mortensen, Nils (1996): *Sociale samhandlingsteorier*. I: Andersen, Heine og Kaspersen, Lars B. (red.) "Klassisk og moderne samfundsteori". København: Hans Reitzels Forlag.

Hestbæk, Anne-Dorthe (1999): *Forældreskab i det moderne samfund*. I: Dencik, Lars og Jørgensen, Per S. (red.) "Børn og familie i det postmoderne samfund". København: Hans Reitzels Forlag.

Hochschild, Arlie R. (1997): *The Time Bind. When Work Becomes Home and Home Becomes Work*. New York: Metropolitan Books.

Holt, Helle (1994): *Forældre på arbejdspladsen - en analyse af tilpasningsmulighederne mellem arbejdsliv og familieliv i kvinde- og mandefag*. København: Socialforskningsinstituttet.

Humphreys, Lee (2005): *Cellphones in public: Social interactions in a wireless era*. I: "New Media & Society" 7(6): 810-833.

Ibsen, Sisse K. (2004): *Vi går i netbanken i arbejdstiden*. I: "Politiken.dk" (13.10.2004)

IFKA Institut for Konjunkturanalyse (2005): *Det danske køkkenmarked*. Denmark, Institut for Konjunkturanalyse og idé-nyt.

IT- og Telestyrelsen (2007): *Statistiske data hentet fra IT- og Telestyrelsens hjemmeside d. 6/9 2007*. URL: <http://www.itst.dk>. København: IT- og Telestyrelsen.

IT- og Telestyrelsen og Danmarks Statistik (2006): *Informationssamfundet Danmark: IT-status 2006*. København: Danmarks Statistik og IT- og Telestyrelsen.

Jacobsen, Michael H. (2004): *Fra moderne arbejdetik til senmoderne selvvalgt slaveri? En kritisk analyse af arbejdets betydning hos Bauman, Beck og Sennett*. I: Jacobsen, Michael H. og Tonboe, Jens (red.) "Arbejdssamfundet". København: Hans Reitzels Forlag.

Jakobsen, Mona H., Jensen, Marianne, og Thrane, Kristin (2003): *Kommunikasjon og koordinering i distribuerte familier*. Fornebu, Norge, Telenor.

Jørgensen, Per S. (1999): *Familieliv - i børnefamilien*. I: Dencik, L. og Jørgensen, P. S. (red.) "Børn og familie i det postmoderne samfund". Copenhagen: Reitzels Forlag.

Kring, Camilla (2005): *Arbejdsliv & familieliv - Get A Balance!* Lyngby: Technical University of Denmark.

Kristjánsson, Baldur (1999): *Hverdagslivet og tidens problematik. Nogle erfaringer fra en nordisk undersøgelse af børns opvækstvilkår*. I: Dencik, Lars og Jørgensen, Per S. (red.) "Børn og familie i det postmoderne samfund". København: Hans Reitzels Forlag.

Kvale, Steinar (1997): *InterView: En introduktion til det kvalitative forskningsinterview*. København: Hans Reitzels Forlag.

Larsson, Jörgen (2006): *Tidssociologi - om hur samhället påverkar vår upplevelse av tiden*. Göteborg, Göteborgs Universitet.

Lausten, Mette og Sjørup, Karen V. (2003): *Hvad kvinder og mænd bruger tiden til - om tidsmæssig ligestilling i danske familier*. København, Socialforskningsinstituttet.

Legarth, Jens, Gregersen, Johan og Erichsen, Hanne (2001): *Miljøspecifikationer for elektroniske tele- og dataprodukter (Arbejdsrapport fra Miljøstyrelsen Nr. 2 2001)*. København: Miljøstyrelsen.

Licoppe, Christian (2004): *'Connected' presence: the emergence of a new repertoire for managing social relationships in a changing communication technoscape*. I: "Environment and Planning D: Society and Space" 22135-156.

Lie, Merete og Sørensen, Knut H. (1996): *Making Technology Our Own? Domesticating Technology into Everyday Life*. I: Lie, Merete og Sørensen, Knut H. (red.) "Making Technology our Own? Domesticating Technology into Everyday Life". Oslo: Scandinavian University Press.

Ling, Richard (2004): *The Mobile Connection: The Cell Phone's Impact on Society*. San Francisco: Elsevier Inc. & Morgan Kaufmann Publishers.

Ling, Richard og Yttri, Birgitte (2002): *Hyper-coordination via mobile phones in Norway*. I: Katz, J. E. og Aakhus, M. (red.) "Perpetual Contact. Mobile Communication, Private Talk, Public Performance". Cambridge: Cambridge University Press.

Livingstone, Sonia (2002): *Young People and New Media*. London: Sage Publications.

Löfgren, Orvar og Wikdahl, Magnus (1999): *Domesticating Cyberdreams: Technology and Everyday Life*. I: Lundin, Susanne og Åkesson, Lynn (red.) "Amalgamations: Fusing Technology and Culture". Lund: Nordic Academic Press.

Lützen, Karin (1998): *Byen tæmmes. Kernefamilie, sociale reformer og velgørenhed i 1800-tallets København*. København: Hans Reitzels Forlag.

Maaløe, Erik (1996): *Casestudier af og om mennesker i organisationer*. København: Akademisk Forlag.

Mante-Meijer, Enid og Haddon, Leslie (2001): *ICT Uses in Everyday Life: Checking it out with the people - ICT markets and users in Europe (Project P 903)*. Heidelberg: EURESCOM.

Navarro, Vija og Rakow, Lana F. (1993): *Remote Mothering and the Parallel Shift: Women Meet the Cellular Telephone*. I: "Critical Studies in Mass Communication" 10(2): 144-157.

Nippert-Eng, Christena (1995): *Home and Work*. Chicago: The University of Chicago Press.

Nørretranders, Tor (2007): *Civilisation 2.0*. København: Thaning og Appel.

Reckwitz, Andreas (2002): *Toward a theory of social practices. A development in culturalist theorizing*. I: "European Journal of Social Theory" 5(2): 243-263.

Regeringen (2003): *Affaldsstrategi 2005-2008*. København: Regeringen og Miljøstyrelsen.

Røpke, Inge (1999): *The dynamics of willingness to consume*. I: "Ecological Economics" 28(3): 399-420.

Røpke, Inge (2001): *New technology in everyday life - social processes and environmental impact*. I: "Ecological Economics" 38(3): 403-422.

Røpke, Inge (2003): *Consumption dynamics and technological change - exemplified by the mobile phone and related technologies*. I: "Ecological Economics" 45(2): 171-188.

Salaff, Janet W. (2002): *Where Home is the Office: The New Form of Flexible Work*. I: Wellman, Barry og Haythornthwaite, Caroline (red.) "The Internet in Everyday Life". Oxford: Blackwell Publishers.

Sennett, Richard (1999): *Det fleksible menneske - eller arbejdets forvandling og personlighedens nedsmeltning*. Århus: Forlaget Hovedland.

Shove, Elizabeth (2003): *Comfort, Cleanliness and Convenience. The Social Organization of Normality*. Oxford / New York: Berg.

Shove, Elizabeth og Pantzar, Mika (2005): *Consumers, producers and practices. Understanding the invention and reinvention of Nordic walking*. I: "Journal of Consumer Culture" 5(1): 43-64.

Sjørup, Karen V. (2003): *"Sluk mobilen og glem mail-boxen!": Overvejelser om sammenhængen mellem tid, børn og ligestilling*. I: "Tidsskrift for Arbejdsliv" 5(4): 93-97.

Southerton, Dale (2003): *'Squeezing time'. Allocating practices, coordinating networks and scheduling society*. I: "Time & Society" 12(1): 5-25.

Sullivan, Cath og Lewis, Suzan (2001): *Home-based Telework, Gender, and the Synchronization of Work and Family: Perspectives of Teleworkers and their Co-residents*. I: "Gender, Work and Organization" 8(2): 123-145.

Tietze, Susanne og Musson, Gillian (2002): *When 'Work' Meets 'Home': Temporal flexibility as lived experience*. I: "Time & Society" 11(2/3): 315-334.

Tonboe, Jens (2004): *I dit ansigts sved... Danmark som arbejdssamfund*. I: Jacobsen, Michael H. og Tonboe, Jens (red.) "Arbejdssamfundet". København: Hans Reitzels Forlag.

Vestby, Guri M. (1996): *Technologies of Autonomy? Parenthood in Contemporary "modern times"*. I: Lie, Merete og Sørensen, Knut H. (red.) "Making Technology Our Own? Domesticating Technology into Everyday Life". Oslo: Scandinavian University Press (Universitetsforlaget).

Virilio, Paul (1998): *Cyberworld - det værstes politik*. Frederiksberg: Introite! publishers.

Warde, Alan (2005): *Consumption and theories of practice*. I: "Journal of Consumer Culture" 5(2): 131-153.

Wistoft, Birgitte (2007): *Tyrannisk, men uundværlig: Telefonen i Danmark før 1920*. København: Post & Tele Museum.

Resumé

Denne afhandling bærer titlen *Informations- og kommunikationsteknologi i familiens hverdag* og bygger på et eksplorativt studie af familiers brug af informations- og kommunikationsteknologi (IKT). Baggrunden er de seneste årtiers hastige udbredelse af nye IKT-teknologier som mobiltelefon, hjemme-pc og internet. Med udgangspunkt i kvalitative interview med danske familier undersøges det, på hvilke måder IKT indgår i forældres hverdagsliv og i den daglige reproduktion af familien som praktisk og social enhed. Undersøgelsens ene hovedproblemstilling fokuserer på forældres brug af IKT i forbindelse med *organiseringen af hverdagslivets aktiviteter og håndteringen af hverdagens "tidskabale"*. I fokus er især IKT's betydning i forhold til oplevelsen af travlhed og tidspres, den daglige koordinering og planlægning af familielivets aktiviteter samt forældrenes bestræbelse på at forene arbejds- og familieliv. Undersøgelsens anden hovedproblemstilling retter sig mod IKT's betydning for den *løbende reproduktion af familiemedlemmers nære og betydningsmættede relationer*. Fokus er dermed på de fænomenologiske og mikro-sociale betydninger af den telemedierede kommunikation mellem familiemedlemmer.

Udgangspunktet for undersøgelsen er en forståelse af det teknologiske og det sociale som tæt sammenvævede og brugen af teknologi som indlejret i hverdagslivets praksisser. Teknologi udgør på samme tid et element i hverdagslivets betingelser og en aktiv del af menneskers håndteringer af disse betingelser. Teknologi indtager dermed en "dobbeltrøle", som kan antage dialektisk karakter. I et bredere perspektiv forstås teknologiudvikling som et resultat af et samvirke – "co-evolution" – mellem elementer af både social, kulturel, teknologisk-materiel og systemisk art.

Empirisk bygger afhandlingen på kvalitative interview med ni familier med hjemmeboende børn under 18 år. Interviewene tog udgangspunkt i forældrenes perspektiv på deres eget og familiens hverdagsliv, sammenhængen mellem arbejde og familieliv og brugen af IKT. For hver familie gennemførtes to interview. I det første deltog kun én forælder, mens også dennes (eventuelle) samlever deltog i det andet.

Analysen har haft en abduktiv karakter, hvor empiri og teori skiftevist er blevet inddraget i arbejdet med at formulere og videreudvikle en række "analyseideer", som belyser projektets problemstillinger. Teoretisk trækker analysen på et bredt udsnit af forskningsfelter – heriblandt arbejds- og familielivssociologi og hverdagslivsstudier – som hver især kaster lys over forskellige sider af det moderne hverdags- og familieliv. Den teoretiske viden bidrager dermed til at klarlægge den bredere kontekst for de interviewede familiers brug af IKT. Omvendt bidrager afhandlingens analyse til at udbygge den teoretiske forståelse af IKT's betydning for moderne hverdags- og familieliv – et tema, som ofte er ufuldstændigt belyst i studierne inden for disse forskningsfelter.

Med særligt fokus på forældres erfaringer med tidspres og stress, indledes afhandlingens analytiske del med en beskrivelse af informanternes oplevelse af hverdagens tid. Med baggrund i empirien indføres en analytisk skelnen mellem travlhed og stress, hvor førstnævnte karakteriseres ved et højt aktivitetsniveau, der ikke nødvendigvis opleves overvældende, handlingslammende eller på anden måde negativt, mens sidstnævnte betegner situationer, hvor man oplever sig som ude af stand til at håndtere eller løse de opgaver og forventninger, man står overfor. I forlængelse heraf beskrives et travlt hverdagsliv som en "labil tilstand", der let kan slå om i tidspres og derfor forudsætter en særlig tidsorientering. Forskellige tidsstrategier indgår i de "travle informanternes" håndtering af travlheden, og brugen af IKT kan på flere måder spille en rolle for disse – eksempelvis gennem at "nyttiggøre" hverdagens tidslommer af "ubrugt tid" ved fx at føre arbejdsrelaterede samtaler under transport.

De interviewede familier benytter først og fremmest fastnet- og mobiltelefon ved koordineringen og planlægningen af hverdagens aktiviteter. Denne praksis kan underopdeles i to forskellige, hvor den ene orienterer sig mod at *udfylde huller* i planen for familiens hverdag, mens den anden omhandler løbende *rekoordinering* af tidligere planer og aftaler. Hvordan og i hvilket omfang IKT benyttes til at koordinere og planlægge familiens hverdagsliv varierer meget på tværs af de interviewede familier. Denne variation synes at have sammenhæng med karakteren af husholdnings- og omsorgsarbejds fordeling mellem forældrene og familiens

overordnede tilgang til at planlægge hverdagen. Brugen af IKT til planlægning og koordinering er således mest fremtrædende hos familier med en tilnærmelsesvis symmetrisk arbejdsdeling, og hvor dagligdagens aktiviteter generelt planlægges løbende og ikke i "god tid".

Arbejde og familie udgør vigtige tyngdepunkter i hverdagslivet, og håndteringen af relationen mellem disse er afgørende for forsøget på at løse hverdagens tidskabale. Afhandlingen indeholder derfor en detaljeret analyse af de interviewede forældres bestræbelser på at balancere mellem arbejde og familieliv gennem brug af IKT. Analysen demonstrerer, at IKT på forskellig vis udfordrer industrisamfundets opsplitning mellem arbejdets og familiens tid. Teknologier som computer, internet og e-mail skaber nye muligheder for at "flytte" arbejdet med hjem. Samtidig muliggør især mobiltelefonen løbende kommunikation med børn og samlever i arbejdstiden, mens internettet giver mulighed for at flette aktiviteter af personlig eller familiemæssig karakter ind imellem arbejdets øvrige opgaver. Der er tale om en "dobbeltbevægelse", som udfordrer den gængse forståelse af arbejde og hjem som adskilte verdener. Denne udvikling synes at være et resultat af et komplekst samspil mellem brugen af nye IKT-teknologier og ændringer i det moderne arbejds- og hverdagsliv – herunder arbejdslivets stigende opgaveorientering og individualiseringen af ansvaret for arbejdets tilrettelæggelse og udførelse.

"Opblødningen" af grænsen mellem arbejde og familie indebærer ikke kun øget fleksibilitet for den enkelte medarbejder, men skaber også nye problemer i forhold til at afgrænse disse domæner fra hinanden. Dette kommer bl.a. til udtryk gennem informanternes overvejelser over hjemmearbejdets placering inden for hjemmets sociale tid og rum.

Analysen afsluttes med en diskussion af den telemedierede kommunikations betydning for den daglige reproduktion af familiemedlemmernes nære relationer og oplevelsen af nærhed og samhørighed. Den IKT-baserede kommunikation mellem forældre og mellem forældre og børn dækker et bredt spektrum af situationer og temaer, som strækker sig fra ekspressive samtaler (fx hvis et barn er blevet ked af det) til opkald med et tilsyneladende rent instrumentelt indhold (fx forældres

koordinering af indkøb). Men uanset form og indhold, udgør hver enkelt samtale en "re-aktivering" af familiemedlemmernes indbyrdes relationer. Telemedieret kommunikation indgår derfor i den løbende strøm af medierede og ikke-medierede interaktioner, som familiens betydningsmættede relationer er forankret i. Brugen af IKT – især mobiltelefon – bidrager således til at etablere en oplevelse af "telemedieret nærhed" i et hverdagsliv, hvor familiens medlemmer ofte kun er samlet få timer i døgnet.

Telemedieret nærhed synes, som kommunikativ praksis, at være resultatet af et samspil mellem dels udviklingen af nye muligheder for mobil og allestedsnærværende kommunikation, dels et ændret hverdags- og familieliv. I forhold til sidstnævnte fremhæves det spredte familieliv (uden for som inden for hjemmet), de ændrede betydninger af parforholdet og relationen mellem forældre og børn samt øget travlhed og tidspres. Telemedieret nærhed kan således tolkes som et element i især forældrenes forsøg på at håndtere familielivets ændrede betingelser. Imidlertid kan det, der for en umiddelbar betragtning forekommer at opfylde ønsket om at skabe og fastholde familiens nære relationer under senmodernitetens livsbetingelser, på længere sigt måske muliggøre en yderligere intensivering af de selvsamme betingelser.

Afhandlingens delanalyser giver hver for sig et indblik i IKT's konkrete brug og betydning inden for forskellige områder af moderne hverdags- og familieliv. Delanalyserne fremhæver kompleksiteten, som knytter sig til brugen af IKT, og understreger behovet for at tolke denne på baggrund af mere overordnede sociale, kulturelle og materielle forhold. Analysen viser også, at der til brugen af IKT kan være knyttet "utilsigtede konsekvenser", som unddrager sig brugerens opmærksomhed eller hensigt. Et eksempel på dette er det IKT-baserede hjemmearbejde, som indgår i forældres individuelle håndtering af tidskonflikten mellem familielivet og et ambitiøst eller krævende arbejdsliv, men som samtidig – i det omfang at praksissen vinder udbredelse og bliver "normal" – utilsigtet kan indebære øgede forventninger til medarbejderes fleksibilitet og arbejdsindsats.

Som helhed viser afhandlingen, at IKT er blevet en uadskillelig del af moderne hverdags- og familieliv. IKT udgør en integreret del af "hverdagslivets materielle infrastruktur" og er blevet en uundværlig forudsætning for moderne hverdags- og familieliv, sådan som dette leves og skabes i dag.

English Summary

The PhD thesis is entitled “Information and communication technology in modern family life”. The study was carried out at the *Department of Manufacturing Engineering and Management* at the *Technical University of Denmark*. The work is based on a study of families’ use of information and communication technology (ICT) and was motivated by the rapid diffusion of new ICT-products such as mobile phone, privately owned personal computers and use of the Internet. On the basis of qualitative interviews with Danish families it is explored how ICT is integrated into the everyday life and the daily reproduction of the family as a practical and social unit. The analyses’ framework is set by two analytical questions. The first focuses on how parents make use of ICT in order to “organize” their daily activities within the temporal and spatial limits of their everyday life – especially the influence of ICT on parents’ experiences of busyness and time pressure, their daily coordination and planning of family life and their efforts to combine work and family life. The second question concerns the significance of ICT to the continuous reproduction of the close relations between family members. Thus, the analyses also focus on the phenomenological and micro-social implications of intra-familial, tele-mediated communication.

The study is based on an understanding of the technological and the social as closely related and the use of technology as embedded in everyday practices. Technology is at the same time part of the conditions of everyday life *and* peoples’ way of managing these conditions. Thus, technology has a dual role, which can assume a dialectical character. In a wider perspective, technology is viewed as a result of co-evolution between social, technological-material and systemic elements.

Empirically, the thesis is based on qualitative interviews with nine families with children living at home. The interviews focused on the parents’ descriptions of their own everyday and family life, the relation between work and family and their use of ICT. Each family was interviewed twice. In the first interview, only one of the parents

was interviewed, while – in the second interview – both parents (if a couple) were interviewed.

The analysis has followed an abductive research strategy: The analytical work simultaneously draws on empirical findings and theoretical observations to develop valid analytical observations about families' use of ICT. Theoretically, the analysis draws on literature from a wide number of research fields (including sociological studies of working life, family life and everyday life). Each of these illuminates different aspects of modern everyday and family life with relevance to the understanding of the interviewed families' use of ICT. The thesis also contributes to develop the theoretical understanding of the relation between ICT and everyday life within the research fields comprised in this study.

A description of the parents' experience of the temporality of their everyday life (with focus on time pressure and stress) opens the analyses. An analytical distinction between busyness and stress is introduced. Busyness is the time experience related to an everyday life with many activities. Compared to stress, busyness is not necessarily a negative experience, while stress is characterised by a feeling of not being able to handle or meet all the duties or expectations a person is confronted with on a daily basis. However, the analyses show, that a busy everyday life can be described as an unstable situation that easily can turn into time pressure and stress. Living a busy life therefore involves different "time strategies" in order to handle this "unstableness", and some of these strategies include the use of ICT. An example is parents using their mobile phone for work-related phone calls while on the move (e.g. driving) in order to "utilise" this kind of small pockets of "unused" time.

With regard to the daily coordination and planning of family life, the interviewed families primarily used the wired telephone and the mobile phone. The daily coordination and planning includes two different practices. One is related to the efforts of *filling in* the "gaps" in the day schedule of the family and its members (i.e. things that has not yet been planned in detail), while the other is related to the *re-coordination* of previous agreements (e.g. on who is going to do the shopping). How

and to which extent ICT is used for daily coordination and planning depend on how the household tasks (including care of children) are distributed between the parents and the general approach of the family with regard to daily planning of everyday activities. Thus, the use of ICT for coordination and planning is prevalent among families with a symmetrical division of household labour and where everyday activities are not in general planned in advance (e.g. the day before or at breakfast).

For most people, work and family life represent important domains of their everyday life, and the management of the relation between these domains is of great importance. Therefore, the thesis contains a detailed analysis on how parents employ ICT in their efforts to balance between work and family life. It is shown that ICT challenges the division between work time and family time. Technologies like computer, e-mail and the Internet create new possibilities of “moving” work-related activities from the workplace to the home. At the same time, especially the mobile phone enables frequent communication with the children and one’s partner during working hours, while the Internet makes it possible to interlace personal or family-related activities with work-related activities. In this way, new practices of combining work and family life evolve, which challenges the traditional understanding of work and home as separate worlds. This development seems to be a result of a complex interplay between the use of new ICT-products and changes in work and every day life, which includes an increasing “task-orientation” of work and an individualisation of the responsibility to organise and carry out work.

As the blurring of the boundaries between work and family life creates greater flexibility in the parents’ individual management of the work-family balance, it also creates new problems in relation to the delimitation and segregation of these domains. This calls for new kinds of “boundary work”, which can be seen – for instance – in the interviewees’ reflections on the time and place of their work at home.

The thesis presents how tele-mediated communication influences the daily reproduction of the strong bonds between family members and creates a feeling of closeness and “connectedness”. ICT-based communication between parents and between parents and their children covers a wide range of situations and issues from

expressive conversations (e.g. if the children feel miserable) to conversations with a clearly instrumental content (e.g. daily planning). However, whether instrumental or expressive in content, each call or text-message reaffirms the close relations between family members. Therefore, tele-mediated communication (especially by mobile phone) contributes to the continuous flow of mediated and non-mediated interactions that keeps intimate relations between family members alive. The use of ICT mediates a feeling of closeness – “tele-mediated proximity” – while family members are physically separated.

The communicative practice of tele-mediated proximity seems to have evolved from the interplay between new, technological possibilities of ubiquitous and mobile communication *and* changes in modern everyday and family life. With regard to the latter the distributed family life (outside as well as at home), changed images of the relationship between parents and between parents and their children, and increased time pressure in daily life is emphasized. Thus, tele-mediated proximity is part of especially parents’ attempts to handle the changing conditions of modern family life. What seems to solve the problem of creating and maintaining close relationships under the conditions of late modernity might in the end enable further intensification of the very same conditions of family life to which the practice of tele-mediated proximity is a response.

Taken separately, each of the described analyses contributes with insights into the significance of the use of ICT within different parts of modern everyday and family life. The analyses show the complexity related to the use of ICT and emphasize the importance of interpreting this in a social, cultural and material context. The analyses also show that the use of ICT can imply “unintended consequences” which escape the attention of the users. For instance, at the same time as ICT-based work at home can be part of parents’ individual efforts to solve the time-conflict between family life and an ambitious or demanding working life, the practice might in the end – if it becomes “normal” to work at home in evenings and weekends – result in increased expectations of the employees’ individual flexibility and work performance.

As this thesis shows, ICT has become an inseparable part of modern everyday and family life. ICT is integrated into the “material infrastructure” of the daily life of parents and their children and is a prerequisite for modern family life.

Bilag 1: Dagbog over brug af IKT

Dagbogen over informanternes brug af IKT. Her er dagbogen ”splittet op” i to dele.
Med gråtone er markeret eksempler på udfyldelsen af dagbogen.

Telefon	Mobil tlf.	SMS	Internet	E-mail	Andet (skriv)	Opkald til:	Opkald fra:
			X			Netbank	--
	X					--	”Min kone”

Venstre side af dagbogen

Tidspunkt:	Varighed:	Hvor:	Angående:
11.30	10 min.	På kontoret	Tjekkede saldo på min konto
16.30	5 min.	På vej hjem (i bilen)	Aftale, hvem der henter børn

Højre side af dagbogen

Bilag 2: Første interviewguide

Oversigt over temaerne i første og andet interview:

Interview 1 (på arbejdspladsen)

Deltagere: Hovedinformanten alene.

- Interviewets indledning: Kort om projektets baggrund og formål, forløbet af interviewet mv.
- Om informanten: alder, beskæftigelse, uddannelse, interesser mv.
- Arbejdet og arbejdsdagen
 - hvad der skete seneste arbejdsdag (grand tour)
 - arbejder informanten andre steder end på arbejdspladsen?
- Informantens brug af IKT på arbejde
 - hvilke IKT-teknologier bruger informanten på arbejdet? Og til hvad?
 - den seneste IKT-teknologi, informanten har taget i anvendelse?
 - fordele og ulemper ved brugen af IKT i arbejdet
- Tidsoplevelsen på arbejdet
 - om informantens oplevelse af tiden på arbejdet
 - om oplevelser af utålmodighed eller stress
 - om oplevelser af at blive ”opslugt”
- Tidsoplevelsen inden for hverdagslivets øvrige domæner
 - opleves tiden uden for arbejdet som anderledes end tiden på arbejdet?
 - om situationer uden for arbejdslivet karakteriseret ved utålmodighed eller stress
- Informantens brug af IKT uden for arbejdstiden
 - hvilke teknologier?
 - hvad bruges disse til?
- Interviewet afsluttes

Interview 2 (i hjemmet)

Deltagere: Hovedinformanten samt dennes eventuelle samlever (hvis muligt også familiens større børn).

Dagbog: Udfyldes af hovedinformanten for seneste arbejdsdag forud for interviewet

- Interviewets indledning: Kort introduktion til projektet og interviewets forløb.
- Hverdagen (hovedinformanten alene)
 - hvad der skete sidste hverdag (grand tour)
 - gennemgang af brugen af IKT denne dag (dagbog)
- Hverdagen i familien (begge informanter)
 - forløbet af en typisk hverdag i familien (grand tour)
 - forløbet af en typisk weekend (grand tour)
 - hjemlige opgaver (arbejdsdeling)
 - hverdagens tidsmæssige karakter (tidspres, tidsoverskud, rutine eller foranderligt mv.)
- Planlægningen af "familiens hverdag"
 - planlægges hverdagen? Og hvordan?
 - om ting, som ikke kan planlægges
 - om ting, der ikke går som planlagt (herunder brug af IKT)
- Familiens beholdning og brug af IKT
 - hvilke IKT-teknologier har familien
 - beskrivelse af den konkrete brug af disse
 - hvad ville et liv uden IKT betyde for jer? (Forældrenes overvejelser)
 - forældrenes ønsker til fremtidige IKT-teknologier, som kunne gøre hverdagen anderledes eller bedre
- IKT og sammenhængen mellem arbejde og familie
 - forældrenes overvejelser over IKT's betydning (fordele og ulemper) for sammenhængen mellem arbejde og familie
 - oplever forældrene, at de kan få hverdagen til at "hænge sammen"?
- Interviewet afsluttes

Bilag 3: Anden interviewguide

Oversigt over temaerne i første og andet interview (efter første revision):

Interview 1 (på arbejdspladsen)

Deltagere: Hovedinformanten alene.

Dagbog: Udfyldes af informanten for seneste arbejdsdag forud for interviewet.

- Interviewets indledning: Kort om projektets baggrund og formål, forløbet af interviewet mv.
- Om informanten: alder, beskæftigelse, uddannelse, interesser mv.
- Informantens hverdag:
 - hvad der skete seneste hverdag (grand tour)
 - arbejdet og sammenhængen mellem arbejde og familie
 - hjemlige opgaver (arbejdsdeling og planlægning)
 - hverdagens tidsmæssige karakter (tidspres, tidsoverskud, rutine eller foranderligt mv.)
- Informantens brug af IKT på arbejde såvel som "uden for" arbejde
 - generelt om informantens brug af IKT
 - gennemgang af dagbog for seneste arbejdsdag
- Interviewet afsluttes

Interview 2 (i hjemmet)

Deltagere: Hovedinformanten samt dennes eventuelle samlever (hvis muligt også familiens større børn).

Dagbog: Udfyldes af hovedinformanten samt dennes eventuelle samlever weekenden forud for interviewet.

- Interviewets indledning: Kort introduktion til projektet og interviewets forløb.
- Hvis samlever deltager:
 - opfordres til at fortælle om sig selv (alder, beskæftigelse mv.)
 - samleverens brug af IKT i forbindelse med arbejde og privat
 - begge forældre: kommunikation med hinanden og med børnene
- Familiens beholdning og brug af IKT
 - hvilke IKT-teknologier har familien (udover de allerede nævnte)
 - beskrivelse af den konkrete brug af disse
- Weekendens:
 - hvad skete der den seneste weekend (grand tour)
 - organiseringen i tid og rum af familiens aktiviteter, opgaver, handlinger og personer
 - tidsoplevelsen
 - brugen af IKT (med udgangspunkt i dagbog)
- Ekstraordinære situationer – og brugen af IKT i forbindelse med disse (fx ferier, besøg, overarbejde og uventede hændelser)
- Planlægning af familielivet (herunder brug af IKT)
- IKT's rolle og betydning i familielivet (generelt)
 - ulemper og fordele ved IKT
 - ønsker til fremtidens IKT-teknologier
- Interviewet afsluttes

Bilag 4: Tredje interviewguide

Oversigt over temaerne i første og andet interview (efter anden revision):

Interview 1

Deltagere: Hovedinformanten alene.

Dagbog: Hovedinformanten udfylder dagbog for tre sammenhængende dage forud for interviewet (weekend + fredag/mandag).

- Interviewets indledning: Kort om projektets baggrund og formål, forløbet af interviewet mv.
- Om informanten: alder, beskæftigelse, uddannelse, interesser mv.
- Hverdagsliv og brug af IKT: Informanten opfordres til at fortælle om forløbet af den seneste weekend hhv. hverdag (grand tour) – i sammenhæng hermed stilles spørgsmål om brugen af IKT og informantens dagbog over kommunikation gennemgås. Uddybende spørgsmål:
 - typisk weekend/hverdag?
 - arbejdet og sammenhængen mellem arbejde og familie?
 - informantens oplevelse af tiden?
- Informantens brug af internettet (på baggrund af dagbog)
 - informantens øvrige brug af computeren?
- Informantens brug af andre IKT-teknologier end computer, internet, mobiltelefon og telefon.
- Interviewet afsluttes.

Interview 2

Deltagere: Hovedinformanten samt dennes eventuelle samlever (hvis muligt også familiens større børn).

- Interviewets indledning: Kort introduktion til projektet og interviewets forløb.
- Hvis samlever deltager:
 - opfordres til at fortælle om sig selv (alder, beskæftigelse mv.)
 - samleverens brug af IKT i forbindelse med arbejde og privat
- IKT og familiens samvær og kommunikation
 - samvær på hverdage og i weekenden?
 - den bedste tid sammen?
 - individuel tid
 - kommunikationen mellem forældrene
 - kommunikation mellem forældre og børn
 - hvilke teknologier har familien i øvrigt
- IKT, hverdagslivets organisering og forældrenes tidsoplevelse
 - hjemlige opgaver og sysler (bl.a. fordeling og planlægning)
 - besøg ude og hjemme
 - brug af internettet (fx informationssøgning, indkøb, netbank mv.)
 - udgør IKT en hjælp i hverdagen?
- Interviewet afsluttes.